

**INSTITUTUL DE ISTORIE „GEORGE BARIȚIU” CLUJ-NAPOCA
INSTITUTUL DE CERCETĂRI SOCIO-UMANE SIBIU**

**REVISTA ROMÂNĂ
DE
ISTORIE ECONOMICĂ**

**ROMANIAN JOURNAL
OF
ECONOMIC HISTORY**

**Vol. II
2023**

**PRESA UNIVERSITARĂ CLUJEANĂ
2023**

COMITETUL ȘTIINȚIFIC

ULF BRUNNBAUER, Leibniz-Institut für Ost- und Südosteuropaforschung (IOS),
Regensburg
KURT SCHARR, Universität Innsbruck
WOLF GRUNNER, Universität Rostock
JOSEF WOLF, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (IDGL),
Tübingen
BOGDAN MURGESCU, Universitatea din București
MIHAI D. DRECIN, Universitatea din Oradea
VASILE DOBRESCU, Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie
„George Emil Palade”, Târgu Mureș

COLEGIUL DE REDACȚIE

RUDOF GRĂF, Prof. univ. dr., Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu – redactor șef
IOSIF MARIN BALOG, CS II dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-
Napoca – secretar științific de redacție
IOAN LUMPERDEAN, Prof. univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca
NAGY RÓBERT MIKLÓS, Conf. univ. dr., Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca
RADU GAVRILĂ, Dr., ec., Președinte ASTRA Dej
SIMON ZSOLT, CS III, dr., Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”
Târgu Mureș
MARA MĂRGINEAN, CS III, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca
ANGELA LUMEZEANU, Dr., Ref. I/A inf., Institutul de Istorie „George Barițiu” din
Cluj-Napoca

Online ISSN: 2971-9755, ISSN-L 2821-7578
Print ISSN: 2821-7578
REDACȚIA: Institutul de Istorie „George Barițiu”,
Cluj-Napoca, România
Str. Kogălniceanu nr. 12-14, 400084, Cluj-Napoca,
Romania, tel. +40-264-598343
Email: marin.balog@acad-cluj.ro
WEB: <http://www.rriejournal.ro>

Universitatea Babeș-Bolyai
Presa Universitară Clujeană
Director: Codruța Săcelean
Str. Hasdeu nr. 51
400371 Cluj-Napoca, România
Tel./fax: (+40)-264-597.401
E-mail: editura@editura.ubbcluj.ro
<http://www.editura.ubbcluj.ro/>

CUPRINS

STUDII

VICTOR V. VIZAUER, On Economic Structures in the Romanian Intra-Carpathian Area. Documentary Sources of the 11 th -12 th Centuries	9-34
ALEXANDRA CHIRA, Surse documentare privitoare la folosirea morilor de apă în Transilvania Medievală – studiu de caz: râul Someș	35-56
VICTOR V. VIZAUER, Măsuri economico-financiare adoptate în Dieta Transilvaniei în perioada 1541/1542-1571	57-82
IOSIF-MARIN BALOG, „Crizele suprapuse” din anii 1813-1817 și implicațiile lor. Studiu de caz: Transilvania	83-100
IOAN BOROICA, Particularități ale cadastrului minier în secolul al XIX-lea și prima parte a secolului XX. Studiu de caz: zona minieră Baia Borșa	101-115
CSONGOR JÁNOSI, Exploatări forestiere și căi ferate industriale în România Regală. „Tișița” și societățile pe acțiuni legate de interesele acesteia (1907-1940)	117-146
SEPTIMIU MOGA, Banca Agrară din Cluj în căutarea modernității	147-162
ANCA STĂNGACIU, Din culisele vieții bancare postbelice: relația Băncii Naționale a României cu băncile italiene	163-179

OPINII ȘI DISCUȚII

ENACHE TUȘA, Două decenii de la adoptarea monedei Euro	183-198
--	---------

RECENZII

Leandro Prados De la Escosura, <i>Human Development and the Path to Freedom: 1870 to the Present</i> , Cambridge, Cambridge University Press, 2022, XXI + 330 p. (BOGDAN MURGESCU)	201-203
<i>The Political Economy of Resource Regulation. An International and Comparative History, 1850-2015</i> , Andreas R.D. Sanders, Pål Thonstad SANDVIK, Espen STORLI (eds.), University of British Columbia, 2019, XIV+370 p. (CĂTĂLINA GĂINESCU)	203-205
Dorin STĂNESCU, <i>Șampania regilor. O istorie a primei fabrici de șampanie din România. Pivnițele Rhein&Cie (1892-2022)</i> , Iași, Editura Polirom, 2022, 289 p. ISBN: 978-973-46-9053-4 (IOSIF MARIN BALOG)	206-208
Septimiu MOGA, <i>Sistemul bancar românesc din Cluj. De la Marea Unire la Marea Criză Economică</i> , Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2022, 721 p. ISBN: 978-606-17-1962-4 (IOSIF MARIN BALOG).....	208-211
Cristina Maria OTOVESCU, <i>Politica României de gestionare a pandemiei de Covid 19</i> , București, Editura Academiei Române, 2022. ISBN: 978-973-27-3707-1. (ENACHE TUȘA)	211-212

CONTENTS

STUDIES

VICTOR V. VIZAUER, On Economic Structures in the Romanian Intra-Carpathian Area. Documentary Sources of the 11 th -12 th Centuries.....	9-34
ALEXANDRA CHIRA, Documentary Sources Regarding the Use of Water Mills in Medieval Transylvania – Case Study: Someș River ...	35-56
VICTOR V. VIZAUER, Economic-Financial Measures Adopted by the Diet of Transylvania in the Period 1541/1542/1571...	57-82
IOSIF-MARIN BALOG, The „Overlapping Crises” of 1813-1817 and their Implications. Case Study: Transylvania	83-100
IOAN BOROICA, Peculiarities of the Mining Cadastro in the 19 th Century and the First Part of the 20 th Century. Case Study: Baia Borșa Mining Area	101-115
CSONGOR JÁNOS, Forestry and Industrial Railways in Royal Romania. „Tișița” and Joint-Stock Companies Related to its Interests (1907-1940)	117-146
SEPTIMIU MOGA, <i>Agrarian Bank</i> from Cluj in Search of Modernity	147-162
ANCA STÂNGACIU, Behind the Scenes of Post-War Banking Life: the Relationship between the National Bank of Romania and Italian Bank	163-179

OPINIONS AND DISCUSSIONS

ENACHE TUȘA, Two Decades since Adoption the Euro Currency	183-198
---	---------

BOOK REVIEWS

STUDII

ON ECONOMIC STRUCTURES IN THE ROMANIAN INTRA-CARPATHIAN AREA. DOCUMENTARY SOURCES OF THE 11TH-12TH CENTURIES*

Victor V. Vizauer**

Abstract: *This article examines a corpus of empirical data on the occupations of the inhabitants of the Romanian Carpathian region, with a further focus on Transylvania, Banat, Crișana and Maramureș. I base my investigation on a thorough analysis of a number of official Hungarian documents from the 11th and 12th centuries. The article consists of two parts. In the first part, I review the literature on the subject based on data identified in some documents of the period, while in the second part I provide a classification and general presentation of the occupations, which included the following categories: agriculture (grain cultivation and animal husbandry), beekeeping, goods transportation, mowing, salt mining, fishing, woodworking, clay processing, metalworking/working of metal objects, processing of bull horns, leather and fur processing, food production, beer production, trade, hunting, viticulture and other occupations.*

Keywords: Transylvania, Occupations, Work, Profession, 11th-12th Centuries, Middle Ages.

The aim of this study is to bring to the researchers' attention some information about the occupations of the inhabitants of Transylvania and the counties neighbouring it to the west and north. This information are contained in documents issued during the 11th-12th centuries¹. I do not intend to carry out

* An earlier version of this article was published in Romanian entitled: *Îndeletniciri ale locuitorilor din spațiul intracarpatic al României reflectate în documentele secolelor XI-XII*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca”. Series Historica, LXI, Supliment no. 2, 2022, p. 37-60. Many thanks to Mrs. Carmen Borbely, Associate Professor at BBU University Cluj for translating this article.

** PhD Researcher, Romanian Academy, Cluj-Napoca Branch, „George Barițiu” History Institute; e-mail: victor.vizauer@acad-cj.ro

¹ The 11th century witnessed the Arpadian Kingdom establishing its rule and organization structures in the territory, as also suggested by the documents examined in this study. Donation charters in this century were limited to the county of Bihor, the north-western part of Transylvania and the area of Alba Iulia, i.e., the former local power centres conquered by Hungarians. In the 12th century there was an expansion of the territory in which, according to the documents, there were certain or possible economic structures, of the kind that are of interest to us here. For more details on these regions, see, for example: Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, Edit. Dacia, 1971, p. 95-129; Ioan Aurel Pop, *Istoria Transilvaniei medievale: de la etnogeneza românilor până la Mihai Viteazul*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1997, p. 152-162; Tudor Sălăgean, *Țara lui Gelou: Contribuții*

„Revista Română de Istorie Economică”, vol. II, 2023, p. 9-34.

a detailed analysis of the jobs and „occupations” of that era, but just to offer an overview of them, as they are presented in the documents I will discuss. The documents of these centuries, or at least those relating to/also to Transylvania, are almost exclusively represented by donation charters granted and/or reconfirmed by the kings of Hungary to various ecclesiastical institutions (bishops, monasteries). Most of them are not preserved in the original and the information they contained has reached us through later transsumpts or unofficial copies. Moreover, some of these transcriptions are suspected or proven to have been forged.

The lack of documents dating from the 11th-12th centuries is a reality that makes it difficult to research these centuries. It has been caused mainly by two things: 1. the fact that diplomatic practice developed quite late not only in the Transylvanian voivodeship (with even greater delay due to political unrest in the 13th century), but also in the rest of Hungary and the advantages of writing were understood and used more widely only in the 13th century (in Transylvania only at the end of this century); 2. the destruction inflicted upon the places where the documents were kept, either during the Mongol invasions of 1241 to 1242 and 1285, or as a result of local conflicts such as the destruction of Alba Iulia by the Saxons in 1277². Losses of documents – even if the magnitude of the damage was probably exaggerated at times – were reported as early as that time. The following quote, extracted from a document issued on September 9, 1261, stated: „But, alas! In our time, the church of Agria was completely destroyed and burned to the ground by the fury and rabid raids of the Tatars, and all the property of this church, as well as the donation charters granted by holy kings with regard to their estates and freedoms, were plundered and burned...”³.

As regards the data useful to this research, found in the documents, I must point out that there are cases where certain occupations are mentioned directly, whereas in others they can only be deduced, either because they mention the various products that were owed by the inhabitants of a village or region, the goods transported, by land or water, to fairs, and the goods for which customs tax was perceived, or because of the types of work that the population of a particular settlement was bound to perform.

la istoria Transilvaniei de Nord în secolele IX-XI, Cluj-Napoca, Edit. Argonaut, 2006, p. 130-167; Ioan Țiplic, *Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (927/934-1257) între mit, naționalism și arheologie*, Iași, Institutul European, 2007, p. 63-78 etc.

² Jakó Zsigmond, *Codex diplomaticus Transsylvaniae / Erdélyi okmánytár*, I, 1023-1300, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997, p. 37-38 [further: *Jakó*, I].

³ *Documente privind istoria României, Veacul XIII, C. Transilvania, Vol. II (1251-1300)*, București, Edit. Academiei Române, 1952, no. 33, p. 37 [further: *DIR.C.2/XIII*].

Before we go any further, I'd like to make one final point. Although this material concerns Transylvania and its situation, wherever the documents make clear reference to certain occupations, even if they concern other parts of medieval Hungary, I consider it is important to note these occupations as well, because they illustrate some aspects of everyday life from the same historical period and from regions close to Transylvania, suggesting that the probability of similarities is quite high. In each case I specify whether it is a different part of the Kingdom of Hungary.

Documentary sources

The first known document referring to parts of the territory envisaged here is a donation charter issued by Queen Gizella in 1036 or 1023-1038, with the consent of King Stephen, to the monastery of Saint Mauritius in Bakony (in Hungary). The original document was not preserved, but a 15th century record of the properties and ownership rights of the monastery survives. It shows that the queen donated, in the parts of Transylvania (*Transiluanis partibus*), the village of Lapat (Lopadea Nouă, Alba County) and, possibly, Ebon village and 8 vineyards with as many winegrowers in Mana village (*et in Mana dedi octo vineas cum totidem vinitoribus*)⁴.

The donation charter granted by the Hungarian King Geza I, also called Magnus, to the monastery of St. Benedict⁵ in 1075 included, among many other assets, several benefices in the territories of the Bihar and Turda fortresses. Between the borders of Bihar (*in confinio Bichor civitatis*) the monastery received the village Rikaki Artand (today Ártánd, Hajdú-Bihar, Hungary) with 120 houses and the nearby island; the inhabitants were to give the monastery, annually, 12 five-year-old pigs, 12 measures (*modios*, a measure having 3 *vedre-hydra*) of honey (*mellis*), 12 haystacks and always be ready to provide the abbot with two horses. Then, near Bihar (*Iuxta Bichari*), the monks received a land on which there were 20 houses of serfs (*domus ministerorum*); they, together with the inhabitants of other villages, were obliged to take care of the yard and the house, to feed the 2 horses in the winter, to mow and collect hay and to carry the wine. In Transylvania, in the Turda fortress (*Ultra silvam ad castrum, quoud vocatur Turda...*), the king gave the monastery half of the

⁴ Wenzel Gusztáv, *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, VI (890-1235), Pest, 1867, no. 18, p. 37-40 [further: *Wenzel*, VI]; *Jakó*, I, no. 1, p. 123 and p. 415, for identifying the village of Lapat.

⁵ The Benedictine monastery is located on the territory of Slovakia, in the valley of the Hron River (Garam in Hungarian), in Hronský Beňadik (Garamszentbenedek).

customs of the salt mines of Arieș (*Aranas* in Hungarian and *Aureus* in Latin). Then, in the village of Duboz⁶ on the river Criș, the monks received 3 houses of serfs (*domus servorum*), these serfs having to watch the monastery's pigs⁷.

The document of 1075 was not preserved in the original but has been transcribed several times since. The earliest transcription is from 1124, from the time of King Stephen II, followed by the one made during the reign of Andrew II in 1217⁸. However, research on the history of the Hungarian language shows that the document with 13th century interpolations was drafted based on the original of 1075. The latter was lost sometime in the early 16th century, and the forged charter of 1124 was lost. The surviving data is taken from the document of 1217, which was also a forgery⁹. Successive transcripts have led to changes in the content of the act, which is why we must look at the information it provides to us with caution, even where the later copies may have kept the main information in the original document, including the data we are interested in here.

I think it would be worth adding some data that do not take into account Transylvania, but are useful to forming a better picture of the realities regarding the occupations of the inhabitants of Arpadian Hungary. The properties received by the monastery of St. Benedict on the Gram river were located near the rivers Danube, Tisza, Garam, Vág, Kengelu, Zsitva, Füzeg, Meler and Criș. Thus, in a village named Sceulleus, the monastery received winegrowers (*vinitores*) and 15 vineyards, farmers, beekeepers and arable land; it also received a fishing village with its lands, fields and islands; it received land in Sugolci, with forests (*silvis*), hunting grounds (*venacionibus*), waters (*aquis*),

⁶ It is probably a vanished settlement, because none of the editions of documents mentioned in note no. 7 shows which present-day village it could be. Also, the name of the village is not present in the work of C. Suciú, who recorded only the village of Duboz in Banat (today Duboz, Nițchidorf commune, Timiș County) – Coriolan Suciú, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I (A-N), Iași, Editura Academiei Române, 1967, p. 211.

⁷ Ferdinandus Knauz, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, Tomus Primus (979-1273), Strigonii, 1874, no. 25, p. 53-60 [further: Knauz, I]; Szentpétery Imre, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica / Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I Kötet (1001-1270), I Füzet, Budapest, 1923, p. 8 [further: Szentpétery, I/1]; *Documente privind Istoria României, C. Transilvania, Veacul: XI, XII și XIII*, vol. I (1075-1250), București, Editura Academiei Române, 1951, no. 1, p. 1-2 [further: *DIR.C.1/XI-XIII*]; Jakó, I, no. 4, p. 123-124.

⁸ Szentpétery, I/1, p. 8.

⁹ See: Szöke Melinda, *A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei*, „Helynévtörténeti Tanulmányok”, 6, 2011, p. 58-65; Szöke Melinda, *A garamszentbenedeki alapítólevel Huger – Hucueru szórványának nyelvtörténeti vizsgálata*, „Helynévtörténeti Tanulmányok”, 10, 2014, p. 7-18 (p. 7).

fishery /ponds (*pisacionibus*) and meadows (*fenetis*); in another village, Sikua, the monks received arable land, fields for grazing, 12 households of serfs and a large forest; the king also gave them the Pecheneg village of Tazzar, with arable land and a large forest, with fields and pastures (*pratis et pascuis*), as well as 10 households of cart makers (*decem domus carpentariorum*); other villages were given water for fishing (*aquas ad pisandum*), fields and pastures, where horses, sheep and oxen grazed, as well as a large forest; villages where various assets were given to the monastery are listed next: arable lands, forests, fields, meadows, places of fishing/fisheries and vineyards; in the village of Kokot the king donated 10 houses of sailors (*X domus nautarum*); a goldsmith (*unum aurificem*) was given near the Nazal forest; in the village of Samko, among other things, the monastery also received 40 households of horse-groomers/ostlers¹⁰ (*domus agasonum*); and ports on different rivers are also mentioned; among many other benefices, the clergy also received the revenues of the fair which, in Hungarian, was called *Zobuzlou wasar*, as well as other taxes from the Tisza river toll etc.¹¹.

We learn about the realities of the late 11th century (1090-1093) from a charter issued by the Chancellery of King Andrew II in 1227, a document which renewed, for the Nopoc-Mezte family, a donation charter granted by Prince Coloman when he passed through Crasna (*in Crasson civity*). It shows that the recipient of the donation charter had a land called the Field of Aurochs¹² (*planicies bubalorum*)¹³. What caught my attention in this case is the name of this property. If we are talking about aurochs/bulls, might we be dealing with a specially designed area where these animals were hunted? It is impossible to give a clear answer, but I think it is worth considering this possibility.

In 1138, the King of Hungary Béla II gave a donation charter –later transcribed in an act of King Charles Robert in 1329 – to Dumis Monastery¹⁴ (Dömös, Hungary). According to this, among other dependent people who had to pay taxes in kind to the monks, there were the inhabitants of the village of

¹⁰ *Agaso, -onis* = servant who takes care of horses; the one who drives a horse or donkey, *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Oxford University Press, 1968, p. 82 [further: *Oxford Latin Dictionary*].

¹¹ *Knauz*, I, p. 54-55, 58-59.

¹² *Bubalus, i* = wild ox, bison (buffalo), *Oxford Latin Dictionary*, p. 243.

¹³ *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 186, p. 229; *Jakó*, I, no. 6, p. 124.

¹⁴ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomus II, Budae, 1829, p. 94-109 [further: *Fejér*, II]; *Knauz*, I, no. 65, p. 88-97; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 4, p. 2-3; *Jakó*, I, no. 9, p. 125.

Sahtu (Seitin, jud. Arad)¹⁵, namely 25 family heads, who brought salt from Transylvania six times a year, transporting it by boat to the Sumbuth fair (*forum*). Also, in the parts of Transylvania (*in ultrasilvanis parts*) there were the households (*mansiones*) of those who owed salt, namely 24,000 boulders: 30 names of those families or heads of families are mentioned. Also in Transylvania there were people who owed each year 20 marten¹⁶ skins (*martures*), 100 girders (*C corrigias*), a bear skin (*unam pellem ursinam*) and an ox horn (*I cornu bubalinum*).

Apart from the above, the charter of 1138 mentions a large number of people serving the monastery, living in villages that lie beyond the „territorial boundaries” of this study (in the central and northern part of today’s Hungary and in the southern part of Slovakia). However, the very useful and interesting information that appears in the document prompted me to present this as well. Consequently, the following are the occupations and taxes of other individuals: 20 households in the village of Kuleser owed 50 pigs a year; the households of serfs in the villages of Cuppan and Scer provided bread to the provost and the canons; in the village of Simur there were 7 households of heralds (*VII mansiones prelium*); residents (serfs) of some villages had to pay tithes, *decima*, which was composed of: 2 sheep, 2 buckets¹⁷ of wheat, 2 buckets of good beer (*duos Cubulones Ceruisie bone*) and a (piece/a lump of) salt (*I sal*) for each household. People from several other villages were forced to give 60 buckets of grain per year (*LX Cubulones Marcii*¹⁸).

¹⁵ Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II (O-Z), București, Edit. Academiei, 1968, p. 169.

¹⁶ The *DIR C I* editors translated *martures* as martens. In Du Cange, et al., *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Niort, L. Favre, I-X, 1883-1887 (V, p. 290) [further: *Du Cange*], *martures* are small animals from the *Mustela* branch (of the *Mustelidae* family) whose fur is considered precious (*ferae exiguae ex genere mustelarum, quarum pelles habentur in pretio*). According to the *Oxford Latin Dictionary*, 1149, the *mustella* signifies a weasel, ferret or a quadruped of the same family.

¹⁷ *Cubulus* = unit of measurement for solid and liquid goods, *hydria*, bucket, Antonius Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Budapestini, Sumptibus Societatis Frankliniae, MCMI, p. 186 [further: *Bartal*]; *Glosar de termeni și expresii din documentele latine privind istoria medie a României*, p. 47.

¹⁸ I have come across the following terms: *Marcagium* (**Martium**, *trimestre frumentum*), *Marceschia* (**Martium** *seu trimestre frumentum, quod Martio mense seritur*), *Marchialis* (*Annona*, **Martium**, *trimestre frumentum*) and *Marciagium* (**Martium** *seu trimestre frumentum*), each having the meaning of cereals that were sown in spring and could be harvested in three months, in March — see *Du Cange*, V, p. 264, 265, 270 and 272.

But *martium* (*hordeum aqua perfusum, ex quo cerevisia coquitur; Marcii sive mulsi cubulos* ...) also had the meaning of barley mixed with water from which beer was then made, or it could refer directly to beer, *Bartal*, p. 409.

Next mentioned are nine villages in the Tisza area. These had to give between 10 and 30 buckets of spring wheats each year¹⁹ (sometimes the stated amount was owed by two or three villages together). The serfs in these settlements had to repair the walls and roof of the church, which had been damaged by age, and to build fences for new or old workshops. The same serfs had to give the monastery a lot of goods during important holidays: at the feast celebrating St. Margaret they were to give 4 fat oxen, 30 fat sheep, 30 geese, 40 chickens and 20 boulders of salt; at the feast of the Nativity they were to give 20 geese, 40 chickens and 10 boulders of salt; for Easter they owed 20 geese, 40 chickens and 10 lumps of salt.

Several people from seven other villages had an obligation to serve with their carts. Next are listed the names of millers/bakers (*nomina Pistorum*), cooks (*nomina coquorum*), carpenters/wood workers (*nomina tornatorum*), ostlers (*nominata agasonum*), the names of bell-ringers²⁰ (*nomina Campanistarum*), of the tanners (*nomina Pellipariorum*), of those who must serve/perform „missions” for the dean and canons with their carts and horses, the names of those who served in the court and, finally, the names of the fishermen (*nominata Piscatorum*; they had to give 30 fish every fourth day, 30 fish every sixth day and 30 fish every Saturday). The document next talks about several ponds/fisheries²¹ (*vivarium*) which the monastery also partly owned.

Several settlements are listed next (in today's Budapest region) where the monastery owned vineyards (*vinee*) and vineyard workers (*vinitoribus*), between 4 and 18 in each village. Next are mentioned the villages where farmers and those related to this occupation lived: in Chelemba there was arable

¹⁹ Here the text again refers to *cubulos marcii / marci* – see note no. 20.

²⁰ *Campanus*, *-a*, *-um*, among other meanings related to the Campania region in Italy, also refers to the bronze objects / vessels / containers made in Campania / like those from Campania, *Oxford Latin Dictionary*, p. 262. In *Du Cange*, II, p. 58, I also came across among many other examples, including the following: *campanaria – Officium campanarii ſi Uxor Campanarii, vel quae facit campanas; campanator – Idem qui Campanarius, ſive ſumatur pro eo qui pulſat, ſive pro eo qui facit campanas; or campanista – Dum Campaniſta ad Matutinas pulſaret*. Therefore, the *campanista* in our document refers to the one who pulls (*pulſat*) or makes (*facit*) bells. In this case the first variant was probably the right one.

²¹ *Vivarium*, *-i* = fenced place for wild animals / game; pond, fishery, *Oxford Latin Dictionary*, p. 2081; see also *viverium* or *vivarium*, ‘locus piscibus ſervandis aptus’, in *Du Cange*, VIII, p. 362. In this case, it is certain that the reference was to the pond / fishery because, once the ‘vivaria’ is remembered, it is stated that they were given together with their fishermen (‘Haec vivaria cum piſcatoribus ſuis data ſum’), see *Fejér*, II, p. 104; *Knauz*, I, p. 94. *Vivarium* could also refer to a larger fish breeding lake, see Ferenczi László, ‘Vizgazdálkodás a középkorban’ [further: *Ferenczi 2006*], in *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*, Bölcsész Konzorcium, Gyöngyössi Márton (ed.), 2006 [further: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*], p. 105-152 (p. 117).

land, 8 oxen and 4 farmers' households (*I aratrum, VIII boum et IIII mansiones aratrorum*); in the village of Dimis there was also arable land and 3 farmers' households; in Hurch there were 2 mills (*duo molendina*) and two millers (*duobus molendinariis*), and in Subram there were 4 millers and one mill. In the village of Cuppan there were three households that had to supply the monastery with clay jugs (*III mansiones, qui part lagenas*). In the village of Cobu the monastery had 14 households of cart makers/carpenters, while in Dimis there was only a builder.

The villages mentioned next are those where the monastery owned a small part. They supplied the clergy with livestock. The number and types of animals in each settlement are provided: in Batha there were 70 horses (*LXX eque*) with 20 foals²² (*cum XX pullis suis*), in Kukti there were 800 sheep and 50 cows (*dccc oues et L vacce*), in the village of Tapai there were 14 cows and 24 pigs (*porce*), and in Dobož 70 pigs and 60 beehives²³ (*vasa apium*).

There are several gaps in the published document, probably due to the deterioration of the copy after which the transcription was made. Shepherds, horses and stable boys, fisheries, farmers and winegrowers are mentioned again. In the village of Vduornic there were 20 serf households, which had to give 30 marten skins (*XXX martures*)²⁴ to cover expenses for roofing the church and for building the church houses. The people in the village of Setkelu owed 20 martenskins (*martures*) annually; a beekeeper is mentioned here (*custos apum*); one of the loopholes of the published document prevents me from being sure if it refers to the same village, but it states that the people were donated to the monastery along with their land and a large forest, where they hunted when the provost wanted/required it; as for the tithes, they paid it in pigs and wooden vessels (pots made by the carpenter – *vasa de tornatoribus*).

To conclude this summary of the information contained in the document from 1138, I would like to mention that in the case of most villages – not only those presented by me – it was specified that they were given to the monastery along with the lands, forests, ponds, arable land, pastures, etc., that is, along with everything that pertained to the villages.

We also find out about salt haulers and salt tolls from a document issued by King Stephen III in 1165, a charter by which he donated to the monastery of *Meseş* (*Meches*), dedicated to St. Margaret and built on the initiative of Duke Almus, a part of the customs that all salt carriers passing through the *Meseş*

²² *Pullus*, *i* = horse or young donkey, cub of an animal, *Oxford Latin Dictionary*, p. 1518.

²³ *Vase*, *vasis*; *vasum*, *vasi*= container for liquids, foodstuffs, etc., vessel; also refers to other containers, in particular beehives, *Oxford Latin Dictionary*, p. 2014.

²⁴ See note no. 16.

gate had to pay, namely one boulder per cart; if this payment was paid in money, the monastery was to receive the value of a boulder of salt²⁵.

An important source, which provides rather consistent information about the occupations of the inhabitants of this region, is a charter issued by King Stephen III around 1169 for the monastery in Sâniob, Bihor County (Sancta Dextra, Szent Jog/Szent Jobb, Bihor County). After the monastery was raided and robbed by Ieronimus and Cornelius, the sons of Paul, King Stephen III endowed the monastery with donation charters, granting it numerous villages. In one of these, the number of houses, with their inhabitants practicing different „trades”, is listed: „Also ten craftsmen’s houses, four furriers’ houses, two blacksmiths’, three tanners’, two grinders’²⁶, four millers’ houses and two millers, five turners’ houses to make vessels²⁷, bars for the gates, and any other lathing work that the abbot commissioned, seven bakers’ houses, three stable workers’ houses, five belonging to cooks, three to cellarmen, twelve to bell-ringers, and twelve to freedmen serving with their horses, fourteen to the bothers’ domestics, three to brewers, and as many to rangers”. Then the number of households in some villages that were donated to the monastery is indicated. In some cases, the occupations of the respective families are specified: for instance, in the village of Tur, there were 12 households of workers (*mansiones operariorum*), in Suur – 12 fishermen’s houses and a pond, in Seuri – 20 vineyards and 9 households, in Keüres – 6 winegrowers’ households and 12 vineyards, in Zeth – two winegrowers’ families with 4 vineyards, in Sigetfeu – 6 households and 6 vineyards²⁸.

A 1281 charter issued by Queen Elizabeth of Hungary, wife of Ladislaus IV Cuman (1272-1290), refers to a reality from around 1173-1184: by this act, at the request of Stephen, abbot of St. Margaret Monastery in Meseş (near Moigrad, Sălaj County), the queen reconfirmed the fifth part of the revenues obtained annually by the customs office in Zalău (*Zyloh*), an amount that was originally granted to the religious institution by Queen Anna, the wife of King Béla III (1172-1196). Anna was the king’s wife between 1172 and 1184. The

²⁵ Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*, I, Pest, 1871, no. 2, p. 2 [further: *Zichy*, I]; *DIR.C.I/XI-XIII*, no. 8, p. 4; *Jakó*, I, no. 10, p. 125-126.

²⁶ It is not apparent from the document whether it refers to grinders or to craftsmen who made grinding mills and perhaps, also, stone grinders.

²⁷ It is unclear what kind of vessels are referred to and the material from which they were made.

²⁸ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi VII, Vol. 1, Budae, 1830, nr. CXVI, p. 161-163 [further: *Fejér*, VII/1]; *DIR.C.I/XI-XIII*, no. 10, p. 4-6.

date of the donation to the monastery was, in fact, determined in keeping with these chronological landmarks. The donation was later reinforced by Queen Mary, wife of Béla IV (1235-1270)²⁹.

We learn about a donation charter issued by King Béla III, sometime between 1176 and 1196, from a document issued by his nephew, King Béla IV, in 1230, which reinforced the villages that Béla III had donated to Lob and Toma in Dăbâca County. What interests us is the fact that the villages were given with all their belongings, i.e., their arable lands (*terris arabilibus*), meadows (*fenetis*), forests (*silvis*), orchards (*pratis*), as well as the waters (*aquis nemoribus*) and rivers (*fluviis*) which pertained to them³⁰.

From the year 1181 we again have information about several villages belonging to a monastery dedicated to the Virgin Mary and located near the River Someș, as well as about their inhabitants: there are several mentions of serfs who served with their horses, ponds, two rangers from the Tur *praedium* and another from a different property, a mill with a miller. The document also states that a certain village was „obliged to give the church annually a three-year-old ox, a one-year-old pig, a bucket of honey, that each house owed 20 denarii, a beer pitcher, a bucket of grain, a hen and two loaves”. Then it shows that in the *praedia* there were „33 households of serfs, 12 ploughs, 70 horses, 100 cattle, 200 pigs with a herdsman named Pud, and 300 sheep”³¹. Unfortunately, there is missing information due to the deterioration of parts of the simple copy dating from the 16th century — the form in which the content of the 1181 document has reached us. Thus, the names of some villages are illegible and there is no information on what their inhabitants owed. It is gratifying that Szentpétery Imre considers the information contained in that copy plausible³².

The other two documents refer to the salt of Transylvania. Under a charter of 1183, the King of Hungary, Béla III, granted various revenues to the church of Nitra, at one time stating that: „In addition, we gave the church in Nitria

²⁹ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi V, Vol. 3, Budaë, 1830, p. 94-95 [further: *Fejér*, V/3]; *DIR.C.2/XIII*, no. 260, p. 231; *Jakó*, I, no. 11, p. 126; no. 253, p. 210; no. 389, p. 256.

³⁰ Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, VII, Budapest, 1880, no. 17, p. 19-20 [further: *Hazai okmánytár*, VII]; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 202, p. 242-243; *Jakó*, I, no. 12, p. 126; W. Kovács András, Valentiny Antal, *A Wass család cegei levéltára*, Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, 2006, no. 1, p. 213 (*A Wass család*).

³¹ *Szentpétery*, I/1, no. 134, p. 43-44; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 13, p. 6-8.

³² *Szentpétery*, I/1, p. 44.

three boats for the transport of salt, with the same privileges as the vessels of the monastery in Bistra regarding the purchase and transport of salt either to Arad or Szeged, as deemed best. *Preterea tres nauas saliferas ea libertate, quam habens naues Monasterij de Bisra in emendo et deferendo sale, siua Orodini, siue in Ciggedin seruari placuerit, Nitriensi Ecclesie concessi*³³. The other document, dating from 1184 or from 1185-1195, is about the royal and episcopal income of Transylvania. It shows that the King of Hungary received an income of 16,000 marks from salt alone, while from the guests (*hospites*) who had settled here he received 15,000 marks³⁴.

At the end of the 12th century, more precisely in 1198, the King of Hungary, Emeric, reinforced the Criş customs of Bihor fortress (*tributum castris Bychor de Kewres*) to the bishop and brethren of the church of Oradea. The customs revenue had been granted to them by King Ladislaus the Saint (1077-1095)³⁵. We have information from the following year, 1199, about the hunting undertaken by the same King Emeric in Maramureş (*Maramorisio*)³⁶. This was the first time this region had been mentioned in a document.

Finally, I want to draw attention to a document issued around 1202-1203. Even though the title of this material clearly shows that it talks about the 11th and the 12th centuries, I have also included this document because it presents a situation from the area of Arad and Bihor dating from the second half of the previous century. The document of 1202-1203, whereby the Hungarian King Emeric II reinforced the chapter of Arad's ownership of its properties, represents a reconfirmation of the donation charter given to the said ecclesiastical institution by Béla III in 1177³⁷. Szentpétery Imre used for its transcription a copy from the 15th century, which no longer kept the form of an official document, and which did not contain the whole document, but only a

³³ Wenzel Gusztáv, *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, XI, Pest, 1873, no. 30, p. 47-48 [further: *Wenzel*, XI]; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 15, p. 9-10.

³⁴ *Fejér*, II, p. 217-218; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 17, p. 10; *Jakó*, I, no. 17, p. 128.

³⁵ Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomi VII, Vol. 5, Budaë, 1841, no. LXXIX, p. 149 [further: *Fejér*, VII/5]; *Hazai okmánytár*, VII, no. 2, p. 2; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 24, p. 14.

³⁶ Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, II, Győr, 1865, no. 1, p. 1-2 [further: *Hazai okmánytár*, II]; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 29, p. 16-17.

³⁷ Iván Borsa, *III. Béla 1177 évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára, „Levéltári Közlemények”, Harmincharmadik évfolyam, 2 szám, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962, p. 205-218, with the „reconstructible text” of the donation charter granted by Béla III to the chapter of Arad, p. 212-217; *Jakó 1997*, no. 13 și 14, p. 126-127.*

substantial part of it. Moreover, two transcriptions of the document, from 1334 and 1337, state the fact that a lot of the names of the people on the estates owned by the chapter were not listed in the new transcripts³⁸.

The charter of 1202-1203 states, among other things, the following: in a village whose name is not featured, the chapter had 5 serfs, 14 people serving the dean, 9 winegrowers (*vinitores*) and 12 vineyards (*duodecim vineas*); 3 winegrowers and 3 vineyards were in the Juvenin village (*villa*); 10 winegrowers and 10 vineyards were located in the village of Golosa (today Gașa, Arad County); in the village of Sencural there were 11 winegrowers and 11 vineyards, 5 cattle herdsmen (*ductorum animalium*), 8 people owed honey (*qui dant mel*) and 3 serfs; in Mghyer, where the church owned 1/5 of the land, there were 13 winegrowers and 14 vineyards, 2 craftsmen (*artifices*), two persons who owed honey and a serf (*iobagio*); three vineyards are mentioned in the village of Bard, as well as 42 serfs, 3 people owing honey and a turnernamed Arden, who was supposed to give the church 50 vessels (*scutellas*) every year; in the village of Chwba there were 9 serfs and 3 servants (*sulga*); in the village of Saris the chapter had 8 serfs, 6 servants (*sulga*) and two treasurers (*tavarnicorum*); in the village called Saris there were the hunters of Bihor fortress (*venatores Byhorensis castris*) and here the church had 5 households (*mansiones*); 44 serfs, 29 servants, 22 drivers of carts/carters (*curriferorum*) and 4 courtiers (*udvornici*) are mentioned in the village of Humorok; in the village of Regnen the chapter had 38 winegrowers, 2 ploughmen and 26 serfs; last but not least, 18 serfs and 12 courtiers (*udvornici*) in the village of Bodol are listed³⁹.

Also, when describing the borders of Saris village, the text mentions a mill on the Hodos River, near a bridge. Then, when the boundaries of Regnen village are described, the text refers to the borders of those guarding the gates of Bihor fortress. It should also be noted that when serfs, servants or other categories of people are mentioned by name, they must be the heads of their families, because alongside them are mentioned things such as „Sela with one, Numhiu with four”, „Vrunned with two sons” or „Vink with five brothers”, so those who actually worked for the chapter were much more numerous than the people referred to nominally.

³⁸ *Szentpétery*, I/1, p. 62.

³⁹ *Szentpétery*, I/1, no. 202, p. 61-66; *DIR.C.1/XI-XIII*, no. 41, p. 23-27, with the Latin text on p. 363-367; *Jakó*, I, no. 29, p. 131.

The occupations of the inhabitants of the Romanian intra-Carpathian space in the 11th-12th centuries

Grain/plant farming and animal husbandry/shepherding. These economic activities were at the heart of the population's concerns. This should come as no surprise, because the same was found for the previous centuries⁴⁰, with certain differences, of course. As regards the cultivation of cereals, there are references to villages having to pay taxes in grain, tools and livestock, as well as direct references to arable land. We may encounter situations that are similar to the case of King Béla III's donation charter issued in the period 1176-1196. The person who drafted the reconfirmation act in 1230 almost certainly included among the properties of a village ploughing lands (*terris arabilibus*), meadows (*fenetis*), forests (*silvis*), orchards (*pratis*), waters (*aquis nemoribus*) and rivers (*fluviis*), which corresponded to the realities of the time. In any case, 1230 is not so distant from the original donation charter to allow us to doubt the veracity (matching the realities) of those stated therein, because of the passage of time. Village properties such as arable lands, fields, pastures, waters, forests, meadows, etc. appear in the donation charter granted to the monastery of St. Benedict on the Garam River in 1075⁴¹.

In his book on the serfs in Arpadian Hungary, Cameron Sutt shows that they were primarily engaged in farming or grain cultivation, but some of them did different work at the court of the nobleman (where they resided) or in the religious institution to which they belonged⁴². Where the documents mention the donation of some families of serfs, it is almost certain that grain farming was practised.

What was farmed on these arable lands? There are no precise explanations, but we can surmise what the crops were from the taxes in kind paid by the peasants. Thus, the more frequently mentioned crops were the grains sown in spring (or barley mixed with water from which beer was then fermented?) (*marcium*)⁴³ and wheat itself (*frumentum*). Also mentioned are the workers on the respective arable lands, the farmers, called *aratores* in the documents. Mills (*molendines*) and millers (*molendinariii*) are mentioned in direct connection with the cultivation of cereals. Millers and the places where

⁴⁰ Călin Cosma, *Notes on the economy structure in Crișana, Sătmar and Maramureș during the 8th – 10th centuries AD*, „Banatica”, 26/1, 2016, p. 169-191 (p. 170) [further: *Cosma 2016*].

⁴¹ Knauz, I, p. 54-55.

⁴² Cameron Sutt, *Slavery in Árpád-era Hungary in a Comparative Context*, Leiden/Boston, Brill, 2015, p. 123-130.

⁴³ For explanations, see note no. 20.

they carried out their activity are mentioned in the charters of the 11th-12th centuries. Bread, in turn, the final product of this chain, is one of the goods some people owed⁴⁴. All this attests that the inhabitants of this region practised agriculture, both grain cultivation and livestock farming.

The fact that orchards (*pratis*) are also listed among the components of an estate shows that some residents were in charge of fruit orchards and, implicitly, their exploitation, even though I have not come across any direct reference to the picking and use of fruits of any kind for the 11th-12th centuries.

As the documents presented above show, animal husbandry/shepherding was one of the occupations of the inhabitants of Transylvania. In a number of cases, there are lists of the kind of animals, how many people owned and even at what age people had to give them to the ecclesiastical institution on which they were dependent. Thus, the charter issued in 1075 reveals that the individuals from Artand village (Bihor) gave the monastery of St. Benedict a number of five-year old pigs; the serfs of the monastery in Duboz village had to guard the monks' pigs⁴⁵. The same document, however, speaks of pastures (*pasuis*) in other parts of Hungary, showing the animals that fed on them: sheep, horses and oxen⁴⁶. In the donation charter given to Dumis monastery in 1138 it is shown that 20 households in the village of Kuleser gave 50 pigs annually. The tithes paid by the serfs of the monastery villages included, among others, sheep. On certain holidays the serfs of the villages on the Tisza gave the monastery fat oxen, fat sheep, geese and chickens; villages supplying the monastery with animals are also mentioned: horses and foals, sheep, cows and pigs⁴⁷. In 1181, the following animals were mentioned in the villages of the Virgin Mary Monastery on the Someş: horses, cows, pigs and sheep⁴⁸. The donation charter of the chapter of Arad (1202-1203) mentions the cattle herdsmen (*ductorum animalium*) from the village of Sencural⁴⁹.

The data provided by the written documents highlight two aspects of livestock farming: on the one hand, the personal ownership of animals, some of which people gave to the seigneur (in the above cases to monasteries and bishops), and on the other hand, the farming of animals that were owned exclusively by the ecclesiastical institution or the noble layman. Sheep, horses, cattle (oxen and cows), pigs and fowls are explicitly mentioned. Of the latter, only geese and hens are listed individually.

⁴⁴ *Szentpétery*, I/1, p. 44; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 8.

⁴⁵ *Knauz*, I, p. 55, 59; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 1.

⁴⁶ *Knauz*, I, p. 54.

⁴⁷ *Fejér*, II, p. 94-109; *Knauz*, I, p. 88-97.

⁴⁸ *Szentpétery*, I/1, p. 44; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 8.

⁴⁹ *Szentpétery*, I/1, p. 62; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 23.

During the medieval period, the entire Carpathian Basin was suitable for the cultivation of cereals, vegetables, vines, fruit growing, breeding of various animals such as cattle, pigs, sheep and goats, hunting and fishing⁵⁰. Moreover, most of these products, such as grains, sheep, sometimes pigs and fowls, honey and wine, had to be paid as tithes to religious institutions in medieval Hungary⁵¹.

Also for the 8th-10th centuries it was found, following the osteological analysis carried out for the sites of Sânnicolau Român and Biharea, that large horned animals, small horned animals, pigs and horses were reared in the Crișana area. Archaeological data on hunting, fishing, viticulture and beekeeping, such as discoveries of gardening tools, fishing gear, bones of wild animals and fish, suggest the practice of these activities as well⁵². For the north-western part of Transylvania, analyses were made on the bones discovered in the early medieval settlements of Popeni *Pe Pogor* (second half of the 7th century - first half of the 8th century) and Cuceu *Valea Bochii* (second half of the 8th century - first half of the 9th century) (Sălaj County), leading to the identification of remains belonging to the following domestic animals: cattle, sheep/goats, pigs, horses and fowls⁵³. Analysis of bone artifacts discovered in early medieval settlements and cemeteries (8th/9th-11th/12th centuries) from Jucu de Sus (Cluj County) showed that the bones came from cattle, sheep, goats, horses and possibly wolves⁵⁴. During the 11th-13th centuries (and later) sedentary residents of the Romanian East Carpathian space practised livestock farming, hunting, beekeeping and grain farming, as well as vegetable, vine and fruit growing. The most cultivated plants were wheat, millet, barley, rye, oats and peas. Cattle, sheep, pigs, horses and poultry were reared, and the products obtained were used both for food (milk, cheese, meat, eggs) and for the

⁵⁰ Laszlovszky József, *Földművelés és állattenyésztés a középkori Magyarországon*, in *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*, p. 53-80 (p. 58-59).

⁵¹ F. Romhányi Beatrix, *A középkori egyházi intézmények gazdálkodása*, in *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*, p. 199-225 (p. 199-200).

⁵² *Cosma 2016*, p. 172-173.

⁵³ Margareta Simina Stanc, Daniel Ioan Malaxa, Dan Băcuet-Crișan, *The Exploitation of Animal Resources During the Early Medieval Period. Case Study: The Settlements in Popeni Pe Pogor and Cuceu Valea Bochii (Sălaj County)*, „Ziridava. Studia Archaeologica”, 34, 2020, p. 431-438 [further: *Stanc, Malaxa, Băcuet-Crișan 2020*].

⁵⁴ Ioan Stanciu, Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs, Coralia Dorina Bonta, *Economic and Everyday Life Facets in an Early Medieval Settlement from North-Western Transylvania, Reflected by Bone Artefacts*, „Ephemeris Napocensis”, XXVI, 2016, p. 121-199 (p. 146-150) [further: *Stanciu et al. 2016*].

production of clothing (leather, wool, fur) or for tools and weapons (bone, horn)⁵⁵.

Beekeeping. Honey is one of the goods often found among taxes due to be paid by dependent people and others. The charter of 1075 stated that the inhabitants of Artand, who belonged to the monastery of St. Benedict, gave 12 measures of honey annually⁵⁶. The 1138 donation charter of Dumis Monastery informs us that this religious place also had villages that supplied it with honey, but not from the area discussed here: the inhabitants of Doboz village (Hungary) had 60 hives, and a beekeeper (*custos apum*) is mentioned in the village of Setkelu⁵⁷. Finally, the document of 1202-1203, which renewed an older donation charter, mentioned several villages – Sencural, Mghyer, Bard – some of whose inhabitants owed honey to the chapter of Arad⁵⁸. Of course, one should not lose sight of the fact that wild honey was almost certainly also collected.

North of the Danube, beekeeping had been practised since Antiquity. This idea is supported not only by the statements of some ancient authors, but also by the survival of the Latin name *stup* in Romanian. Also, honey and wax, the finished products of this occupation, were a must, given that honey took the place of sugar later, and wax was used for lighting. Finally, one should not forget mead, which was produced through the fermentation of *mursa*, the latter being the result of mixing the residues of honeycombs and honey with warm water⁵⁹.

Transport. For the period I am concerned with here, but also for the following centuries, logic impels me to consider cart work as an invaluable occupation. Everything had to be transported, from salt and firewood or construction timber, to grain and hay. Therefore, the documents establishing or reconfirming the work that the inhabitants of villages or estates had to perform for the king, for a diocese, a monastery or a nobleman also included the obligation to serve with one's cart. In some cases, the goods that were to be transported and/or the number of days this work was to be done were made

⁵⁵ George Bilavschi, *Spațiul rural și agricultura – elemente organice ale economiei medievale: direcții și teme de cercetare*, „Arheologia Moldovei”, XXXVII, 2014, p. 135-155 (p. 148-151); Idem, *O analiză a vieții agricole în spațiul est-carpatic în timpul migrațiilor târzii (secolele XI-XIII): Continuitate ori discontinuitate*, „Arheologia Moldovei”, XXXVIII, 2015, p. 69-94 (p. 76-81).

⁵⁶ Knauz, I, p. 55-56; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 1.

⁵⁷ Fejér, II, p. 105, 108; Knauz, I, p. 95-96.

⁵⁸ Szentpétery, I/1, no. 202, p. 62-63; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 23-24.

⁵⁹ Maria Comșa, *Albinăritul pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, „Carpatica”, XII, 1980, p. 247-254.

noticeably clear. Both the occupation of cart builder (*carpentarius*)⁶⁰ and that of cart hauler/driver (*curriflorum*)⁶¹ appear in documents.

Mowing. Meadows form an annex that is always present among the components of every estate, if not of every village. Given that the inhabitants of Transylvania practised breeding herbivorous animals, mowing was a main occupation. The need to provide food for these animals over winter was obvious. In the above-mentioned donation charter issued by King Béla III (1176-1196), reconfirmed by Béla IV (1230), meadows (*fēnetis*) were donated alongside their respective villages⁶². Hay was also among the items that had to be transported in carriages by the drivers. In the document from 1075, it is clear that the inhabitants of Rikaki Artand village had to provide 12 haystacks for the monastery, and that, in addition to other obligations, the people near Bihor (*iuxta Bichari*) had to harvest and collect the hay in bales⁶³.

Salt exploitation. Salt is an important resource⁶⁴ that often appears in the documents of the 11th-12th centuries. There is talk about salt even in one of the earliest documents related to our area, the one issued in 1075. More specifically, it refers to the salt mines in Arieș (Aranas, Aureus). Then, the

⁶⁰ See Knauz, I, p. 54 sau Fejér, II, p. 105.

⁶¹ Szentpétery, I/1, p. 64; DIR.C.1/XI-XIII, p. 26.

⁶² Hazai okmánytár, VII, p. 20; DIR.C.1/XI-XIII, p. 243.

⁶³ DIR.C.1/XI-XIII, p. 1.

⁶⁴ Numerous studies, articles and volumes have been devoted to this consumer asset and its importance throughout history. Next I will mention a few: Cornelia Măluțan, *Drumurile sării în nord-vestul Transilvaniei medievale*, „Acta Musei Porolissensis”, VIII, 1984, p. 249-255; Doina Ciobanu, *The Role of Salt Deposits in the Political-Military History of the Carpatho-Danubian Space in the I-XIII Centuries*, „Studia Antiqua et Archaeologica”, IX, 2003, p. 429-446; Alexandru Madgearu, *Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania*, „Ephemeris Napocensis”, 11, 2001 (2003), p. 271-283; Alexandru Madgearu, *Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania*, in *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Florin Curta (eds.), The University of Michigan Press, 2005, p. 103-120; Carol Kacsó, *Date cu privire la exploatarea timpurie de sare din Maramureș*, in *Sarea, Timpul și Omul*, Valeriu Căvruc, Andrea Chiricescu (ed.), Sfântu Gheorghe, Edit. Angustia, 2006 [further: *Sarea, Timpul și Omul*], p. 97-121; Zsolt Simon, *Mineritul de sare în Evul Mediu în Transilvania și Maramureș*, in *Sarea, Timpul și Omul*, p. 92-96 (the entire volume *Sarea, Timpul și Omul* deserves attention because it also includes other interesting studies on this topic); Valeriu Căvruc, *Considerații privind schimbul cu sare în mileniiile VI-II î. Hr. în spațiul carpatodunărean*, „Tyragetia”, s.n., vol. IV [XIX], nr. 1, 2010, p. 7-34; Valeri Yotov, *Bulgarian control over the Salt Road in Transylvania during the 9th century: The archaeological evidence*, in vol. *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa/Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*, Nikolov Vassil, Bacvarov Krum (eds.), Provardia: Veliko Tarnovo, 2012, p. 323-331.

donation charter of 1138 speaks of the inhabitants of Transylvania (*in ultrasilvanis partis*) who owed 24,000 boulders of salt to the monastery of St. Benedict, probably annually. The charter issued by King Stephen III of 1165 mentions the salt tax that was levied when the carts carrying it passed through the Meseş Gate⁶⁵. A document of 1183 provided receive information that salt was also transported by boat, in this case either to Arad or Szeged, but did not specify where this salt came from⁶⁶. We can only assume that it came from Transylvania. From a document issued the following year we learn that the Hungarian king had revenues amounting to 16,000 marks only from Transylvanian salt⁶⁷. This suggests a fairly consistent exploitation and considerable value of salt, taking into account the fact that the same document lists the Bishop of Transylvania's revenues, which were 2,000 marks, while the royal income derived from the guests (*hospites*) who had settled in this province was 15,000 marks.

Fishing. It seems that fishing too was an important source for food. The documents of the time – especially those of the 13th century and later, when most of the estates referred to in documents had a source of fish, a pond or running water in its composition – talk about waters from which the inhabitants procured fish, both for personal use and for the payment of taxes in kind. The donation charter of 1075 granted fisheries and fishing waters (*piscacionibus; aquas ad piscandum*)⁶⁸ in those villages. The charter of 1138 also mentioned fisheries and fishing sites (*vivarium; locum piscacionis*), fishermen (*piscatores*) and taxes in the form of fish⁶⁹. Another donation charter, that issued by King Béla III in 1176-1196, listed rivers (*fluviis*) and waters (*aque nemoribus*)⁷⁰ among its assets. Then, ponds (*piscinae*) are again mentioned in 1181, in the document issued for the monastery of the Holy Virgin near the Someş⁷¹. Moreover, if we consider the fact that the beneficiaries of many of the donations validated by these documents were ecclesiastical institutions, we can better understand why a lot of fish was needed. Fasts kept throughout the year, mainly during Lent or Easter Lent, but also between the day of *Quatuor Coronatorum* and Christmas, when every monk (,except for the lame, the ailing and those of

⁶⁵ Zichy, I, p. 2; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 4; *Jakó*, I, p. 125.

⁶⁶ *Wenzel*, XI, p. 48; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 9.

⁶⁷ *Fejér*, II, p. 218; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 10; *Jakó*, I, p. 128.

⁶⁸ *Knauz*, I, p. 54-55.

⁶⁹ *Fejér*, II, p. 103-104; *Knauz*, I, p. 94-95.

⁷⁰ *Hazai okmánytár*, VII, p. 20; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 243.

⁷¹ *Szentpétery*, I/1, p. 43-44; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 7.

frail health”) had to abstain from blood and meat, that is, when they all had to fast on every day of the week aside from Sunday⁷², most certainly led to higher levels of fish consumption. This means that fish was a staple food, primarily for the clergy, but also for laymen who followed the religious recommendations.

The entire space between the Danube, the Tisza, the Criş Rivers and the Mureş was suitable for fishing, the area being crossed by rivers and streams, and strewn by lakes, swamps and canals/ditches (both natural and artificial). Until the Modern Age, fish was an important and invaluable consumer asset on the estates of this region⁷³.

The processing of wood. The documents do not provide us with detailed information on wood processing, but craftsmen who produced carts, pots or other wooden items are mentioned. In the donation charter of 1138, where different categories of craftsmen are identified, the list includes carpenters/woodworkers (*tornatores*) or cart builders (*carpentaries*); vessels made by the carpenter (*vasa de tornatoribus*) for Dumis monastery are also mentioned⁷⁴. Another *tornator*, this time from the church in Arad, who produced vessels for the clergy, appears in the document from 1202-1203⁷⁵. Despite the scanty information about the work of these wood craftsmen, we can assume that in an area with many forests and a rich wood civilization in the coming centuries, the use of this material was much more advanced and that a greater variety of goods was made of wood than these documents would let on.

The processing of clay. It may be inferred from the documentary sources examined for this study that clay was used to produce containers. Certainly, there were other ways of using clay in the era, but they were not included in these documents. Only in the donation charter of 1138 is it stated that three households in the village of Cuppan supplied Dumis Monastery with clay jugs (*lagenas*)⁷⁶. Even though the documentary information is precarious,

⁷² Lent or Easter Lent has been present in the Christian tradition at least since the Council of Nicaea, see, for example, Nicolas V. Russo, *The Early History of Lent*, p. 18-26 (2013), The Center for Christian Ethics at Baylor University: <https://www.baylor.edu/content/services/document.php/193181.pdf> (25 October 2020). It is unclear to what extent these recommendations were complied with in our region in the 11th-12th centuries, but they were included in Chapter 67 by the General Synod held in Buda in 1279, see Şerban Turcuş, *Sinodul General de la Buda (1279)*, Traducerea textelor din limba latină Prof. Vasile Rus, Cluj-Napoca, Edit. Presa Universitară Clujeană, 2001, p. 190, 245.

⁷³ *Ferenczi*, 2006, p. 105-122.

⁷⁴ *Fejér*, II, p. 102, 105, 108; *Knauz*, I, p. 93, 95-96.

⁷⁵ *Szentpétery*, I/1, p. 63; *DIR.C.I/XI-XIII*, p. 24.

⁷⁶ *Fejér*, II, p. 105; *Knauz*, I, p. 95.

archaeological excavations have revealed a considerable number of potsherds, which demonstrates the significant place of pottery in the everyday life of the region.

Metalworking/working with metal objects. An important source for the occupations of the inhabitants of this geographical area, the document of the Hungarian King Stephen III, issued around 1169 for the monastery in Sâniob (Sancta Dextra), which lists different categories of craftsmen who made various goods necessary for the monks, mentions blacksmiths (*fabri*) and turners (*tornatores*), the latter making pots, gate latches (?) and other lathes required by the abbot (*quinque domos Tornatorum, ad faciendum scutellas, portaria, et quaecunque opus tornatile Abbas praeciperet*)⁷⁷. Another important source is the charter of 1202-1203, in which it is shown that in the village of Bard the chapter of Arad had a turner (*tornator*). In his case it was specified what kind of objects he had to produce for the monastery: vessels (*scutellas*)⁷⁸. But these vessels, namely goblets, could also be made from other materials, such as clay.

The processing of ox horns. Regarding the use of horns, official documents only give us indirect data. The donation charter of 1138 established that some residents of Transylvania – without showing their location – had to give Dumis Monastery, among other things, an ox horn (*I cornu bubalinum*) per year⁷⁹. But there is also an older mention of the Câmpia Zimbrilor/Bourilor estate (*Planicies Bubalorum*)⁸⁰ in Crasna County, which might suggest that ox horns were quite frequently used (of course along with ox meat, skin and bones⁸¹), if, that is, the toponym indicates an area where these animals were being hunted.

⁷⁷ *Fejér*, VII/1, p. 161; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 5. However, the meaning of *portaria* is uncertain, as stated by the *DIR* editors (p. 5, note no. 7). *Porta* has, first of all, the meaning of gate, but the *portaria* (besides one of the meanings of *porta*) refers to the guest house of a monastery, which was built at its gate; this was also the term whereby the monks designated the place where they distributed alms to the poor (*Domus hospitem in monasteriis, quod ad portam monasterii exstructa esset; eadem de causa Porta apud monachos appellabatur Locus, ubi pauperibus eleemosynae distribuebantur.*), *Du Cange*, VI, p. 418, 421. In view of the fact that the *tornatores* were working for a monastery, we must also consider the possibility that they were performing other works than „bars for the gates”.

⁷⁸ *Szentpétery*, I/1, p. 63; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 24.

⁷⁹ *Fejér*, II, p. 104; *Knauz*, I, p. 94; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 3.

⁸⁰ *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 229; *Jakó*, I, p. 124.

⁸¹ For the following Centuries, along with horns, the processing of animal bones is also documented, Adrian Andrei Rusu, Florin Mărginean, *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică)*, „Arheologia Medievală”, V, 2005, p. 113-155.

The processing of skins and fur. The activity of transforming animal skins into goods necessary for everyday life is rarely captured in the documentary sources of the 11th-12th centuries, much like other previously presented occupations. We know that in 1138 some residents of Transylvania gave 20 martens furs (*martures*), a bear skin (*unam pellam ursinam*) and 100 girders (*corrigias*) annually to the monastery in Dumis (Hungary). The same document speaks about the person who processed these materials, i.e., the skinner or tanner (*pelliparius*)⁸²; we learn from the same document that the inhabitants of other villages of the monastery owed annually between 20 and 75 skins of martens or other precious fur animals of the same Mustelid family (*martures*)⁸³. Therefore, we have a testimony regarding the use of leather and fur (marten and bear, at least) for making goods, with a clear reference to belts, a type of leather accessory. Another reference to skinners/furriers (*quatuor domos pellipariorum*) appears in a donation charter of 1169, the same source mentioning tanners/shoemakers/cobblers⁸⁴ (*tres cerdonum*)⁸⁵, who most certainly made footwear.

Production of food goods. I have included in this category both those occupations that achieved a final food product and those that gave intermediate products, such as flour. Thus, we have the cook, the baker, the miller and the grinder. Of the many occupations whose purpose was the production of various foods, I only encountered these in the documents relating to Transylvania of the 11th-12th centuries, namely in the donation charter of 1138, for the Dumis Monastery (Hungary)⁸⁶, and in the one from 1169, for the monastery of Sancta Dextra in Bihor County⁸⁷.

Beer production. Medieval writings inform us that beer was among the various consumer goods that people who were indentured to certain ecclesiastic institutions were obliged to give. By way of consequence, there were people who were engaged in the production of this drink. Individuals owing (or also

⁸² Fejér, II, p. 104; Knauz, I, p. 94; DIR.C.1/XI-XIII, p. 3.

⁸³ Fejér, II, p. 107-108; Knauz, I, p. 96.

⁸⁴ The DIR editors translated the term *cerdonum* from the document with „tanners”, DIR.C.1/XI-XIII, p. 5. In Du Cange, II, p. 270, besides the *cerdonia ars* we find *sutor aut quivis artifex* (shoemaker/cobbler or any artisan). According to the *Oxford Latin Dictionary*, *cerdo, -onis* = artisan (p. 301), and *sutor, -oris* = shoemaker, cobbler (p. 1893).

⁸⁵ Fejér, VII/1, p. 161; DIR.C.1/XI-XIII, p. 5.

⁸⁶ Fejér, II, p. 100; Knauz, I, p. 93.

⁸⁷ Fejér, VII/1, p. 161; DIR.C.1/XI-XIII, p. 5.

owing) beer are mentioned in documents from 1138⁸⁸ and 1181⁸⁹. Unfortunately, the documentary sources do not specify what the beer was made of or the stages of its production.

Trade. Customs, although only a few are mentioned, are evidence of the movement of goods, of trade, even though it is not possible to clearly assess the scale at which this exchange of goods took place. Moreover, references to fairs and even river ports reinforce the certainty of the existence of not only a closed economy, which did not exceed the limits of an estate, but also of an exchange economy. With direct reference to our space is a piece of information found in an 1138 document. This specifies that the salt from Transylvania was transported by boat to the Sumbuth fair (*forum*)⁹⁰. Referring to other regions of Hungary, the donation charter of 1075 speaks of ports on certain rivers, sailors and fairs, such as the one called *Zobuzlou wasar* in Hungarian⁹¹. A toll, through which those who carried salt carts passed, was at the Meseş gate (1165)⁹². Around 1173-1184 there was also a toll in Zalău (*Zyloh*)⁹³. In Bihor County, the fortress of the same name had a toll on the river Criş at the end of the 12th century⁹⁴. An 1183 donation charter informs us that salt was transported by boat to Arad or Szeged⁹⁵, which means there was a port where these boats could dock and unload the cargo. All these testimonies of fairs, customs and ports on certain rivers outline the image of some trade, even though the magnitude of the document cannot be clearly estimated from the information provided by the documents, nor the types of goods transported, explicitly referred to as salt.

Hunting. The late 11th century mention of the land called Câmpia Bourilor/Zimbrilor (*planicies bubalorum*), located in Crasna County⁹⁶, is a possible indication of the practice of hunting bulls or buffalo. In the donation charter of 1075, there is a reference to a hunting territory/ground (*venacionibus*)⁹⁷. The document from the first half of the following century (1138) explicitly shows that in Transylvania (it does not say where exactly) there were people obliged to give 20 martens, a bear skin and an ox horn

⁸⁸ *Fejér*, II, p. 105; *Knauz*, I, p. 95.

⁸⁹ *Szentpétery*, I/1, p. 44; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 8.

⁹⁰ *Fejér*, II, p. 104; *Knauz*, I, p. 94; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 3.

⁹¹ *Knauz*, I, p. 55, 58-59.

⁹² *Zichy*, I, p. 2; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 4; *Jakó*, I, p. 125.

⁹³ *Fejér*, V/3, p. 94; *DIR.C.2/XIII*, p. 231; *Jakó*, I, p. 126, 210, 256.

⁹⁴ *Fejér*, VII/5, p. 149; *Hazai okmánytár*, VII, p. 2; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 14.

⁹⁵ *Wenzel*, XI, p. 48; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 9.

⁹⁶ *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 229; *Jakó*, I, p. 124.

⁹⁷ *Knauz*, I, p. 54.

annually⁹⁸. All three species of animals were wild and had to be hunted or trapped. In other parts of Hungary there were villages whose inhabitants served each year gave the Dumis Monastery 20, 30 and even 75 marten skins or other animals of the same family⁹⁹. Then, the first documentary mention of Maramureş (year 1199) is due to a hunt undertaken by the Hungarian king in this region¹⁰⁰. Finally, the charter of 1202-1203, which referred to an earlier period, mentions the hunters of Bihor fortress¹⁰¹.

In the early medieval settlements from the northern part of Transylvania (Popeni and Cuceu *Valea Bochii*, Sălaj County; Jucu de Sus, Cluj County), the animal bones and bone objects that were analysed showed that they also came from wild animals such as stags, deer, rabbit, boar and possibly wolves¹⁰².

Viticulture. The vine is one of the oldest plants cultivated by man. The usefulness of wine for health in general, for treating wounds – due to its anaesthetic and infection-prevention qualities – or its use as a basis for various herbal preparations etc., was well known since Antiquity¹⁰³.

Besides its importance for the worldly needs of the population, wine, along with wheat, was indispensable in religious worship, as bread and wine represented the body and blood of Christ. Since the early medieval period, religious institutions had endeavoured to ensure their own production of wine in vineyards they owned and had encouraged the development of vine cultivation. At the same time, the wine trade was an important component of life on both church and secular domains. St. John of Gorze (France, 10th century) is known to have worked in vineyards and in the fields, making the crops necessary for his brethren, the surplus being sold at the local fair¹⁰⁴.

Therefore, in our case, a resource and occupation frequently mentioned in the above documents, even in the earliest (the first half of the 11th century)¹⁰⁵, is the vine and those who tend to it (the winegrowers). The 1075 charter shows that the people of several villages in the Bihor area (and, of course, in other

⁹⁸ Fejér, II, p. 104; Knauz, I, p. 94; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 3.

⁹⁹ Fejér, II, p. 107-108; Knauz, I, p. 96.

¹⁰⁰ *Hazai okmánytár*, II, p. 1; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 16.

¹⁰¹ *Szentpétery*, I/1, p. 64; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 25.

¹⁰² *Stanciu et al. 2016*, p. 146-150; *Stanc, Malaxa, Băcuet-Crişan 2020*.

¹⁰³ János Fehér, Gabriella Lengyel, Andrea Lugasi, *The cultural history of wine – theoretical background to wine therapy*, „Central European Journal of Medicine”, 2(4), 2007, p. 379-391.

¹⁰⁴ Nagy Balázs, *Borkereskedelem és borforgalom a középkori nyugaton*, Budapest, Martin Opitz Kiadó, 2016, p. 11-23.

¹⁰⁵ *Wenzel*, VI, p. 39; *Jakó*, I, p. 123.

parts of Hungary, to which the document refers) were obliged, among other things, to transport wine (*vinum portent*)¹⁰⁶. In 1169 the king gave 20 vineyards in Seuri village to the monastery of Sancta Dextra (Bihar County), as well as two families of winegrowers with four vineyards in Zeth village, as well as three households of cellarmen (*tres pincerum*)¹⁰⁷. The charter of 1202-1203 reinforced the ownership of the church in Arad over 10 vineyards and 10 winegrowers in the village of Golosa (Galşa, Arad County), 11 vineyards with 11 winegrowers in Sencural, 13 winegrowers and 14 vineyards in Mghyer village, 3 vineyards in Bard and 38 winegrowers in Regnen village, etc.¹⁰⁸.

As can be seen from the documents of the time, in the 11th and 12th centuries, the vine was frequently cultivated in different regions of the Hungarian Kingdom, both in the territories near the Danube and the Tisza (winegrowers from various parts of Hungary are mentioned in the donation charter of 1138¹⁰⁹), and in our area, here especially in the plains of Bihar and Arad.

Other occupations. We have information about a „precious” occupation from the donation charter issued in 1075, namely about a goldsmith (*aurifex*)¹¹⁰ who was not originally from the area examined here. Still, it is important to mention him, because it is a reality of Arpadian Hungary and there may have been such craftsmen in Transylvania even though they were not included in the documents. In this category, I also want to mention „craftsmen” or „artisans” (*artifici*; in the document: *decem domus artificum*), bellringers (*campanistae*) and domestics (*cubiculars*), mentioned in the charter of 1169¹¹¹. It was not clear from the document what these *artifices* were doing, but it seems that they included the craftsmen who made weapons and built war machines, those who invented and built different machineries, wood workers (carpenters), stone workers, handicraftsmen (*artifex manuaris*, *opifex*), those who made lattice (*artifex frenorum*), generally masters in their crafts or arts¹¹². The chapter of Arad also had *artifices*, as evidenced by the document issued in 1202-1203¹¹³.

¹⁰⁶ Knauz, I, p. 58; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 1.

¹⁰⁷ Fejér, VII/1, p. 162-163; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 5-6.

¹⁰⁸ Szentpétery, I/1, p. 61-66; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 23-27 și 363-367.

¹⁰⁹ Fejér, II, p. 94-109; Knauz, I, p. 88-97.

¹¹⁰ Knauz, I, p. 55.

¹¹¹ Fejér, VII/1, p. 161; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 5.

¹¹² Du Cange, I, p. 412; Bartal, p. 51; *Oxford Latin Dictionary*, p. 177.

¹¹³ Szentpétery, I/1, p. 63; *DIR.C.1/XI-XIII*, p. 24.

Given the variety of animals that were raised by locals – mostly sheep and cattle – it is possible to infer the existence of other possible occupations, such as shepherding, the making of dairy products and wool processing. Due to the lack of information, we cannot make assumptions about the complexity and importance of these occupations.

In lieu of conclusions

The oldest documents in existence (11th-12th centuries; except for the chronicles, which also consider periods prior to the 11th century), which we have consulted for this research, refer only to certain areas located on the territory of today's Romania, more precisely Crișana and northern Banat in North-Western Transylvania. All of these documents are donation charters whereby Hungarian kings made donations or reconfirmed older donations and guaranteed privileges, primarily to ecclesiastical institutions, monasteries and dioceses, but also to secular seigneurs.

The documents used for this study contain limited information regarding the occupations of Transylvanian inhabitants in these centuries, but it manages to outline the image of an vibrant society, with individuals working the land, raising animals, exploiting forests and waters, processing different raw materials, transporting goods, holding fairs, or paying customs and taxes. It is difficult to estimate the amplitude of each occupation, but it can be inferred that most of the occupations necessary for the subsistence of human communities were present: agriculture and everything related to it (grain cultivation, animal husbandry, viticulture, fruit growing, mowing etc.), hunting, fishing, food and drink production (honey, bread, wine, beer), ferrous and non-ferrous metal processing, wood, leather and fur processing, ox horn processing, pottery, cart construction, land and water transport.

In conclusion, I would like to draw attention to the fact that one can obtain an even more complete picture of the medieval Transylvanian society and its economic structures if one extends the research on the occupations of the inhabitants of Transylvania to the 13th century, a century from which a considerable number of documents have been preserved, and if research is pursued and deepened on each and every level presented above.

Fig. 1.

Horizontal distribution of the localities (known today) that are mentioned in the text. 1 – Arad, Arad county (ROU); 2 – Ártánd, Hajdú-Bihar county (HUN); 3 – Biharia / Bihar, Bihor county (ROU); 4 – Gaşa / Galsa (*Golosa*), Arad county; 5 – Lopadea Nouă / Magyarlapád / Schaufeldorf (*Lapad*), Alba county (ROU); 6 – Ţeitin / Sajtény (*Sahtu*), Arad county (ROU); 7 – Szeged, Csongrád-Csanád county (HUN); 8 – Turda / Torda / Thorenburg, Cluj county (ROU).

SURSE DOCUMENTARE PRIVITOARE LA FOLOSIREA MORILOR DE APĂ ÎN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ – STUDIU DE CAZ: RÂUL SOMEȘ*

Alexandra Chira**

Abstract: *Milling was one of the most wide-spread occupations in the middle Ages, with different types of mills scattered across the continent. As windmills can be built only in special climate conditions, most of them are water mills. The situation is no different in Transylvania. Documents from the Middle Ages often mention mills, millers or mill sites. Despite this fact, milling has not been extensively researched in Romanian historiography.*

The present study is focused on the mills built on the Someș River and its main tributaries (especially Someșul Mic and Someșul Mare). Due to the importance of the geographical area for the development of Transylvania and the environmental conditions suited for milling, it is no surprising that the proportion of documents mentioning mills is greater than for other areas. They show how the grinding mechanism was used, what value mills had for the people of the time and how people interacted with the environment and changed it.

Keywords: Milling, Transylvania, Water mills, Millers, Middle Ages, Charters

Introducere

Începuturile morăritului, una dintre cele mai vechi ocupații din lume, nu poate fi delimitat clar din punct de vedere istoric. Se știe că în Evul Mediu a devenit atât de răspândit, încât importanța sa din punct de vedere economic nu poate fi contestată. Mecanismul morilor a fost folosit și în alte sectoare ale vieții de zi cu zi, prin intermediul diferitelor invenții. Acesta a fost, de altfel, punctul de pornire pentru conceptul de *Revoluție industrială a Evului Mediu*, definit de Jean Gimpel în anii 1970.

Prezenta cercetare se bazează pe surse documentare din perioada Evului Mediu privitoare la spațiul geografic din preajma râului Someș și a principalilor săi afluenți. S-a urmărit prezența morilor și modul lor de utilizare în perioada

* Studiul de față reprezintă o variantă îmbunătățită a unui material publicat în limba engleză în vol. *Usus aquarium: Interdisziplinäre Studien zur Nutzung und Bedeutung von Gewässern im Mittelalter*, Christoph Mielzarek, Christian Zschieschang (eds.), Wein-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 2019, p. 51-70.

** Profesor de istorie la Liceul Teoretic „Ioan Buteanu”, Șomcuta Mare și Membru al Centrului de Diplomatică și Paleografie Documentară Medievală TRANS.SCRIPT a Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; e-mail: alexandra.chira@gmail.com

istorică menționată. Datele obținute au fost analizate prin coroborare cu elemente venite dinspre istoria apelor, respectiv, tehnica și istoria morăritului.

Materialul documentar disponibil a impus stabilirea unor limite ale cercetării. Au fost parcurse documentele emise până în 1385 edite, publicate, dar și cele originale, disponibile online¹. Pentru acest interval cronologic au fost identificate 19 documente care privesc morile din spațiul geografic anterior menționat. Alte 10 documente au fost alese din sondarea materialului documentar de până la finalul secolului al XV-lea. Cantitatea de material documentar disponibil pentru cercetare, precum și distribuția sa între direcțiile locale ale arhivelor și colecțiile documentare, publice și private, face ca cercetarea exhaustivă a subiectului să fie cvasi imposibilă pentru moment.

Limitele geografice au fost alese datorită rolului jucat de bazinul hidrografic Someșan pentru dezvoltarea civilizației din Transilvania, începând cu Antichitatea târzie, dar mai ales pe parcursul Evului Mediu. Rata volumetrică pe care o are acest bazin hidrografic este în concordanță cu cele necesare pentru acționarea morilor de apă².

Sursele documentare oferă informații foarte variate despre mori, morari sau morărit, cu toate că acestea nu sunt numeroase³. Din acest motiv s-au impus corelații între sursele istoriografice și geografice disponibile. Materialul consultat acoperă nu doar zona geografică privitoare la Transilvania, ci și subiectul morăritului în general. Lucrările din domeniul geografiei au fost cu precădere relevante pentru înțelegerea configurației actuale a terenului.

¹ Pentru prezenta cercetare a fost folosită arhiva digitală a Ungariei. Marcarea surselor documentare s-a făcut prin sintagma „Mol. Arcanum”, ca acronim pentru Arhivele Naționale ale Ungariei, precum și referințele DL (pentru scanări ale originalului), respectiv DF (pentru scanările microfilmelor), www.hungaricana.hu (accesat în 31 martie 2023).

² Pentru ca morile de apă să funcționeze nu este necesar un debit volumetric ridicat. Spre exemplu, moara de apă vitruviană era mai de grabă dependentă de scurgerea constantă a cursului de apă. Vezi: *A History of Technology*, vol. 2: *The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages C.700 B.C. to C.A. D. 1500* [infra: *History of Technology ...*], Charles Singer (ed.), Oxford, Clarendon Press, 1957; Frances Joseph, Gies Joseph, *Cathedral, Forge and Waterwheel. Technology and Invention in the Middle Ages*, Londra, Harper Collins, 2010. Având în vedere prezența cursurilor de apă menționate în această lucrare în surse documentare începând cu secolul al XII-lea, respectiv, prezența lor pe sursele documentare cartografice de mai târziu, se consideră că acestea aveau scurgeri constante.

³ De regulă, lucrările privitoare la istoria tehnologiei acordă atenție deosebită construcției morilor de apă – vezi: Frances Joseph, Gies Joseph, *op. cit.*; Roberta Magnuson, *Water Technology in the Middle Ages. Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire*, Baltimore, 2001.

Istoriografia subiectului

Cercetarea morilor a fost, mai ales în ultimele decenii, un subiect predilect pentru istorici și etnografi. Istoria tehnologiei oferă repere pentru înțelegerea mecanismului de funcționare și a modului în care acesta s-a răspândit în Europa. Diversele tehnici folosite pentru construcția morilor și determinarea randamentului pe care l-au avut, nu au fost neglijate de istoriografie.

Cercetarea morilor și a morăritului a produs cele mai multe rezultate cu privire la spațiul Marii Britanii. Materialul documentar a permis realizarea unor studii complexe și variate, care merg până la descrierea modului în care au influențat modificările mediului înconjurător⁴. O situație similară poate fi întâlnită în Spania⁵ sau Franța⁶. În Europa Centrală, Germania, ca lider în ceea ce privește cantitatea de cercetări⁷, are parte de unele dintre cele mai bune cercetări pe subiect. Ungaria, cea mai apropiată de Transilvania, are parte de o revitalizare a cercetării istorice a morilor⁸. Chiar și atunci când ne îndreptăm privirea spre Orientul Apropiat, se pot observa studii de o calitate remarcabilă,

⁴ Vezi: David Former, *Milestones for Medieval Manors*, „Agricultural History Review” 40, 1992, II, p. 97–111; John Langdon, *Lordship and Peasant Consumerism in the Milling Industry of Early Fourteenth-Century England*, „Past and Present”, 145, 1994, p. 3–46.

⁵ Vezi Pablo-Martin Prieto, *Aportación al estudio del molino hidráulico en la Castilla medieval: los molinos del monasterio de Santa Clara de Alcocer*, „Hispania. Revista española de historia”, 224/LXVI, 2004, p. 833–850; Estrella Rodríguez Pérez, *El agua en la documentación medieval asturleonés (s.VIII-1230) a través de su terminología: panorama general*, „Cuadernos del CEMyR” 18, 2010, p.81–104; María Izabel Del Val Valdívieso, *Usos del agua en las ciudades Castellanas del siglo XV*, „Cuadernos del CEMyR” 19, 2010, p. 145–166.

⁶ Vezi Étienne Champion, *Moulins et meuniers carolingiens. Dans les polyptyques entre Loire et Rhin*, Franța, Paris, Vulcain Editeur, 1996; Marc Bloch, *Avènement et conquêtes du moulin à eau*, „Annales E.S.C.”, VII, 1935, p. 538–563.

⁷ Vezi *Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa*, Martina Maříková, Christian Zscheschang (eds.), Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2015; Martin Steger, *Wassernutzung in Vorderund Mittelasien. Geschichte, Entwicklung und Probleme des Nahen Ostens und des Industrielandes*, Hamburg, Diplomica Verlag 2013; Knut Kaiser, Bruno Merz, Oliver Bens, *Historische Perspektiven auf Wasserhaushalt und Wassernutzung in Mitteleuropa*, Münster, Waxmann Verlag, 2012.

⁸ Vezi, Károly Takács, *Medieval Hydraulic Systems in Hungary. Written Sources, Archaeology and Interpretation*, in vol. *People and Nature in Historical Perspective*, József Laszlovszky (ed.), CEU Press, 2003; Tamás Köfalvi, *Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában(1254–1526)*, în vol. *Studia professoris–professor studiorum: tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára* [înfră: *Studia professoris ...*], Tibor Almasi, István Draskoczy, Éva Jancso (ed.), Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005, p. 155–164; Judit Benda, *Malmok, pékek és kenyérszékek a késő-középkori Budán*, „Tanulmányok Budapest múltjából”, 38, 2013, p. 7–31.

care nu pot fi neglijate⁹. Toate aceste lucrări aduc în discuție nu doar caracteristicile regionale, ci se remarcă prin concluzii care pot fi aplicate altor spații geografice.

Istoriografia românească

Pentru teritoriul actual al României, cercetarea morilor pentru perioadele istorice timpuri este foarte dificil de realizat. Acest lucru nu este surprinzător, având în vedere sursele disponibile. S-au descoperit artefacte, datând din Antichitate, care au fost puse în legătură cu măcinarea grânelor. Începând cu perioada Evului Mediu, apar sursele scrise care menționează morile și morăritul. Informația extrasă din documentele emise în epoca medievală pot fi puse în legătură cu cele venite dinspre alte științe sau domenii de cercetare. Spre exemplu, în studiile de etnografie, metodele de cercetare regresive au fost folosite pentru a putea urmări tehnica de construcție a morilor. Acest lucru este posibil deoarece tehnologia construcției morilor nu s-au schimbat prea mult până în secolul al XX-lea. Există mori păstrate în condiții impecabile, datând din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea asupra cărora au fost efectuate astfel de cercetări. Ele pot fi întâlnite în varii muzee etnografice pe teritoriul țării sau ca atracție turistică¹⁰. Din punct de vedere arheologic, au fost descoperite artefacte din Epoca Fierului și din Epoca Romană, care sunt considerate ca fiind părți din râșnițe sau pietre de moră¹¹.

Unii specialiști în etnografie au dedicat mai multe studii morăritului și impactului pe care acesta l-a avut asupra teritoriului României. Majoritatea s-au concentrat pe tehnici folosite pentru construcția morilor. În general, aceste studii vorbesc despre istoria morăritului începând cu Epoca Romană și până la sfârșitul Epocii Moderne. Acești autori au presupus că morile de apă au fost folosite în Dacia Romană¹². Observațiile sunt bazate pe faptul că Vitruviu a

⁹ Pierre-Marie Blanc, Denis Genequand, *Le développement du moulin hydraulique à roue horizontale à l'époque Omeyyade. À propos d'un moulin sur l'aqueduc de Bosra (Syrie du Sud)*, „Syria” 84, 2007, p. 295–306; Kristien Donners, Marc Waelkens, Jan Deckers, *Water Mills in the Area of Sagalassos: A Disappearing Ancient Technology*, „Anatolian Studies” 52, 2002, p. 1–17.

¹⁰ Moara de apă de la Toplița este expusă la Muzeul Astra din Sibiu; Moara de apă de la Bologa poate fi văzută în curtea unei familii care locuiește pe drumul de la Cluj spre Huedin; Complexul Eftimie Murgu de la Rudăria are 22 de mori funcționale, etc.

¹¹ Gheorghe Iordache, *Vechimea, continuitatea și intensitatea utilizării morii de apă pe cuprinsul României – subiecte discutate*, „Arhivele Olteniei”, 9, 1994, p. 172 și urm.

¹² Idem; Cornelia Belcin Pleșca, Ionuț Semuc, *Mori, morărit în peisajul etnografic românesc medieval*, în vol. *Istorie și Tradiție în spațiul Românesc*, Sultana Avram (ed.), Sibiu, Edit. Tehno Media, 2006.

descrie modul de funcționare al morilor de apă în lucrarea sa, *De architectura*¹³. De aici a pornit premisa că morile de apă au fost cu certitudine folosite în Imperiul Roman, iar ca urmare este firesc că acestea au fost folosite și pe teritoriul României în Antichitate¹⁴. Această idee continuă să ridicesemne de întrebare, în ciuda abordării subiectului de către istoriografie încă din secolul trecut, și a rămășițelor arheologice identificate ca fiind pietre de moară¹⁵. Începând cu secolele III-IV și până în secolul al XII-lea există o carență documentară, motiv pentru care nu se poate confirma dacă morile au fost sau nu folosite.

Prima mențiune documentară a unei mori din Transilvania datează din preajma anului 1169. Se pare că anterior emiterii documentului, mănăstirea de la Sâniob a fost devastată de fiii lui Paul, Ieronim și Corneliu. A fost nevoie ca așezământul monastic să fie reconstruit. Ca urmare, arhiepiscopul de Esztergom, alături de regele Ștefan al III-lea al Ungariei au încercat să ia măsurile necesare. Printr-o diplomă specială au fost aduși meșteșugari și comisionate bresle pentru mănăstire¹⁶. Printre ele se aflau și patru case care aparțineau morarilor,acompaniate de doi morari. Acest lucru înseamnă că până în a doua jumătate a secolului al XII-lea, în Transilvania, morăritul avea o formă de organizare meșteșugărească. Acest lucru a fost tratat oarecum superficial de către istoriografia românească. De exemplu, s-a argumentat că morile nu au fost folosite deloc înainte de secolul al XII-lea, pornind de la faptul că nu ar fi suficiente surse care să demonstreze acest lucru. Ulterior, au fost aduse contraargumente solide împotriva acestei idei¹⁷.

Alte perspective care privesc istoria morăritului sunt chiar mai puțin studiate. Există două tentative notabile de a dezbate beneficiile juridice asupra

¹³ Marcus Vitruvius Pollino, *Despre Arhitectura*, traducere de: Gheorghe Matei Cantacuziano, Traian Costa, Grigore Ionescu, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1964, p. 487, p. 409–415, p. 440–443; Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 170 și urm.; Cornelia Belcin Pleșca, Ionuț Semuc, *op. cit.*, p. 115 și urm.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Corneliu Bucur, *Moara de apă în Dacia romană în lumina descoperirilor arheologice*, „Cibinum”, 1979, p. 189–198; Dorin Alicu, Sorin Conciș et alii., *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei, 1994; S-a văzut că piesele arheologice datând din perioada Romană au fost puse în legătură cu măcinarea produselor. Deocamdată nu a fost arătat faptul că pe teritoriul actual al României au existat mori de apă în intervalul de timp aflat în dezbateri. Pentru perioada care a început o dată cu căderea Imperiului Roman și până în secolul al XII-lea, încă nu au fost găsite dovezi care să susțină sau să infirme prezența morilor de apă în acest spațiu.

¹⁶ *Documente privind Istoria României, Seria C. Transilvania*, [infra: DIR-C], Veacul XI, XII, XIII, vol. I (1075-1250), Ion Ionașcu (ed.), București, 1951, doc. 10, p. 4–6.

¹⁷ Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 175 și urm.

morilor. Prima nu are o documentare solidă în spate¹⁸, dar ridică întrebări cu privire la modul în care temeiul juridic de asumare a proprietății s-a schimbat de-a lungul Evului Mediu. Cealaltă se concentrează în mare parte pe perioada secolului al XVI-lea, când a fost realizată colecția de drept cutumiar în Ungaria¹⁹.

Economia morilor este pusă în discuție de către un studiu privitor la morile de grâne de la Sibiu. Argumentarea cercetării susține că ar fi existat o legătură puternică între eficacitatea morilor, distribuția produselor și profitul pe care putea să îl câștige magistratul orașului²⁰. Mai puțin cercetate sunt morile care nu au legătură cu măcinarea grânelor. Cel mai cunoscut exemplu este probabil moara de hârtie care a funcționat la Brașov în secolul al XVI-lea²¹. În ciuda acestor lacune de cercetare, istoriografia maghiară poate compensa pe anumite segmente, întrucât trecutul comun al Transilvaniei și al Regatului Maghiar permite realizarea unor comparații²².

Premise geografice

După cum a fost menționat, această lucrare se focusează pe morile localizate în bazinul hidrografic al râului Someș. Acesta a jucat un rol cheie în dezvoltarea economică și în dezvoltarea Transilvaniei medievale. Chiar și unele dintre cele mai cunoscute vămi din Epoca Medievală erau localizate pe acest curs de apă²³. Râul Someș, alături de râul Mureș, a fost unul dintre cele două cursuri de apă care au permis transportul unei cantități mari de resurse în partea vestică a Regatului Ungariei – mai ales a sării²⁴. Acesta a reprezentat principala sursă de apă pentru așezările aflate de-a lungul său, mai ales a

¹⁸ Emil, Cernea, *Dreptul asupra vadului de moară*, „Analele Universității București”, vol. XL, 1991, p. 93–103.

¹⁹ Livia Magina, *Molendinis, piscinis et piscaturis. The utilisation of Water Resources in the Banat in the Medieval and Early Modern Periods*, în vol. *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia*, Martin Rady, Alexandru Șimon (eds.), Londra, School of Slavonic and East European Studies, 2013, p. 65–69.

²⁰ Vezi Toma-Cosmin Roman, *Morile orașului Sibiu*, „Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica”, vol. 2, 2005, p. 155–169.

²¹ Gernot Nüssbacher, *Moara de hârtie din Brașov în secolul al XVI-lea*, „Cumidava”, 1, 12, 1979–1980, p. 53–70.

²² Ca parte a Regatului Maghiar, în Transilvania se aplică realitățile generale ale regatului. Acest lucru este valabil și în cazul morilor, cu mici diferențe cauzate de particularitățile locale.

²³ Explicată și identificată de Oana Toda, *Transporturile medievale din nordul Transilvaniei: secolele XII–XVI*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2013, p. 277–311.

²⁴ Cornelia Mălăușan, *Drumurile sării în Nord-vestul Transilvaniei medievale*, „Acta Musei Porolissensis”, VIII, 1984, p. 250–252.

orașelor Cluj și Dej. Primul dintre ele își datorează dezvoltarea începând cu Epoca Fierului, și chiar reconstruirea sa după invazia mongolă din 1241, celui mai mare afluent al acestui râu – Someșul Mic²⁵.

Din punct de vedere strict geografic, râul Someș, localizat în partea de Nord-Vest a României, este considerat al cincilea cel mai mare râu al țării, acoperind o distanță de 349 km până la convergența cu râul Tisa în Nord²⁶. Astăzi are un debit volumetric de 140 m³/s²⁷. Bazinul de scurgere se formează lângă Micia, la 4 km de Dej, unde Someșul Mic se întâlnește cu Someșul Mare. Primul dintre acești afluenți este cel mai important. Someșul Mic se formează cu 5 km înainte de Gilău, din Someșul Cald și Someșul Rece²⁸, acoperind un traseu de aproximativ 75 km în interiorul județului Cluj. Distanța se referă la aproape întreaga unitate administrativă de astăzi. De asemenea, râul și bazinul său hidrografic reprezintă principala sursă de apă a orașului Cluj-Napoca. Debitul său de curgere nu este constant pe întreaga sa lungime sau pe parcursul anului, cu discrepanțe în termeni de lățime sau cădere de la un sezon la altul. La rândul său, clima influențează aceste aspecte²⁹. Principalii săi afluenți sunt: Feneșul, Nadășul, Gădălinul și Fizeșul³⁰. Someșul Mare are izvorul în Munții Rodnei și este limita dintre aceștia și Munții Țibleș³¹. Râul format din convergența Someșului Mic cu Someșul Mare are ca principali tributari râurile Almaș și Lăpuș³². Din nefericire cercetările din domeniul geografic nu au reușit să scoată la iveală suficiente informații pentru a stabili evoluția capacității de debit de-a lungul timpului. Este cunoscut faptul că, după ce trecea de Dej, râul devenea viabil pentru navigație. Conform informațiilor cunoscute și a caracteristicilor geografice ale cursului superior al râului, se pare că, pe tronsonul superior punctului menționat, râul nu putea fi navigabil³³.

²⁵ Mai multe lucrări contrazic ideea reconstrucției de după invazia mongolă: Samuil Goldenberg, *Clujul în secolul XVI: producția și schimbul de mărfuri*, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1958; Ștefan Pascu, *Clujul Medieval*, București, Edit. Meridiane, 1969, p. 92; Idem, *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca, Edit. Științifică, 1974, p. 576; Irina Băldescu, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj*, București, Edit. Simetria, 2012, p. 367.

²⁶ Mihai Ielenicz, *Geografie fizică. Climă, ape, vegetație, soluri, mediu*, București, Edit. Universitară, 2007, p. 136 și urm.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Mihaela Frăsineanu, *Râurile României*, București, Edit. Fundația România de Mânie, 2008, p. 123.

²⁹ Mihai Ielenicz, *op. cit.*, p. 137.

³⁰ Mihaela Frăsineanu, *op. cit.*, p. 123.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 123 și urm.

³³ Dorin Ursuț, *Drumurile romane din Județul Cluj*, Cluj-Napoca, 2008, p. 110–114.

Având în vedere considerațiile precedente, nu este o surpriză că râul și principalii săi afluenți erau viabili pentru morărit. De fapt, există o reală tradiție a ocupației în această zonă, după cum arată rămășițele unor case de moară sau materialul cartografic timpuriu³⁴.

Morăritul a avut un puternic impact asupra societății și economiei medievale³⁵. Cu toate acestea, în documentele din Evul Mediu morile sunt pomenite rar, iar detaliile sunt sumare³⁶. Și mai puține sunt informațiile legate de locul unde au fost construite. Se menționează cel mult numele râului care acționa roata morii și, eventual, câteva descrieri ale terenului unde a fost ridicată casa acesteia. Asemeneareferințe ajută la restrângerea posibilelor locații, însă nu sunt suficiente pentru a putea identifica cu certitudine spațiul sigur pe care se află o moară. Înțelegerea contextului și folosirea informațiilor din alte domenii de cercetare înlesnesc identificarea unor detalii legate de locație, proprietari, capacitate de măcinare și altele, care altfel nu ar putea fi stabilite.

Tipuri de mori

Rămășițele pietrelor de moară și de rășnițe din siturile arheologice sugerează faptul că pe acest teritoriu, încă din timpul Imperiului Roman, erau folosite anumite tipuri de instalații pentru măcinarea grânelor. Acest lucru pare logic, dacă se ia în considerare faptul că se consumau alimente bazate pe cereale. În privința morilor efective, existau condiții geografice favorabile pentru construirea și dezvoltarea lor³⁷.

³⁴ Cel mai timpuriu material cartografic referitor la spațiul Transilvaniei este datat din perioada premodernă. Un exemplu este harta lui Johannes Honterus, publicată la Basel, în 1532. Majoritatea acestor materiale au reprezentări cu construcții pe malurile râurilor, care ar putea fi mori. Unele dintre ele au chiar și adnotări cu explicații despre construcția în sine. Un exemplu relevant în acest caz este *Situationis planorum* care datează din secolul al XVII-lea. Acesta se referă la teritoriul ocupat de Capitlul de la Cluj-Mănăstur. Morile sunt marcate cu literele AA și B. Alături este o legendă care explică simbolistica lor: AA – Litteris AA designatur Molendina K. Monostoriensia; B – Lettera autem B Mola Kujatum Pistorum. Un alt exemplu cunoscut de material cartografic pe care pot fi identificate mori sunt ridicările topografice habsburge din secolul al XVIII-lea, respectiv, al XIX-lea.

³⁵ Cercetarea istorică a arătat că una dintre ocupațiile de bază ale Evului Mediu a fost morăritul. Impactul avut de mori asupra dezvoltării comerțului și a tehnicii nu poate fi neglijat. Mai mult, datorită faptului că erau ușor de construit, mecanismul s-a răspândit rapid, cauzând ceea ce Jean Gimpel a numit într-o lucrare din 1976 „revoluția industrială a Evului Mediu”.

³⁶ În acest caz cuvântul „moară” este folosit pentru a descrie atât construcția propriu-zisă, cât și elementele adiacente (de la morari, până la produse sau la mediul înconjurător).

³⁷ Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 172.

Foarte rar apar în sursele documentare scrise tipurile de mori folosite pentru perioada medievală. Unele râșnițe sau mori sunt descrise în jurnale de călătorie. Este cunoscut faptul că același mecanism era folosit și în alte scopuri, cum ar fi ferăstraiele mecanice pentru lemn, pentru măcinarea cerealelor sau chiar dispozitive folosite pentru tăierea anumitor tipuri de metal³⁸. De departe cel mai frecvent sunt menționate morile de apă, cum este și cazul spațiului geografic al României. Documentele se referă cel mai des la morile de apă, localizate pe cursuri de apă sau, în anumite cazuri, mori plutitoare (pentru regiunea istorică a Moldovei). Pentru Dobrogea, mai sunt menționate mori de vânt și mai există mențiunea unei mori cu tracțiune animală pentru Transilvania³⁹. Se consideră faptul că morile din Transilvania sunt mori clasice de apă⁴⁰.

Datorită faptului că produsele măcinate sunt aproape inexistente în surse, s-a presupus că majoritatea morilor erau destinate cerealelor și producerii de făină, dar există și excepții. În secolul al XVI-lea exista o moară cu propulsie hidraulică destinată producției de hârtie la Brașov. Mecanismul a fost considerat o parte esențială a construcției. Moara conținea, de asemenea și o sită metalică⁴¹. Din nou, moara este una tipică de apă. Un alt exemplu târziu de moară de hârtie a fost identificat pe teritoriul abației de la Cluj-Mănăstur. Tradiția locală susține că aceasta data din secolul al XVII-lea. Deși nu au fost identificate documente care să îi ateste începuturile, casa morii a fost recent luată în vizorul autorităților pentru o posibilă demolare. Iar pentru teritoriul orașului medieval *Clus*, după cum se va vedea în cele ce urmează, a fost atestată o moară de scoartă.

Grânele erau esențiale pentru alimentația cetățenilor orașului medieval în general. Ele reprezentau baza pentru majoritatea tipurilor de preparate care erau accesibile din punct de vedere economic oamenilor de rând. În mod tradițional, pe teritoriul României, produsele din grâne alcătuiau baza nutrițională pentru cea mai mare parte a populației.

Actele de pietate au fost deseori întreprinse de locuitorii orașului în Evul Mediu. Unul dintre cultele predominante în orașul *Clus* era cel al Sfintei

³⁸ Unii istorici au fost preocupați de aplicațiile sistemului folosit la mori în evoluția tehnicii. S-a constatat astfel aplicarea aceluiași mecanism în producerea hârtiei, pentru măcinarea sau chiar tăierea lemnului, pentru a produce pânză sau chiar pentru procesarea unor mase metalice. Exemple regăsite pe teritoriul Transilvaniei medievale au fost discutate în prezentul studiu. O parte considerabilă a istoriografiei legată de aplicabilitatea mecanismului mecanic al morii poate fi studiată în Adam Robert Lucas, *Industrial Milling in the Ancient and Medieval Worlds. A Survey of the Evidence for an Industrial Revolution in Medieval Europe*, „Technology and Culture” 1/46, 2005, p. 1–30.

³⁹ Cornelia Belcin Pleșca, Ionuț Semuc, *op. cit.*, p. 116.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Gernot Nüssbacher, *op. cit.*, p. 59.

Elisabeta. A fost construit chiar și un spital dedicat acestei sfinte. Pe 22 mai 1366⁴², spitalul a primit, printr-o diplomă emisă de Ludovic I al Ungariei, donații în semn de pietate și de respect față de Sfânta Elisabeta⁴³. Documentul, cu toate că a fost publicat în urmă cu mai bine de un secol și republicat în anii 1990⁴⁴, este relevant din mai multe puncte de vedere. Este singura dovadă scrisă care arată că, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pe teritoriul orașului medieval Cluj exista un spital funcțional care avea la dispoziție o moară destinată măcinării scoarței de copac necesară în tăbăcărie⁴⁵. Regele a realizat că spitalul avea nevoie de autonomie în ceea ce privește folosirea grânelor. Ca urmare, emitentul cere ca moara să fie folosită pentru măcinarea grânelor. Produsele rezultate urmau să fie folosite pentru pregătirea hranei celor care erau în spital și a săracilor. Trebuie pus accent asupra faptului că percepția tradițională a istoriografiei românești este că morile de apă erau folosite pentru grâne, excepție făcând morile pentru hârtie. Cazurile specificate anterior indică faptul că mecanismul hidraulic era folosit și pentru alte scopuri, confirmând astfel translatarea acestei tehnologii în alte aspecte ale vieții de zi cu zi.

Documentul menționat anterior oferă și informații cu privire la amplasarea morii. Mai exact, aceasta se afla pe râul Someș, în apropiere de fortificația orașului și a spitalului⁴⁶. Locația poate fi astfel restrânsă la zidul estic la orașului medieval Cluj. Aceasta este cea mai precisă identificare care poate fi făcută cu privire la locația unei mori, prin raportare la sursele documentare folosite pentru prezentul studiu. În cazul celorlalte surse, nu se menționează nici produsul rezultat în urma măcinării. Din pricina acestui lucru, nu se poate presupune că au fost folosite doar pentru cereale. Pe de altă parte, nu există nici dovezi care să infirme această posibilitate. Așadar, putem afirma că, la fel ca în restul Europei, în Transilvania și în România existau mori care aveau și alte scopuri.

⁴² *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* [infra: *Ub.*], vol. II (1342–1390), Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Hermannstadt (ed.), 1897, doc. 851, p. 243-245.

⁴³ Idem: *ob honorem precipue beate Elisabeth, regine nostre et regni nostri patrone singularis, cuius precibus sanctis actus nostros simul et gressus cum salutarium honorum incrementis continue dirigi speramus firma fide.*

⁴⁴ *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania* [infra: *DRH-C*], vol. XIII (1366–1370), Ioan Dan, Konrad Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, Adrian Rusu și Susana Andea (ed.), București, 1994, doc. 62, p. 123–124.

⁴⁵ Alt caz documentat este cel al spitalului din Sibiu – vezi Petre Beșliu Munteanu, *Spitalul medieval din Sibiu*, Sibiu, Honterus Verlag, 2008, p. 86.

⁴⁶ *Ub.*, vol. II, doc. 851, p. 243-244: *Super fluvio Zamus, iuxta dictam civitatem situatuo et existenti.*

Construcția morilor

Până în prezent, cercetarea istorică nu s-a pus de acord cu privire la începuturile morilor de apă. În ciuda acestui lucru, au fost făcute unele clasificări pe baza tehnicii de construcție⁴⁷. După acest criteriu, morile au fost împărțite în două categorii: mori cu roată orizontală și ax vertical, respectiv, cu roată verticală și ax orizontal⁴⁸. Prima categorie mai este cunoscută și ca moară grecească. Se presupune că a fost cea mai răspândită și probabil primul tip de moară cunoscut⁴⁹. Al doilea tip este mai bine cunoscut și a fost mai răspândit. Pentru a putea fi acționat mecanismul, căderea apei putea fi realizată în două moduri: la nivelul inferior, respectiv, la cel superior al roții⁵⁰. Una dintre cele mai timpurii descrieri ale acestuia se regăsește în lucrarea lui Vitruvius, *De arhitectura*⁵¹. Unii autori au presupus că aceasta era cel mai folosit tip de moară de pe teritoriul de azi al României⁵². Cu toate că sursele documentare conțin mențiuni cu privire la roțile de moară sau la stăvilare, până în acest moment informațiile nu permit identificarea tipului de moară folosit⁵³.

Piatra de moară era cea mai scumpă piesă dintre componentele morii. Dacă condițiile de mediu și economice erau suficient de bune, moara putea avea mai mult de o piatră. Construcția acestei componente nu era ușoară. Chiar și în Vestul Europei erau doar câteva centre de unde puteau fi cumpărate pietre de moară de calitate. De exemplu, englezii își cumpărau pietrele de moară din provinciile franceze⁵⁴. Pentru România, doar două centre au fost identificate de cercetători, localizate în Târgoviște, în provincia istorică a Valahiei, și la

⁴⁷ Alistar Cameron Crombie, *Medieval and Early Modern Science*, vol. I: *Science in the Middle Ages: V–XIII centuries*, New York, Doubleday 1959, p. 197; Anca Maria Maghiar, Alexandru Maghiar, *Moara de apă în comitatul Bihor*, Oradea, Edit. Universității din Oradea, 2012, p. 212; Dumitru Țeicu, *Moara de apă din Banat*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujană, 2012, p. 392.

⁴⁸ Alistar Cameron Crombie, *op. cit.*, p. 197.

⁴⁹ *History of Technology* ..., p. 539.

⁵⁰ Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 169-170.

⁵¹ *History of Technology* ..., p. 539.

⁵² Gheorghe Iordache, *op. cit.*, p. 170; Rusalina Ișfănoni, *Mori, pive și vâltori în Ținutul Pădurenilor*, „Morița. Revistă de etnografie și folclor”, 1, nr. 2, 1994, p. 29–31; Gheorghe Iordache, *Câteva date despre folosirea morii plutitoare și a celei cu menaj*, „Arhivele Olteniei”, 12, 1997-1998, p. 157–166.

⁵³ După cum a fost explicat anterior, prima mențiune a unei mori pentru Transilvania, în sursele scrise, datează din secolul al XII-lea. Pentru perioadele anterioare nu există dovezi scrise sau materiale arheologice, care să demonstreze folosirea morilor după căderea Imperiului Roman.

⁵⁴ David Former, *op. cit.*, p. 97–100.

Hârlău, în provincia istorică a Moldovei⁵⁵. Faptul că nu a fost încă identificat un atelier care se ocupa de pietrele de moară în Transilvania ar putea sugera anumite importuri din Ungaria, Valahia, Moldova sau din alte regiuni. O altă posibilitate, luând în considerare faptul că breslele erau destul de bine dezvoltate în această regiune, este că pietrele de moară erau făcute de pietrari⁵⁶.

În privința tipurilor de mori folosite, premisele istoriografice generale prezentate anterior, susțin că morile cu ax vertical sunt cele care au fost inițial folosite, chiar și pentru perioada Antichității. Acest lucru se datorează influenței romane pe teritoriul Daciei și a răspândirii morii vitruviene în Imperiul Roman⁵⁷. Pentru perioada Evului Mediu, în unele cazuri există doar pre-construcții care indică prezența unei mori. De exemplu, un zăgaz al morii a fost identificat într-un document din 1332 care menționează un mecanism hidraulic pe malul unui iaz, în apropierea așezării Jucu⁵⁸. Nu se poate spune dacă era vorba despre o moară în construcție la momentul emiterii documentului.

Pe 20 decembrie 1268, în zona Rodnei⁵⁹, comitele Rotho a vândut proprietăți care au aparținut anterior comitelui Henchmann, fratelui său, comitele Henric. Ca parte a tranzacției, cel din urmă a primit și un turn de piatră cu o casă din lemn, o curte fortificată, un pământ pe care l-a mai deținut și înainte și moara construită pe râul Someș. Moara a fost vândută împreună cu tot ce aparținea de ea. Acest lucru însemna atât curtea din jurul morii, vâltoarea, iazul, cât și o parte din drumul adiacent. Fără vâltoare nu s-ar fi putut controla apa care acționa moara. Similar, iazul adiacent era tot un element cu ajutorul căruia se putea controla fluxul apei. În ambele cazuri – al vâltoarei și al iazului – trebuia să se acorde atenție construcției și întreținerii. Dacă acest lucru nu se realiza, exista un mare pericol de inundații sau chiar de distrugere a întregii instalații pentru morărit. Mai mult decât atât, iazul morii putea fi folosit și pentru pescuit. În acest fel, valoarea economică se dubla.

⁵⁵ Ioan Dan, *Construcția și funcționarea morilor în Țara Românească în Epoca Medievală*, „Cumidava”, vol. III, Brașov, 1969, p. 491 și urm.

⁵⁶ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, Edit. Academiei, 1954, p. 66–68 și 195–200.

⁵⁷ Gheorghe Iordache, *Vechimea, continuitatea și intensitatea utilizării morii de apă pe cuprinsul României – subiecte discutate*, „Arhivele Olteniei”, 9, 1994, p. 173–175.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 182.

⁵⁹ *Erdélyi Okmánytár. Codex Diplomaticus Transsylvaniae: Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia* [infra: *CDTrans.*], vol. I (1023–1300), (ed.) Zsigmond Jakó, Budapesta, Arhivele Naționale ale Ungariei, 1997, doc. 264, p. 213.

Primul document care menționa o parte de moară a fost emis în 8 septembrie 1308 de către abatele conventului din Cluj-Mănăstur⁶⁰. Doi locuitori ai Clujului, Otto **Gilnizer** și Thomas **Sliger**, au arendat de la așezământul religios un pământ cu un loc de moară⁶¹. Cei doi au primit și permisiunea de a construi o moară de apă, cu nu mai mult de patru roți, dacă doreau. Locația a putut fi restrânsă la porțiunea de râu care străbate teritoriul de azi al orașului Cluj-Napoca. Condiția impusă celor doi locuitori ai Clujului și urmașilor acestora a fost aceea de a nu vinde pământul decât Conventului. Pentru că terenul permitea construcția unei mori cu patru roți, se pare că lățimea râului în zonă permitea acest lucru. Majoritatea mențiunilor documentare se referă la mori cu două sau trei roți de moară, o singură însemnare relatează despre o moară cu șapte roți, cel puțin până în anul 1385⁶².

Un alt aspect important privitor la moara cu patru roți este cel economic. Din păcate, nu se păstrează informații din perioade atât de timpurii cu privire la profitul pe care putea să îl genereze. O imagine schițată poate fi realizată cu ajutorul unei surse din secolul al XVI-lea. Pornind de la aceasta Toma-Cosmin Roman a realizat o cercetare asupra morilor din Sibiu, care poate fi luată ca punct de referință. Autorul a arătat, folosind cifrele păstrate, modul în care erau făcute proviziile în secolul al XVI-lea, pentru anii în care producția agricolă nu era suficientă pentru a hrăni toată așezarea. Folosind socoteli din secolul al XVI-lea, el a reușit să arate cât de multe cereale puteau măcina morile⁶³. Practic, cele două mori de cereale din așezare puteau procesa suficient de multe cereale pentru întreaga comunitate. Stocuri adiționale erau făcute pentru anii secetoși. În aceste condiții, și luând în considerare faptul că tehnologia morăritului nu a trecut prin schimbări majore în această perioadă de timp, este foarte probabil ca, două secole mai târziu, o moară să poată produce suficient de multe produse pentru cel puțin o treime de așezare.

Morile erau în mare parte bazate pe structuri de lemn. Acest lucru permitea mutarea lor dintr-o locație în alta. Un document emis de același convent de la Cluj-Mănăstur, la 8 Octombrie 1310, a pus o interdicție de pescuit

⁶⁰ *CDTrans.*, vol. II (1301–1339), Zsigmond Jakó (ed.), Budapesta, 2004, doc. 84, p. 60.

⁶¹ Mol. Arcanum, DL 29067: *Locum et fundum molendini iuxta fluvium Zomus ad habendum quatuor rotas et non plures omnibus condicionibus quibus antea habere nostris temporibus confueverunt.*

⁶² Date exacte cu privire la această ipoteză pot fi identificate analizând toate documentele emise în perioada de timp corespunzătoare, majoritatea fiind publicate în Zsigmond Jakó (ed.) *CDTrans.*, vol I-IV și *DRH-C*, vol. X-XXVI, 1977–2015.

⁶³ Toma-Cosmin, Roman, *op. cit.*, p. 156–162.

pentru iazul unei mori aflate pe râul Nadăș, alt afluent al Someșului. Nicolae, fiul lui Mikula și Ioan, fiul lui Ilie au făcut pace cu Nicolae de Mera și Ladislau, fiul lui Andrei. Ei au recunoscut că moara aparținea lui Andrei și că doar el putea decide cine va putea pescui în iazul morii. Același principiu se aplica în eventualitatea în care moara era mutată⁶⁴. În primul rând se observă faptul că tehnica folosită pentru a le construi le permitea să fie ușor demontată și reconstruită în alt loc. Acest lucru poate fi un indicativ al faptului că iazurile, chiar dacă nu aveau o moară în imediata proximitate, au fost construite de fapt cu acest scop. Nu era nici risipă de timp, nici de fonduri, întrucât puteau oricând să fie folosite pentru pescuit sau alte practici agricole⁶⁵.

La 10 aprilie 1332, capitulul din Alba Iulia a emis documentul anterior referitor la regiunea Jucu. Mihail și Nicolae, fiii lui Albert, precum și Barnaba, pe de o parte, iar de cealaltă Ștefan, fiul lui Dumitru și Leonard aveau un conflict privitor la pământul de moștenire⁶⁶. Pentru ca înțelegerea dintre ei să fie cât mai acurată posibil, documentul conține și o descriere a hotarului. În ea se menționează existența unui iaz și a unui zăgaz⁶⁷. Mai mult decât atât, se spune că în mijlocul râului Someș este o insulă care conține moara aparținătoare fiilor lui Dumitru, folosită ca punct de referință pentru hotarul dintre pământuri. Acest lucru arată că exista continuitate pentru construcții.

În ceea ce privește costurile construirii sau reparării morii, nu există informații precise pentru perioada cercetată. Totuși, unele indicii pot fi remarcate. Unul dintre acestea se regăsește într-un document emis de mănăstirea din Dej. În 25 octombrie 1351 este confirmată tranzacția uneia dintre morile sale⁶⁸. Aceasta era vândută lui Folkus, locuitor și oaspete la Dej,

⁶⁴ *DIR-C*, Veacul XIV, vol. I (1301-1320), Mihai Roller (ed.), doc. 126, p. 177; *CDTrans.*, II, doc. 171, p. 89; Mol. Arcanum, DL 73633: *quod piscinam illius molendini nullus audeat in ea piscari sine voluntate Andree et filiorum suorum nichilominus si supradictum molendinum transponeretur de loco ad alium locum.*

⁶⁵ Se pare că folosirea iazurilor în scopuri agricole era o practică comună în Europa, după cum au demonstrat Richard C. Hoffman, Verena Winiwater, *Making Land and Water Meet. The Cycling of Nutrients between Fields and Ponds in Pre-Modern Europe*, „Agricultural History” 84, 2010, p. 352–358. Demonstrarea aplicabilității acestei ipoteze pentru Transilvania, cu toate că nu poate fi exclusă total, este dificilă, din cauza lipsei de informații documentare.

⁶⁶ *DIR-C*, Veacul XIV, vol. II (1321–1330), doc. 80, p. 264-266; *Ub.*, vol. I (1191–1342), Franz, Zimmermann, Carl Werner (ed.), Hermannstadt, 1892, doc. 496, p. 451–453.

⁶⁷ *CDTrans.*, vol. II, doc. 746, p. 273: *et procedit versus ortum solis ad anticum (sic!) obstaculum molendini comitis Stephani et ipsa piscine, que a dicta arbore fuizfa procedit usque ad fossam supradictam.*

⁶⁸ *CDTrans.*, vol. III (1340–1359), Zsigmond Jakó (ed.), Budapesta, 2008, doc. 624, p. 238.

pentru a se putea obține fondurile necesare reparației altei mori. Zăgazul, împreună cu trei roți de moară localizate pe râul Someș erau toate distruse. Pentru că mănăstirea nu putea acoperi costurile, a decis să vândă o parte din pământ și să arendeze moara aflată pe pârâul Salca. Această moară era mai mică, având doar două roți. Folkus a plătit 10 mărci pentru pământ. Nu este menționat cât a plătit pentru moară⁶⁹. Este clar că mănăstirea avea nevoie de o sumă considerabilă pentru a putea repara moara stricată⁷⁰. Dacă această tranzacție a fost suficientă sau nu, nu poate fi demonstrat din pricina lipsei de informații din următoarele documente emise privind acest caz.

La 9 ianuarie 1352, Nicolae, numit Arrus și fratele său Ioan, fiii lui Salamon, au luat în arendă moara lui Ștefan⁷¹. Era metoda prin care cel din urmă reușea să evite falimentul⁷². Pământul, numit Hășdate, implicat în această tranzacție avea și o jumătate de moară și o jumătate de iaz. După cum se discuta anterior, aceasta este una dintre componentele necesare pentru ca instalația hidraulică să funcționeze.

O moară cu două roți este menționată și într-un document emis de Capitlul din Alba Iulia la 12 mai 1381⁷³. Așezământul eclezial confirma donarea unei părți din moșia Sântioana, alături de o treime de moară cu două roți și iazul adiacent, lui Nicolae, fiul lui Petru de Sântioana.

Pentru a putea produce făină, axul morii trebuia să funcționeze la capacitatea adecvată tot timpul. Un exemplu poate fi observat într-un document din 29 decembrie 1438⁷⁴. Acesta arată modul în care era ajustat axul în concordanță cu debitul volumetric al râului. Când era prea mare, axul era reglat pentru a nu produce exces de făină. Dintre sursele folosite pentru prezentul studiu, acesta este singurul caz identificat în care se descrie cu precizie acest proces.

⁶⁹ DRH-C, vol. X (1351-1355), Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch (ed.), doc. 72, p. 74–75: *nos, frater Barrabas, prior de Deeswar et conventus de eodem (...) eundem molodentinum (...) vendidimus (...) pro quadam sumpma pecunie numero decem marcarum plene nobis persolutarum Folkus civi et hospiti de dicto Deeswar.*

⁷⁰ Doar un număr mic de documente menționează pedepsele aplicate în cazul distrugerii morilor. Unul dintre acestea se referă la cazul unei mori din Ulieacul de Criș, aflată pe râul Criș. Suma pentru despăgubire a fost stabilită la 1.000 de florini ungurești. Pentru detalii vezi: DRH-C, vol. XVI (1381-1385), Susana Andea, Lidia Gross, Adinel Dincă (ed.), București, 2014, doc 307, p. 421 și doc. 474, p. 659.

⁷¹ DRH-C, vol. X, doc. 91, p. 104.

⁷² *Ibidem: Quod urgentibus suis plurimis necessitatibus.*

⁷³ *Ub.*, vol. II, doc. 1142, p. 539–540.

⁷⁴ *Ub.*, vol. IV (1416-1437), Gustav Gündisch (ed.), București, 1937, doc. 2322, p. 17.

Costurile pentru a repara morile erau foarte ridicate. În timp, datorită inflației, ele au crescut și mai mult. Dacă o componentă a morii se strica, trebuiau luate în considerare fondurile disponibile pentru a o putea achiziționa sau repara. Pe 21 septembrie 1444, regele Vladislav a reconfirmat libertățile și privilegiile locuitorilor din Cluj⁷⁵, în cadrul cărora era menționată și o scutire de taxe pentru a repara o moară distrusă. Era una dintre modalitățile prin care autoritățile locale puteau contribui la susținerea morăritului ca ocupație curentă. Mai mult decât atât, acest lucru demonstrează că morile erau importante și pentru regalitate, care se îngrijea de buna lor funcționare.

Morile, după cum a fost menționat anterior, au jucat un rol semnificativ în comunitățile locale. Când au fost distruse, în majoritatea cazurilor, pentru bunăstarea comunității, s-a dispus repararea lor. Petru Thamasi, Nicolae Zurya și Ioan Geude au fost obligați să repare moara cu trei roți din așezarea Sânpetru. Pe 25 ianuarie 1455, comunitatea maghiară din această zonă a primit moara ca recompensă pentru serviciile aduse regelui⁷⁶. Drept plată pentru investițiile pe care ei le-au făcut, li s-a permis să beneficieze de pe urma produselor rezultate de la moară, cât doreau de mult. Se poate presupune în acest caz că, deși costurile pentru repararea morii au fost foarte mari, la fel de mare a fost și profitul obținut de la moară.

După cum se poate observa, documentele menționează destul de des numărul de roți pe care îl avea o moară. Acest tip de informație poate fi extrem de relevant. Alături de pietrele de moară, numărul roților indică capacitatea efectivă de măcinare pe care o avea moara. Cu cât avea mai multe roți, cu atât era mai rapidă producția și mai mare forța pietrelor de moară. Acest lucru însemna că moara putea produce o cantitate foarte mare de făină într-un timp scurt. Datorită rolului important pe care-l aveau în comunitate, o atenție deosebită era acordată întreținerii lor, morile putând fi considerate drept cadouri excepționale oferite pentru serviciile de loialitate aduse regelui.

***Locus molendinis* – Unde erau construite morile?**

Construcția unei mori trebuia să urmeze anumite șabloane și să îndeplinească anumite condiții. Unul dintre ele se referea la teritoriul pe care era construită casa morii. Acest *locus molendinis* trebuia ales cu multă grijă. În primul rând era necesară prezența, în zonă sau în imediata proximitate, a unui

⁷⁵ *Ub.*, vol. V (1438-1457), Gustav Gündisch (ed.), București, 1975, doc. 2507, p. 146-147.

⁷⁶ *Ibidem*, doc. 2956, p. 481.

curs de apă. Debitul acestuia nu trebuia să fie foarte mare, pentru a putea fi mai bine controlat. Pentru teritoriile care au înregistrat de-a lungul timpului un număr mare de mori sau pentru care s-au păstrat mai multe surse documentare, s-au putut trage concluzii legate de debitul râului, respectiv, condițiile necesare pentru ca o moară să poată fi construită⁷⁷. Cel mai apropiat exemplu care poate fi pus în legătură cu teritoriul Transilvaniei, este cel al Ungariei. Subiectul „locului de moară” a fost dezbătut cu câteva ocazii de către istoriografia maghiară. În ciuda acestui lucru, istoricii nu au ajuns încă la definiție general valabilă. Relativ recent, András Vadas a încercat să readucă subiectul în actualitate, realizând o indexare a semnificației expresiei *locus molendinis*. În concepția lui, acest „loc” putea fi atât un spațiu pe care exista o moară, cât și unul care avea doar caracteristicile hidrografice și geografice necesare construcției morii⁷⁸.

Pentru teritoriul României, doar Emil Cernea a încercat să descrie elementele care puteau aparține de un „loc al morii” și acest lucru mai degrabă în legătură cu o discuție asupra drepturilor de proprietate asupra morilor. Din punctul său de vedere, locul trebuia să fie compus întotdeauna din spațiul destinat construcției casei morii, o pajiște, o grădină unde morarul putea să își cultive legume și un canal de aducțiune pentru apă, respectiv, pământul pe care trecea acest canal. Canalul apărea în acele situații în care moara nu era construită direct pe cursul de apă⁷⁹. Desigur, toate aceste elemente trebuiau să fie legate de mecanismul hidraulic al morii. Acest lucru nu înseamnă că cele două trebuie să apară simultan în documente. Fiecare dintre ele are propria individualitate, chiar și atunci când vine vorba despre proprietari.

Primul document care menționează morăritul pe Someș datează din preajma anului 1239⁸⁰ și se referă tocmai la un *locus molendinis*. Dionisie, palatin și comite de Solnoc, atesta faptul că Nicolae și Mattias îi dădeau lui Poneth un *locum molendinis* și un *locum curie* la schimb pentru un pământ. Locația geografică ar fi pe teritoriul actualului județ Satu Mare. Se pare că acest *locus curie* era potrivit pentru o moară de apă. Se ridică astfel întrebarea legată de semnificația actuală a locului morii. Conform observațiilor lui András Vadas, acel *locus curie* putea fi teritoriu adiacent „locului morii” sau un alt

⁷⁷ *Studia professoris* ..., p. 156.

⁷⁸ András Vadas, *Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül*, „Történelmi Szemle”, 4, 2015, p. 620 și urm.

⁷⁹ Emil Cernea, *op. cit.*, p. 93-95.

⁸⁰ *CDTrans.*, vol. I, doc. 189, p. 184-185.

teritoriu ce putea fi ușor modificat pentru a fi transformat în loc de moară. Nu există, până în acest moment, informații adiționale cu privire la acest teritoriu.

Documentul menționat anterior, emis la 20 decembrie 1268 din regiunea Rodnei⁸¹, oferă unele informații cu privire la terenul pe care era construită moara. Conform sursei, clădirea era poziționată în apropierea izvorului unui râu. Acest lucru ar fi trebuit să ușureze așezarea morii pe cursul de apă, pentru că nu mai era necesară construcția unui canal de aducțiune. Din cauza faptului că există izvoare care au o viață scurtă, atunci când nu s-a păstrat un nume, este imposibil de identificat⁸².

Documentul emis la 8 septembrie 1308 de către abatele și Conventul din Cluj-Mănăstur, menționat anterior, este de asemenea relevant în acest caz⁸³. Așezământul a dat un „loc de moară”, care permitea construirea unei mori de apă cu patru roți în preajma sau pe râul Someș, pe porțiunea care trecea prin actualul oraș Cluj-Napoca, fără informații adiționale care să privească teritoriul efectiv. Poate fi doar presupus faptul că spațiul fizic era destul de mare, având în vedere că era vorba despre patru roți de moară.

Magistratul Clujului a emis la 12 iulie 1314 un document privind vânzarea unei mori, cu tot ceea ce ținea de ea și cu un „loc de moară”. Moara a rămas fără proprietar după ce Andrei, fiul lui Luca, a fost condamnat pentru uciderea lui Ioan și Nicolae de Mera. Cu banii obținuți din această tranzacție, s-a efectuat plata pedepsei pentru uciderea celor doi⁸⁴.

Același așezământ a emis la 22 august 1352⁸⁵ hotărnicirea unui pământ (în apropiere de Sânnicoară) de către Mannus și Bartholomeu, locuitori ai orașului Cluj-Napoca. Ca parte a înțelegerii, ei și-au păstrat dreptul de a construi o moară în acel loc. Acest lucru înseamnă că pământul era viabil pentru construcția unei mori.

„Locul morii” trebuia luat în considerare nu doar în legătură cu casa morii, ci și ca entitate separată. Datorită caracteristicilor fizice care o alcătuiau, valoarea era considerabilă. Chiar și atunci când sunt privite documente care fac referire la alte zone ale Transilvaniei, se observă că o bună

⁸¹ *Ibidem*, doc. 264, p. 213.

⁸² Vezi Petre Gâștescu, *Hidrologie continentală*, Târgoviște, Edit. Transversal, 2003; *The River Handbook: Hydrological and Ecological Principles*, vol. II, Peter Calow, Geoffrey Pettes (eds.), Oxford, John Wiley & Sons, 1994; Petre Gâștescu, *Fluviile Terrei*, București, Edit. Sport-Turism, 2010.

⁸³ *CDTrans.*, vol. II, doc. 84, p. 60.

⁸⁴ *Ibidem*, doc. 223, p. 106.

⁸⁵ *Ub.*, vol. II, doc. 673, p. 88–89.

parte din acestea menționează doar un loc al morii. Nu se știe în ce măsură aceste locuri de moară aveau rol și în dezvoltarea pescuitului, deși prezența iazurilor în apropierea morilor pare să susțină o astfel de ipoteză.

Se poate spune că era tradițional pentru Conventul de la Cluj-Mănăstur să aibă mori pe teritoriul arondat. Un document din 12 februarie 1413⁸⁶ a dat lui Paul Chemenche dreptul tuturor posesiunilor legate de o moară de pe teritoriul Clujului, respectiv, a morii de pe Someș. Este o dovadă în plus că râul Someș (Someșul Mic) era viabil pentru folosirea morilor.

Puținele documente care fac referire la teritoriul adus în discuție arată cât de important era *locus molendinis* din perspectiva omului medieval. Teritoriul trebuia să fie în proximitatea unui râu sau măcar să fie viabil pentru construcția unor canale care să ducă apa la moară. Apoi, trebuia să asigure accesul la moară. Nu în ultimul rând, terenul trebuia să permită construcția unui iaz. Acest ultim aspect este semnificativ. Iazul care putea fi construit pe un „loc de moară” era viabil și pentru pescuit. Pământul care alcătuia *locus molendinis* era, în majoritatea cazurilor, viabil și pentru agricultură sau poziționat aproape de un drum. Toate acestea arată importanța pe care acest spațiu îl avea, aparte de utilitatea efectivă pentru construirea morii.

Dreptul de posesiune asupra morilor

Mai multe studii au arătat faptul că intervențiile realizate pentru construirea morilor aveau o mare influență asupra mediului. Din acest motiv, au fost stabilite legi cu privire la construcția și folosirea morilor. Intervențiile de acest tip creșteau valoarea terenului⁸⁷. Analizând sursele documentate, Gheorghe Iordache a arătat că dreptul de a deține mori putea să aparțină conducătorului, nobililor, țăranilor și așa mai departe⁸⁸.

Tradiția de a oferi drept asupra morii unor biserici, poate fi observată. Spre exemplu, în Transilvania, fiul lui Micula de la Călata a dorit să ofere o moară Conventului din Cluj-Mănăstur în 1339. Dreptul a fost confirmat de către Capitlul din Oradea în 1345⁸⁹.

Pentru majoritatea documentelor referitoare la Transilvania, există unele mențiuni în documente privind tranzacția „unei jumătăți de moară”, „a unei treimi de moară” și alte asemenea părți. Acest lucru poate fi considerat o

⁸⁶ *Ub.*, vol. III, doc. 1705, p. 561.

⁸⁷ Livia Magina, *op. cit.*, p. 65.

⁸⁸ Gheorghe Iordache, *Felurite proprietăți asupra morilor de apă românești*, „Arhivele Olteniei”, 10, 1995, p. 123.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 124.

dovadă a faptului că, de-a lungul timpului, morile au devenit un bun deținut în comun⁹⁰. Dreptul de a deține moară a devenit unul „împărțit” datorită unei multitudini de forme de a obține dreptul de proprietate: prin moșteniri, prin tranzacții economice, ca donație, ca schimb, prin re-achiziție etc.⁹¹. De-a lungul timpului, datorită valorii ridicate atribuită morilor, părțile de moară au început să devină obiecte de schimb sau obiecte de tranzacționare în toate situațiile menționate anterior.

Un exemplu este un document emis de către conventul de la Cluj-Mănăstur la 12 februarie 1413, discutat anterior. Acesta arată cât de relevant era dreptul de proprietate asupra morii. Paul Chemenche primește permisiunea de a folosi doar grânele de la moară, în timp ce Conventul era proprietarul de drept al morii. Deși nu a devenit proprietar efectiv, profitul lui Paul Chemenche ar fi trebuit să fie substanțial, având în vedere că putea primi grânele fără a plăti o taxă adițională și că putea folosi moara, la fel, fără plata unei taxe.

Trebuie menționat că dreptul de proprietate asupra morilor s-a schimbat în timp. Detalii mai exacte legate de modul în care acest lucru s-a întâmplat și cum a fost afectat de proprietarii anteriori sau ulteriori ar putea face obiectul unor cercetări viitoare. Este posibil ca aceste schimbări să fi afectat terenul, datorită modului de utilizare. Mai mult, ar fi interesant de observat modul în care diferiții proprietari ar folosi teritoriul din jurul morii.

Concluzii finale

Subiectul morăritului pe teritoriul Transilvaniei medievale nu a fost încă studiat exhaustiv. Acesta oferă încă o multitudine de oportunități de cercetare, atât din perspectivă documentară, cât și din perspectivă arheologică. Sursele scrise ale Evului Mediu trebuie reevaluate pentru cercetarea istoriei apelor și a istoriei tehnologiei. Informațiile din aceste surse trebuie puse în legătură cu alte domenii de cercetare, cum ar fi limnologia, potamologia, hidrografia și altele. În acest fel ar putea fi valorificate la maxim.

Spațiul geografic din preajma râului Someș, datorită rolului jucat în dezvoltarea așezărilor localizate de-a lungul cursului de apă – mai ales al actualului oraș Cluj-Napoca –, poate fi un punct cheie pentru istorici. Sursele disponibile pentru cercetarea aspectelor legate de râuri și folosirea lor în perioada medievală fac ca asemenea demersuri să fie o provocare. Pe lângă acest lucru, istoria apei ar trebui cercetată datorită legăturilor pe care le are cu

⁹⁰ *Ibidem*, p. 127.

⁹¹ Emil Cernea, *op. cit.*, p. 95-97.

viața de zi cu zi a oamenilor. În cazul acestei cercetări, cursurile de apă sunt importante din perspectiva acționării mecanismului hidraulic.

Documentele din Evul Mediu nu oferă descrieri amănunțite atunci când vine vorba despre mori. Prin analiza doar a unuia dintre râurile Transilvaniei s-a putut observa că informațiile păstrate variază de la un document la altul. Ele fac referință la o varietate de elemente, de la locul morii, la elemente de construcție, la tipuri de mori și chiar la anumite observații referitoare la dreptul asupra morilor. În ciuda acestui lucru, informațiile propriu-zise nu pot fi folosite decât prin comparații și contextualizări.

În primul rând documentele arată că pe teritoriul Transilvaniei, începând din Evul Mediu, morile și sistemele hidraulice au fost folosite nu doar pentru a produce făină, ci și alte produse. În cazul râului Someș, a fost discutat cazul morii de scoarță aparținând spitalului din *Clus*.

Locul morii era și el important, chiar și atunci când nu avea construită pe el o moară. Aceste părți de pământ erau vândute, moștenite sau donate. Se pare că valoarea lor, după cum era de așteptat, era foarte mare. În cazul în care un proprietar voia să crească valoarea terenului, putea, dacă își permitea și avea condițiile necesare, să construiască o moară. De asemenea, putea să construiască un iaz. Acest lucru contribuia la rândul său la creșterea economiei personale, întrucât pescuitul avea o importanță crescută în Evul Mediu.

Nu au fost identificate până în prezent surse documentare care să se refere la construcția efectivă a morii. În ciuda acestui lucru, unele dintre ele menționează moara și numărul roților de moară pe care le avea, uneori ele fiind mai mult de două. Acest lucru sugerează un interes activ pentru creșterea productivității morilor, în concordanță cu capacitatea oferită de spațiu. Deși nu au fost găsite mențiuni cu privire la prețul pe care îl presupunea reparația morilor, faptul că există dispute asupra lor arată că nu vorbim de sume neglijabile.

Cercetările de drept nu s-au preocupat de dreptul asupra morilor și produselor rezultate de la moară. Se pare că de-a lungul timpului a avut loc un transfer al dreptului de proprietate. Acest lucru se datora faptului că morile, prin tranzacții economice, moștenire sau prin donarea unor părți de proprietate au devenit bun al comunității.

Tehnologia morăritului și folosirea morilor în Transilvania medievală oferă o varietate de oportunități de cercetare. Subiectul poate fi studiat în amănunt dintr-o multitudine de perspective. Acestea includ arheologia, peisajul, geografia, cercetările etnografice și, evident, istorice. Se poate considera, în acest moment, că este necesară continuarea cercetării unor astfel

de subiecte. Observația se aplică nu doar asupra zonei geografice tratată în prezentul studiu, ci și pentru întreg teritoriul Transilvaniei. Cercetarea de față a încercat să definească rolul jucat de morile de pe râul Someș. Mai mult, a urmărit importanța pe care oamenii evului mediu o acordau acestor construcții. În fine, dar nu în cele din urmă, pe parcursul întregului studiu se poate observa relația dintre om și moară.

MĂSURI ECONOMICO-FINANCIARE ADOPTATE ÎN DIETA TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1541/1542-1571

Victor V. Vizauer*

Abstract: *After the death of King John Szapolya (1540) and the occupation of the capital city, Buda, by de Turks (1541) the new state created in Transylvania and the parts of Hungary east of Tisa river (Partium) experienced an early period with many disturbances, political and military events that have affected the country's economy. This instability demanded the adoption of measures in the country's general assembly, which had to ensure the financial resources for the survival of the new state, between the two neighboring and rival empires – Ottoman and Habsburg – as well as for the actual functioning of the country and administration. In the present article I made an overview of the types of measures that were taken – the setting of taxes, the gifts for the high dignitaries in Istanbul, the voting of money for the specific needs of the country (like the maintenance of army's and fortifications, sending of embassies), capping the prices of the basic and/or important goods, deciding which commodities can or cannot be taken out of the country etc. – in the period between the years 1541-1542 and 1571. Also, I wanted to see whom or what those measures targeted, as well as their effects, of course where those effects can be observed.*

Keywords: Economy, Finance, Commerce, Transylvania, XVIth Century, Country Assembly.

După moartea regelui Ioan Szapolya (1540) și ocuparea Budei de către turci (1541)¹, noul stat format în jurul Transilvaniei a intrat într-o perioadă cu multe tulburări, evenimente politice și militare ce au afectat – dincolo de viețile oamenilor –, în primul rând economia țării. Această stare a lucrurilor a reclamat adoptarea unor măsuri în adunarea țării/stărilor (dieta), care ar fi trebuit să asigure resursele financiare pentru supraviețuirea noului stat între cele două imperii vecine, între Poartă și Habsburgi, precum și pentru funcționarea propriu-zisă a țării.

Perioada analizată cuprinde cei aproximativ 30 de ani de la ocuparea Budei și organizarea vilaietului de către Soliman Magnificul (august-

* CS III, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Cluj-Napoca; email: victor.vizauer@acad-cj.ro

¹ Pentru detalii referitoare la circumstanțele ocupării Budei de către turci, vezi Veress Endre, *Izabella királyné 1519-1559*, Budapest, A Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1901, p. 138-194 [infra: Veress Endre, *Izabella királyné ...*]; Oborni Teréz, *Georgius Monachus contra Reginam – Queen Isabella and Her Reign over the Eastern Kingdom of Hungary (1541-1551)*, în vol. *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539-1559)*, edited by Ágnes Máté and Teréz Oborni, Budapest, Research Centre for the Humanities, 2020, p. 209-234 (aici p. 210-217) [infra: Oborni Teréz, *Queen Isabella ...*].

septembrie 1541), precum și acordarea de către sultan a recunoașterii sale minorului Ioan Sigismund Szapolya² (1542), pe de o parte, și moartea aceluiași Ioan Sigismund (14 martie 1571), pe de altă parte. Sursa principală a cercetării o reprezintă hotărârile adunărilor stărilor ardelenene cuprinse în primele două volume ale *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országyülési emlékek*, acestea acoperind intervalul cuprins între anii 1541 și 1576³.

După intrarea Budei sub control otoman, punctul central al țării de la est de râul Tisa a devenit Transilvania. În urma evenimentelor amintite și a distrugerilor provocate de războiul cu turcii, a devenit necesară organizarea și stabilizarea noului stat, momentele de început fiind reprezentate de două importante adunări ale stărilor: cea din 26 ianuarie 1542 ținută la Târgu Mureș și cea din 1 august 1544 de la Turda. În adunarea din 1542, Gheorghe Martinuzzi (cunoscut ca Fráter György în istoriografia maghiară), episcop de Oradea și tezaurar regal, trimis de către regina Isabella (văduva regelui Ioan Szapolya), a prezentat celor de față scrisoarea sultanului: Ungaria de dincolo de Tisa și Transilvania reveneau fiului regelui Ioan, adică minorului Ioan Sigismund – cu excepția Oradiei, Făgărașului și Cașoviei (Košice, Kassa), care erau date Fratelui, precum și Timișoara, pe care o primea Petru Petrovics –, dar până la majoratul regelui țara să fie guvernată de către Fratele Gheorghe⁴.

² După înmormântarea regelui Ioan I Szapolya, minorul Ioan Sigismund a fost botezat, iar după acest eveniment, pe câmpul de la Rákos, a fost ales rege al Ungariei (septembrie 1540), până la majoratul său de treburile țării urmând să se ocupe mama sa, Isabella, ajutată în principal de Petru Petrovics (rudă a lui Ioan Szapolya) și Fratele Gheorghe (Martinuzzi); ultimii doi au fost desemnați de către regele muribund și tutori ai copilului Ioan Sigismund. *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országyülési emlékek*, vol. I (1540-1556), ed. Szilágyi Sándor, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1876, p. 15 [infra: *MCRT*, I]; *Monumenta Comititalia Regni Hungariae. Magyar országyülési emlékek*, vol. II (1537-1545), ed. Fraknoi Vilmós, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1875, p. 279-280 [infra: *MCRH*, II]; Veress Endre, *Izabella királyné ...*, p. 77, 94-95; Oborni Teréz, „Meghalt a király – éljen a király !”. *Adalék Zsopolyai II. János királlyá választásának és elmaradt koronázásának történetéhez*, în vol. „A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét naggyá”. *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*, Szerkesztők, Dubniczky Zsolt, Hermann Róbert, Kocsis Annamária, Ligeti Dávid, Orosz László, Budapest, Ráció Kiadó, 2020, p. 38-51 [infra: Oborni Teréz, „Meghalt a király – éljen a király !”...].

³ *MCRT*, I, respectiv, *Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országyülési emlékek*, vol. II (1556, sept.-1576), ed. Szilágyi Sándor, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1876 [infra: *MCRT*, II].

⁴ *MCRT*, I, p. 33-36 și nota 2, p. 35-36; documentul nr. XXIV, p. 77-79; Veress Endre, *Izabella királyné ...*, p. 188-189; Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, Edit. Enciclopedică, 1997, p. 19; Oborni Teréz, *Queen Isabella ...*, p. 220-221; Idem, *Erdélyi országyülések a 16.-17. században*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2018, p. 107 [infra: Oborni Teréz, *Erdélyi országyülések ...*].

Adunarea țării de la 1 august 1544 este importantă, deoarece la ea au participat nu numai reprezentanții celor trei stări ardelenne, ci și cei ai comitatelor din *Partium*, fiind prima adunare la care hotărârile au fost luate în comun. Aici, episcopul Gheorghe Martinuzzi a fost ales judecător suprem al Transilvaniei și al părților de la Tisa, guvernând țara în numele reginei Izabela și al fiului ei minor, regele ales, Ioan Sigismund⁵.

Adunarea țării/stărilor (dieta)

În general se țineau două adunări ale țării pe an, primăvara (aprilie-mai) și toamna (septembrie-octombrie), însă, în cazuri deosebite sau în perioadele cu conflicte politice și/sau militare, au fost convocate mai multe (de pildă, în anul 1551, în contextul preluării Transilvaniei de către Habsburgi și al conflictului dintre regina Isabella și Fratele Gheorghe, au fost ținute mai multe adunări, dintre care unele în tabăra militară⁶) sau în alte luni ale anului decât cele menționate.

Adunarea țării era de două feluri: generală/universală – participau toți nobilii, mari și mici, precum și reprezentanții orașelor și cei ai secuilor, adică cele trei națiuni, aici fiind luate hotărârile foarte importante – și parțială, la care luau parte reprezentanții doar a unei sau a două națiuni. În contextul vremurilor tulburi din preajma anilor 1541-1542, atribuțiile adunării țării din Transilvania s-au extins considerabil, participanții având un cuvânt de spus în domenii precum ridicarea armatei, stabilirea dărilor (de multe ori votarea dărilor era o unealtă de șantaj în mâinile stărilor în raport cu principele), statute și legislație, diplomatie, comerț etc.⁷. De exemplu, în adunarea de la Cluj, din 2 februarie 1550, stările o anunță pe regina Isabella că refuză votarea dărilor (și discutarea

⁵ *MCRT*, I, p. 122-124; doc. nr. XXXV, p. 188-190; Oborni Teréz, *Erdélyi országgyűlések ...*, p. 106, 113. De altfel, după cum am amintit deja, cu puține zile înainte de a muri (pe 22 iulie 1540), regele Ioan Szapolya l-a chemat pe episcopul Gheorghe Martinuzzi și pe alți nobili apropiați și le-a dat în grijă țara, pe soția sa și pe fiul său, acesta din urmă fiind în special încredințat episcopului. *Mindszenti Gábor Naplója. I János király élete végszakaszáról. 1540*, în vol. *Erdélyország Története Tára*, Gróf Kemény József, Nagy Ajtai Kóvács István (eds.), *Első kötet (1540-1600)*, Kolozsvárt, 1837, p. 7-19 (aici p. 18); Oborni Teréz, *Queen Isabella ...*, p. 222-223; Idem, „*Meghalt a király – éljen a király!*” ..., p. 42.

⁶ *MCRT*, I, p. 268-293, 347-358.

⁷ *MCRT*, I, p. 7; *MCRH*, I, p. 159, n. 1; Gheorghe Bichicean, *Cu privire la activitatea dietală pentru organizarea Principatului autonom al Transilvaniei (1529-1540)*, „*Angustia*”, 3, 1998, p. 85-91 (aici p. 85-86); Simon Zsolt, *Dietele din Târgu Mureș din epoca principatului*, „*Vatra*”, 9-10, 2005, p. 133-135.

altor probleme importante) până când aceasta nu face pace între mai marii țării, conflictele dintre aceștia perturbând liniștea și pacea, economia etc.⁸.

În ceea ce privește aspectele economico-financiare luate în discuție de adunarea țării, pot fi amintite: votarea dării pe gospodărie; banii necesari pentru trimiterea de solii; bani pentru întreținerea soldaților din cetăți; bani pentru întărirea și/sau repararea fortificațiilor de graniță; bani pentru nevoile reginei și ale regelui ales (apoi ale principelui); darea pentru plata tributului către Poartă; bani pentru cadourile unor personaje cu influență de la Poartă, precum: sultanul, soția sa favorită, fiul acestuia, principalii dregători; reglementarea mărfurilor pe care negustorii nu le pot scoate din țară sau aduce în țară în anumite perioade (conflicte militare, cerere crescută etc.); „plafonarea” prețurilor la anumite produse; reglementarea costurilor anumitor activități meșteșugărești; uneori erau alese persoanele care să se ocupe de sumele de bani direcționate special pentru o necesitate anume, cum era, de pildă, plata soldaților etc.

Aceste aspecte economico-financiare le-am urmărit pe parcursul a trei perioade distincte și anume: anii 1541-1551 (guvernarea episcopului Gheorghe Martinuzzi), anii 1551-1555 (când Transilvania s-a aflat sub controlul Habsburgilor) și 1555-1571 (când revin în Transilvania regina Isabella și regele ales Ioan Sigismund Szapolya).

Perioada anilor 1541 – 1551: guvernarea lui Gheorghe Martinuzzi

Acestei perioade i se încadrează importanta adunare a țării din 26 ianuarie 1542 ținută la Târgu-Mureș, amintită mai sus. Aici este impusă de către Soliman „alegerea” lui Gheorghe Martinuzzi ca locțiitor regal, cu această ocazie fiind comunicată și suma stabilită de către sultan – 10.000 de florini⁹ – pe care Transilvania urma să o plătească Porții ca tribut (*harac*)¹⁰.

⁸ MCRT, I, p. 256-257; doc. nr. III, art. 1, p. 302-303; Oborni Teréz, *Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541-1551)*, „Történelmi Szemle”, LI/1, 2009, p. 21-43 (aici p. 33) [infra: Oborni Teréz, *Izabella királyné ...*].

⁹ Istoriografia maghiară utilizează termenul de forint sau aranyforint (forint de aur). Florinul (florinul) a circulat pe teritoriul Regatului Maghiar încă de la mijlocul veacului al XIII-lea, dar a fost bătut local din timpul domniei lui Carol Robert de Anjou (1308/1310-1342), cu ajutorul unor meșteri din Florența, de unde și numele acestei „valute din aur”. Gyöngyössi Márton, *FLORENUS. Numizmatikai adatok a késő középkori magyar-irenzei gazdasági kapcsolatokhoz I.*, „Folia Archaeologica”, Budapest, LVII, 2015-2016, p. 153-168, aici p. 153-154; Buza János, *Magyarországi és erdélyi pénzértékek a 16-17. században Közép-európai kitekintéssel*, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2021, p. 9.

¹⁰ Pentru detalii privind tributul Transilvaniei în această perioadă, a se vedea și Cristina Feneșan, *op.cit.*, p. 219-220. Haraciul era taxa pe care o plăteau contribuabilii non-

Probleme legate de finanțe. Pe lângă celelalte măsuri importante, la Târgu-Mureș s-au luat și câteva hotărâri privind finanțele, cum ar fi aceea ca schimbul aurului să se facă la Sibiu (hotărâre luată la cererea sașilor) și fixarea dării pe fum¹¹ la 99 denari¹² pentru locuitorii din comitate, sașii plătind o sumă comună de 10.000 de florini¹³. De altfel, Sibiul și Clujul erau principalele orașe în care se băteau monede din aur, însă monetării au fost și la Brașov, Sighișoara sau Baia de Arieș¹⁴. Monetăria de la Sibiu a fost mutată la Cluj de către regele Ioan Szapolya în 1527, Clujul fiindu-i loial acestuia, însă în 1542 – după cum s-a văzut – a fost redat Sibiului dreptul schimbării aurului¹⁵. În anul 1543, în cadrul adunării desfășurate tot la Târgu-Mureș, pe 29 noiembrie, au fost stabilite regulile conform cărora să se facă taxarea colonilor, acum votându-se o dare de 90 denari pe poartă, fiind exceptate gospodăriile arse, părăsite și unde casa a fost construită de mai puțin de un an¹⁶.

În adunările din anii următori s-a luat în discuție și votarea unei sume pentru cheltuielile reginei Isabella. Astfel, la Cluj, pe 26 februarie 1543, se votează 75 de denari pe poartă, din care 25 să revină reginei, apoi, la Alba Iulia, în același an, pe 29 iunie, stările votează 50 denari de gospodărie; în 1545 (28 octombrie), la Turda, se stabilește ca fiecare națiune să dea anual 4.000 de monede din aur, iar în toamna lui 1546, în adunarea de la Târgu Mureș, suma

musulmani din Imperiul Otoman și țările vasale, precum Moldova, Țara Românească, Transilvania etc.. Arno Strohmeyer, „Clash or Go-between?”. *Habsburg-Ottoman Relations in the Age of Süleyman (1520-1566)*, în vol. *The Battle for Central Europe. The Siege of Szigetvár and the Death of Süleyman the Magnificent and Nicolas Zrinyi (1566)*, Edited by Pál Fodor, Budapest – Brill, Leiden-Boston, Research Centre for the Humanities, 2019, p. 211-239 (aici p. 232) [infra: *The Battle for Central Europe ...*].

¹¹ Se pare că unitatea de taxare a rămas aceeași ca înainte de 1526 în Regatul Ungariei, și anume pe sesie iobăgească, poartă, fum, care semnifica o gospodărie. Gyöngyösy Márton, *A kamara haszna a késő középkorban*, în vol. *Pénytörténet – gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*, Budapest – Miskolc, Szerkesztette Bessenyei József, Draskóczy István, 2009, p. 141-152 (aici p. 146).

¹² Denarul era moneda uzuală, în perioada supusă cercetării 1 florin echivalând cu 100 denari. Acest fapt reiese și din documentele rezultate în urma Adunărilor stărilor, astfel că, atunci când este hotărâtă taxarea rromilor cu 1 florin anual (Aiud, 10-15 martie 1560), această sumă se plătea în două tranșe de câte 50 denari. *MCRT*, II, p. 177-178.

¹³ *MCRT*, I, p. 34-35; doc. nr. XXIV, p. 78 și doc. nr. XXV, p. 81.

¹⁴ Buza János, *op. cit.*, p. 61; Gyöngyösy Márton, *Pfeffersack Miklós Nagyszebeni kamaraispánsága. Adalék a pénzverde és a városi vezetőréteg kapcsolatához*, „URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv”, 12, 2017, p. 65-74 (aici p. 65).

¹⁵ Gyöngyösy Márton, *Szapolyai János pénzverése (1527-1540)*, „Századok”, 149/4, 2015, p. 959-973, aici p. 961, 967-968, 970; Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei I Ferdinánd uralma alatt 1552-1556*, Budapest, Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002, p. 63 [infra: Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*].

¹⁶ *MCRT*, I, p. 120: doc. nr. XXXIII, p. 185-186.

este scăzută la 2.000 de monede anual, iar pentru secui se stabilește o taxă de 1 florin *per capita*¹⁷. O altă nevoie financiară era cea pentru cheltuielile uzuale de funcționare a statului, însă acestea nu sunt explicit formulate. O primă adunare, menționată deja, în care s-a votat o sumă pe fum (65 denari), a fost cea din data de 28 octombrie 1545, ținută la Turda¹⁸. De asemenea, în dieta din aprilie 1547, de la Alba Iulia, s-au votat bani pentru cheltuieli extraordinare, fără a se arăta care erau acestea, sașii trebuind să plătească 19.000 florini¹⁹. Pentru nevoile țării (*ad necessitates Regni*) sau pentru alte cheltuieli nespecificate s-au votat sume și în anii 1548 și 1549²⁰.

Un lucru esențial pentru liniștea țării ce mereu trebuia luat în calcul a fost tributul către turci, iar în acest context importantă era stabilirea sumelor plătite de către fiecare națiune pentru strângerea acestor bani. În adunarea din 29 decembrie 1549 de la Târgu Mureș, s-a luat hotărârea ca tributul turcesc să fie plătit la timp. Pentru atingerea sumei necesare se percepea o dare de 99 denari pe fum, iar de la sași se percepea o singură sumă, ce a variat de la an la an – 16.000 florini (noiembrie 1548), 17.000 florini (aprilie 1549), apoi din nou 16.000 (decembrie 1549)²¹.

Din anul 1545, după dieta de la Gilău, s-a pus o taxă de 1 florin și pe fiecare secui; de asemenea, pentru o mai bună fiscalizare, s-a făcut o înregistrare a acestora²². Tot pentru îmbunătățirea fiscalizării, în adunarea stărilor ținută la Turda pe data de 28 octombrie 1545, s-a hotărât înregistrarea clară a bunurilor reginei și a marilor nobili²³.

În acord cu hotărârile din amintita dietă de la 26 ianuarie 1542 s-au mai luat măsuri cu privire la schimbarea aurului, dar și la eficientizarea mineritului. În mai 1548, la Turda, s-a hotărât ca locțiitorul regal, adică episcopul Gheorghe Martinuzzi, să se asigure că minele sunt corect gospodărite și să verifice drumurile pentru a se preveni contrabanda. Tot acolo s-a stabilit ca schimbătorii de aur să ducă aurul la cămara regală²⁴. Apoi, în decembrie 1549, la Târgu Mureș, se ia măsura ca nimeni să nu poată schimba aur dacă prin acest lucru sunt afectate în vreun fel veniturile fiscoului²⁵.

¹⁷ MCRT, I, p. 108 și doc. nr. XXVII, p. 175-177; p. 112; p. 199 și doc. nr. IV, art. V, p. 223; p. 204.

¹⁸ MCRT, I, p. 199; doc. nr. IV, art. 6, p. 223-224.

¹⁹ MCRT, I, p. 205.

²⁰ MCRT, I, p. 209; doc. nr. XV, art. 3, p. 239; p. 215 sau p. 248.

²¹ MCRT, I, p. 215, 248 și 255.

²² MCRT, I, p. 200; doc. nr. VI, p. 225.

²³ MCRT, I, p. 199; doc. nr. IV, art. 7, p. 224.

²⁴ MCRT, I, p. 209; doc. nr. XV, art. 9, p. 240.

²⁵ MCRT, I, p. 254; doc. nr. I, art. 9, p. 297.

Am lăsat la urmă unul dintre importante rezultate ale dietei de la Turda, din mai 1548, și anume reglementarea *quinguagesime*²⁶. A fost alocat un articol separat pentru aceasta, cel cu nr. XII, ultimul, denumit *Modus Exactionis Quinquagesimae*. Acolo s-a stabilit perceperea *quinguagesime* astfel: după 25 de oi se plătea o oaie cu miel, după 50 de oi se dădea o oaie cu miel și o mioară (*miora, melliora*), iar după 100 de oi se percepeau două oi cu miei și o mioară; cei care dețineau mai puțin de 25 de animale răscumpărau fiecare oaie cu 2 denari. Cei care aveau mai mult de 25, 50, 75 sau 100 de oi, dar nu se încadrau la treapta următoare de taxare în natură, plăteau câte 2 denari de oaie²⁷. Pentru a înțelege mai bine importanța acestei obligații, merită amintită suma aproximativă care putea rezulta în urma *quinguagesime*. Alexandru Doboși a făcut un calcul în acest sens, considerând că în secolele XVI-XVII în Transilvania valoarea *quinguagesime* era undeva la 18.000-20.000 de florini pe an²⁸. Un exemplu relevant vine din anul 1537, când numai din comitatul Turda au fost adunate 1.008 oi și 585 miei, la care s-a adăugat suma de 677 florini și 51 denari rezultați din răscumpărarea oilor²⁹.

Reglementări privind comerțul și producția de bunuri. Pentru anii 1541-1551 hotărârile în aceste direcții sunt mai puține sau au ajuns până la noi doar informații sumare din ceea ce s-a discutat în adunări. Cu privire la comercializarea vitelor, cailor și al altor bunuri mișcătoare s-a stabilit încă din 1545, într-o dietă ținută la Turda, plata aldămașului sau așa-numitului „potir/pahar al sfântului Ioan”³⁰, cu scopul de a-i putea chema mai târziu ca martori pe participanții la o anumită tranzacție³¹.

²⁶ *Quinguagesima – quinguagesima ovium* (datul oilor) sau *quinguagesima Valachorum* – era încă din secolul al XIV-lea darea percepută în natură de la românii crescători de oi, în special, și consta din perceperea unei oi cu miel la un număr de cincizeci de oi. În veacurile XVI-XVIII această dare era cunoscută și sub denumirile de *census Valachorum* sau *oláh adó*. Al. Doboși, *Datul oilor (Quinguagesima ovium). Un capitol din istoria economică a românilor din Transilvania*, „Academia Română. Studii și Cercetări”, vol. XXVIII, București, 1937, p. 3-4; Ioan Aurel Pop, *Datul oilor din Țara Hațegului în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea*, „Sargeția”, nr. XVI-XVII, 1982-1983, p. 287-294 (aici p. 287).

²⁷ *MCRT*, I, doc. nr. XV, art. 12, p. 241 și nota de subsol. Vezi și Al. Doboși, *op.cit.*, p. 22-23.

²⁸ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 45-47.

²⁹ Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, p. 101.

³⁰ Acest obicei se baza probabil pe faptul că Ioan era considerat sfântul patron al iubirii și loialității, iar la sărbătoarea sfântului se sfințesc vinul și apele. *Potirul/paharul sfântului Ioan* era recipientul (potir, pahar, sticlă etc.) din care se bea vinul sfințit, cerându-se binecuvântarea sfântului. Dintre însemnele lui Ioan făcea parte și potirul în cauză. *The New Catholic Dictionary*, Vatican Edition, New York, Van Rees Press, 1929, p. 517-518; *Magyar Katolikus Lexikon*: <http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A1nos.html> (accesat în 26 mai 2023).

³¹ *MCRT*, I, p. 198; doc. nr. II, p. 219-220.

O altă reglementare utilă s-a făcut la Târgu Mureș în decembrie 1549, fiind generalizate unitățile de măsură pentru mărfurile solide și lichide. A fost adoptată câbla de Cluj, iar în cazul fluidelor s-a optat pentru unitatea de măsură săsească. Tot în această adunare au fost fixate prețurile la uneltele și produsele din fier, precum și pentru produsele din piele, a fost interzisă scoaterea din țară a vitelor, cailor, ovinelor și a tuturor tipurilor de piele³².

Cadouri pentru Poarta Otomană. Pentru anii 1541-1551 se cunosc puține din cele stabilite în diete cu privire la sumele necesare și la tipurile de cadouri ce trebuiau trimise sultanului, unor membri ai familiei sale și principalilor dregători. De asemenea, din timp în timp erau trimise cadouri și unor begi sau altor personaje de rang mai mic. Despre suma de 2.000 florini pe care o plătesc sașii pentru cadourile begului Kicsuk Bali aflăm din hotărârile adunării din 10 august 1541 de la Turda³³. Acestea reprezentau cheltuieli, dincolo de tributul oficial de 10.000 florini.

Revenind la cadourile pentru sultan și apropiații săi – dar și banii pentru solii ardeleni ce duceau tributul și menționatele cadouri –, chiar dacă avem informații doar dintr-o singură adunare a stărilor (3 iunie 1543, Alba Iulia), convocată de către regina Isabella pentru rezolvarea problemelor cu care se confrunta țara, acestea sunt detaliate: pentru sultan 10 cupe, două pașale primeau câte 4 cupe, iar alte două pașe câte 2 cupe; cadou pentru Poartă 1.600 florini, 400 pentru ceașul venit în solie și 100 pentru translator; pentru turcul ținut ostatic la Făgăraș și acum eliberat, 32 de florini; cadou pentru sultan 2.000 florini, pentru soția și fiul său câte 1.000; cele două pașe principale primeau cadou câte 1.000 de florini, alte două pașe mai mici câte 500; valoarea cupelor a fost estimată la 1.521 florini, iar 1.000 de florini primeau solii ce plecau la sultan³⁴.

Bani pentru întreținerea trupelor. Una dintre hotărârile dietei ținute la Cluj, în 26 februarie 1543, privea întreținerea unei armate permanente de 1.500 de oameni, care să poată interveni prompt unde era nevoie³⁵, iar în adunarea de la Alba Iulia (29 iunie 1543) s-a votat o dare de 35 denari pe gospodărie, bani necesari pentru plata soldaților³⁶. Apoi, pentru apărarea țării, în adunarea de la Târgu Mureș deschisă pe 29 decembrie 1549, s-a stabilit ca 6.000 de soldați să

³² MCRT, I, p. 254; doc. nr. I, art. 17 și 19, p. 298-299.

³³ MCRT, I, p. 30.

³⁴ MCRT, I, p. 119-120; doc. nr. XXXIII, art. 12, p. 185.

³⁵ MCRT, I, p. 111; doc. nr. XXVII, p. 177; Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541-1691). Comitate și domenii fiscale*, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2019, p. 57-58 [infra: Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară ...*].

³⁶ MCRT, I, p. 112.

se afle mereu pregătiți, în așa fel încât, cu toții sau doar o parte dintre ei, să se poată prezenta imediat la chemarea locțiitorului Gheorghe Martinuzzi³⁷.

Un alt neajuns al veacului al XVI-lea îl reprezintă lipsa unei evidențe clare a veniturilor și cheltuielilor unei țări³⁸. Aceeași situație o întâlnim și în Transilvania. Singurele documente de acest fel au fost întocmite de către tezaurarul Petru Haller și apoi de către comisarii Werner György și Francisci Tamás pentru perioada 21 octombrie 1552 – 21 octombrie 1553³⁹. De mai multe ori, regina Isabella și stările aflate în adunarea țării i-au cerut lui Martinuzzi în anii 1546-1547, în calitatea sa de tezaurar, să facă un raport al cheltuielilor efectuate. Abia după ce regina l-a reclamat direct la sultan, Fratele Gheorghe a promis că o să prezinte documentele care să ateste cheltuielile făcute pentru nevoile statului, cerând însă timp pentru a pune în ordine respectivele acte⁴⁰. Până la asasinarea sa în 1551, Fratele nu a dat socoteală în acest sens. Totuși, pe lângă taxele impuse în diete, se crede că Martinuzzi obținea venituri substanțiale din exploatarea resurselor domeniilor fiscale, printre altele vânzând vin, grâu, vite, oi, lână și piele neprelucrată⁴¹, dar și din luarea în arendă, de pildă, a monetăriei (alături de Petru Haller și alții)⁴².

Perioada anilor 1551-1556: Transilvania sub Habsburgi

La 19 iulie 1551, la Alba Iulia, regina Isabella a semnat renunțarea la Transilvania și Ungaria în favoarea lui Ferdinand, în schimbul principatului Oppeln pentru Ioan Sigismund. În adunarea convocată la Cluj pe 26 iulie 1551, stările au acceptat trecerea Transilvaniei sub autoritatea lui Ferdinand de Habsburg, depunându-i jurământul⁴³. Însă noua stăpânire nu a debutat cu dreptul, resursele statului fiind secătuite, iar ajutorul din partea lui Ferdinand ajungea greu sau deloc. De asemenea, soldații generalului Castaldo nu-și primiseră soldele vreme de mai multe luni de zile, astfel că jefuiau, dă râmau

³⁷ MCRT, I, p. 254; doc. nr. I, art. 15, p. 298.

³⁸ Peter Rauscher, *Camerale, Contributionale, Creditors and Crisis: The Finances of the Habsburg Empire from the Battle of Mohács to the Thirty Year's War*, în vol. *The Battle for Central Europe ...*, p. 193-212, (aici p. 194).

³⁹ Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, doc. nr. 10, p. 196-234, respectiv, nr. 11, p. 235-243.

⁴⁰ MCRT, I, p. 203 și 205; Oborni Teréz, *Izabella királyné ...*, p. 31; Idem, *Queen Isabella ...*, p. 223.

⁴¹ Oborni Teréz, *Queen Isabella ...*, p. 223-224.

⁴² Idem, *Erdély pénzügyei ...*, p. 63-64.

⁴³ MCRT, I, p. 289, 291-292; doc. nr. XX-XXII, p. 336-344. Pentru detalii cu privire la negocierile purtate de către Gheorghe Martinuzzi (uneori fără știrea reginei Isabella) cu austriei și apoi preluarea Transilvaniei de către oamenii lui Ferdinand de Habsburg (anii 1549-1551), vezi Veress Endre, *Izabella királyné ...*, p. 274-328; Oborni Teréz, *Queen Isabella ...*, p. 226-232.

casele oamenilor, iar cei cantonați la Sibiu își aveau zălogite armele la cetățeni⁴⁴. După numai un an situația se prezenta tragic. Szilágyi Sándor descria astfel starea Transilvaniei în toamna lui 1552: Castaldo era generalul unor soldați neastâmpărați, Báthory era voievodul unei țări care nu voia să se supună și Haller era vistiernicul unei vistierii goale⁴⁵. De altfel, chiar generalul Castaldo prezenta situația din Transilvania ca fiind neliniștitoare, deoarece nobilimea nu era de acord cu stăpânirea Habsburgilor și chiar pactizau cu domnii români de peste munți⁴⁶. Această stare de lucruri, precum și teama de un atac turcesc ori de năvăliri ale domnilor din Moldova sau Muntenia⁴⁷ au reclamat măsuri urgente pentru îmbunătățirea economiei și a finanțelor Transilvaniei⁴⁸.

Alexandru Doboși a realizat o listă cu veniturile austriece din Transilvania: 1) sarea de la Cămarile Turda, Cojocna, Dej, Ocna-Sibiului; 2) veniturile minelor de aur și argint, ale spălătoriilor de aur și din schimbul de monedă; 3) darea orașelor; 4) quinquagesima; 5) vigesima din vama orașelor Sibiu și Brașov; 6) censul celor trei națiuni; 7) altele⁴⁹. Aceste informații provin din raportul detaliat trimis în 1552 lui Ferdinand de Habsburg de către comisarii financiari veniți în Transilvania cu scopul de a evalua veniturile țării⁵⁰. Însă, cu siguranță respectivele venituri erau încasate, mai mult sau mai puțin eficient, și înainte de 1551 și după 1556.

Prima adunare sub autoritatea lui Ferdinand de Habsburg s-a desfășurat în perioada 31 decembrie 1551-5 ianuarie 1552 la Târgu Mureș, însă nu a adus schimbări semnificative, în domeniul economic hotărându-se numai următoarele: nobilii să primească destulă sare – conform obiceiului – pentru propriile gospodării, interzicerea negustorilor greci să mai intre în țară și acceptarea în continuare a negustorilor valahi din Moldova și Țara

⁴⁴ MCRT, I, p. 363-364.

⁴⁵ MCRT, I, p. 374.

⁴⁶ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. Acte și scrisori*, vol. I (1527-1572), Andrei Veress (ed.), București, Cartea Românească, 1929, nr. 76, p. 68-69 [infra: *Documente privitoare la istoria Ardealului ...*].

⁴⁷ În special în a doua jumătate a anului 1551, în corespondența dintre Fratele Gheorghe și Ferdinand de Habsburg subiectul amenințării turcești și, implicit, apărarea Transilvaniei, apare frecvent. *Codex epistolaris Fratris Georgii. Frater György levelezése. 1535-1551*, Károlyi Árpád (ed.), Budapest, Az Román Athenaeum Társulat Könyvnyomdája, 1881 [infra: *Codex epistolaris Fratris Georgii ...*].

⁴⁸ Pentru detalii privitoare la situația finanțelor Transilvaniei în perioada 1552-1556, vezi Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*

⁴⁹ Al. Doboși, *op. cit.*, p. 19 (și p. 20-21). Aceste categorii de venituri se regăsesc sub formă de subcapitole și la Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*

⁵⁰ *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, Partea 4 (1531-1552), Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), București, 1894, nr. CCCXLVI, p. 710-756 [infra: *Hurmuzaki, II/4*].

Românească⁵¹. În ceea ce privește comerțul în general, veniturile erau consistente, în perioada 1546-1552, autoritățile încasând pe an din arendarea vigesimei⁵² 2.000 florini de la Brașov, 1.000 florini din Sibiu și 200 din Bistrița⁵³. Revenind la negustorii greci – sub denumirea de „greci”, uneori înțelegându-se atât etnici greci, cât și evrei, armeni sau alți balcanici, dar în special era vorba despre cei de confesiune ortodoxă – valoarea traficului cu produse orientale aduse de aceștia din Imperiul Otoman pe parcursul veacului al XVI-lea varia aproximativ între 10.000 și 20.000 de florini anual, atât la Sibiu, cât și la Brașov⁵⁴, ceea ce erau fără îndoială sume considerabile. Articolul de lege care-i viza pe negustorii greci a fost cerut probabil din cauza concurenței pe care o reprezentau aceștia pentru comerțanții autohtoni⁵⁵, dar și de teama spionajului în favoarea otomanilor. La umbra unor tranzacții comerciale au avut loc diferite acțiuni legate de politică, de diplomație sau spionaj. De pildă, la începutul anului 1552, chiar ardelenii au trimis un sol în Țara Românească, la Mircea Ciobanul, acesta călătorind sub pretextul cumpărării de cai⁵⁶.

În dieta din 22 mai 1552, măsurile adoptate au fost mai consistente și în favoarea locuitorilor Transilvaniei. S-a votat de către stări taxa uzuală de 99 denari pe gospodărie, fiind excluși de la plată iobagii, a căror avere nu atingea minimul de 6 florini (excluzându-se de aici via, hainele, lenjeria de pat, armele și cele necesare semănatului); de asemenea, iobagii să nu fie folosiți la săpat de șanțuri, decât dacă sunt plătiți; s-a mai decis ca în sate și târguri să existe doar

⁵¹ MCRT, I, p. 355, 357-358; doc. nr. III, art. XVII, p. 388 și art. XXIII, p. 389.

⁵² *Vigesima* a reprezentat taxa de 5%, adică 1/20 (din valoarea mărfurilor), pe care o plăteau negustorii ce importau, exportau sau tranzitau bunuri prin Brașov, Sibiu sau Bistrița. Vezi în acest sens, Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV-XVI)*, București, Edit. Științifică, 1965, p. 90-91; Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, p. 94.

⁵³ *Hurmuzaki*, II/4, p. 733; Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 88-89; Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, Ediție, prefață, bibliografie și indice de I. Caproșu, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 138; Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, p. 97, 149, 200-201.

⁵⁴ Mária Pakucs-Willcocks, *Negoț și negustori în comerțul oriental al Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Câteva observații privind negustorii greci*, în vol. *Negustorimea în Țările Române între Societas Mercatorum și individualitatea mercantilă, în secolele XVI-XVIII*, Cristian Luca (ed.), Galați, 2009, p. 13-31 (aici p. 14, 18-19); Idem, *The Transit of Oriental Goods Through the Customs of Sibiu/Hermannstadt in the Sixteenth and Seventeenth Centuries: An Overview*, în vol. *Economy and Society in Central and Eastern Europe: Territory, Population, Consumption*, Daniel Dumitran, Valer Moga (eds.), Berlin, Lit Verlag, 2013, p. 19-30 (aici p. 21, figura 1 și p. 27); Idem, *Between Faithful Subjects and Pernicious Nation: Greek Merchants in the Principality of Transylvania in the Seventeenth Century*, „Hungarian Historical Review”, 6/1, 2017, p. 111-137 (aici p. 114).

⁵⁵ Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 75.

⁵⁶ *Documente privitoare la istoria Ardealului ...*, I, nr. 75, p. 67-68.

un singur jude sau cnez care să fie scutit de aceste dări. Secuții și sașii au refuzat votarea amintitelor dări sub această formă, cei din urmă înțelegându-se cu generalul spaniol separat, plătindu-i (încă înainte de adunare) suma de 20.000 de florini.⁵⁷ Anul 1552 a fost nefast pentru viitoarele venituri ale țării rezultate din taxarea populației, turcii cucerind centre precum Timișoara, Lipova și Cenad, astfel întinse teritoriile ieșind de sub sistemul de taxare ardelean⁵⁸.

Următoarea dietă s-a ținut în ianuarie 1553, pentru a se vota din nou darea de 99 denari pe fum – sașii și secuții obligându-se să dea echivalentul sub forma unei singure sume –, banii necesari pentru trimiterea de solii și pentru necesitățile de apărare ale țării: s-a votat ca fiecare națiune să dea câte 500 de florini pentru întărirea cetăților de graniță. În ceea ce privește comitatul Hunedoarei, greu încercat de distrugerile provocate de războaie, s-a decretat o nouă înregistrare a gospodăriilor existente și abia apoi să fie stabilită darea⁵⁹. În același an, pe 13 iulie, s-au adunat din nou stările, fiind votată a doua tranșă de dări pentru acel an, adică tot 99 denari de fum, dar luându-se și măsuri de ușurare a situației iobagilor, aceștia fiind scutiți de la plata quinquagesimei. În cele din urmă s-a stabilit din nou ca nobilimea să primească de la Cămara sării cantitatea necesară gospodăriilor proprii⁶⁰.

Anul 1554 a cunoscut tot două adunări ale stărilor care ne interesează aici. Prima a avut loc pe 25 ianuarie, la Târgu-Mureș, unde s-a votat darea de 99 denari pe poartă și s-a decretat ca pentru sarea distribuită de Cămara sării, comiții acesteia să nu perceapă mai mult decât plata tradițională; cei care au plătit suma de 20 denari stabilită la adunarea precedentă (nu se știe nimic despre aceasta) să mai plătească doar 79 denari până la 18 februarie; s-au votat și câte 2 denari pentru cheltuielile comiților în acțiunea de urmărire a răufăcătorilor; în cele din urmă i s-a cerut lui Ferdinand să permită ca iobagii fugiți să fie restituiți proprietarilor și de pe proprietățile Cămarii regale sau din orașele libere⁶¹. Această ultimă măsură a avut probabil scopul de a reface forța de muncă de pe domeniile nobilimii. Tot atunci a avut loc o adunare a secuilor, în cadrul căreia a fost stabilită modalitatea de taxare a acestora⁶². Cealaltă adunare

⁵⁷ MCRT, I, p. 360-361; doc. nr. XI, art. 2, p. 407-408.

⁵⁸ Klára Hegyi, *Ottoman Defence System in Hungary*, în vol. *The Battle for Central Europe ...*, p. 309-319 (aici p. 312-313).

⁵⁹ MCRT, I, p. 376-377; doc. nr. XXIII, p. 438-439.

⁶⁰ MCRT, I, p. 451; doc. nr. III, p. 494.

⁶¹ MCRT, I, p. 457-458; doc. nr. VII, p. 503-507.

⁶² *Székely oklevéltár*, II (1520-1571), Szabó Károly (ed.), Kolozsvárt, 1876, nr. CCCVI, p. 108-109; Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, p. 105-106.

din 1554 s-a ținut pe 10 iunie, la Mediaș, primarul Sibiului, judecătorii și reprezentanții sașilor obligându-se să se asigure ca meșterii să-și vândă mărfurile la prețurile stabilite⁶³.

La Târgu Mureș, în 24 aprilie 1555, este votată darea normală de 99 denari pe poartă – acum în conformitate cu noua conscripție a gospodăriilor –, doar cei din comitatul Hunedoara plătind numai 75, deoarece aceștia lucrau la cetatea Devei; de asemenea, sunt scutiți de la plata dării jelerii, slugile, văduvele și cei care au case noi sau case arse din cauza războaielor; din nou sunt votați câte 2 denari pentru cheltuielile comiților ce se ocupau cu urmărirea și prinderea răufăcătorilor; se stabilește ca începând cu anul 1556 și nobilii să contribuie financiar la cheltuielile necesare pentru trimiterea de soli⁶⁴. Ultima adunare a țării sub autoritatea lui Ferdinand de Habsburg s-a desfășurat tot la Târgu Mureș cu începere din 23 decembrie 1555. Singura măsură privind latura financiară – în afară de votarea dării obișnuite de 99 denari – a fost rugăminta către Ferdinand să se renunțe la dările restante ale anului 1554, din cauza greutăților provocate de sărăcie și molime⁶⁵.

Cheltuieli semnificative a reclamat și întreținerea mercenarilor și a soldaților țării, trupe necesare pentru menținerea Transilvaniei sub controlul Habsburgilor, având în vedere mișcările interne de readucere a reginei Isabella și a regelui ales Ioan Sigismund Szapolya, dar și pentru apărarea împotriva turcilor, care din anii 1551-1552 au pornit campanii de represalii – până în 1555 stările ardeleni s-au convins că Ferdinand nu are resursele financiare și militare pentru a apăra Transilvania⁶⁶. De pildă, la mijlocul anului 1551, Ferdinand le scria Fratelui Gheorghe și generalului Castaldo că va trimite noile trupe spaniole și italiene cerute de aceștia imediat ce va fi posibil⁶⁷. Apoi, la finalul perioadei de guvernare austriacă în Transilvania, căpitanul general al țării, Melchior Balassa, ales în această funcție de către stări în dieta desfășurată la Târgu Mureș în decembrie 1555 – această alegere fiind încă un semn că autoritatea lui Ferdinand apunea încetul cu încetul –, așinut sub plată un contingent de 3.000

⁶³ MCRT, I, p. 466; doc. nr. XIV, p. 528.

⁶⁴ MCRT, I, p. 469-471; doc. nr. XIX, art. 18, p. 543; art. 28, p. 545; art. 33, p. 546; art. 40-41, p. 547.

⁶⁵ MCRT, I, p. 476; doc. nr. XXI, p. 551-552.

⁶⁶ Fodor Pál, Oborni Teréz, *Két nagyhatalom között – a Szapolyaiak magyar királysága*, în vol. *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: a Szapolyaiak*, Fodor Pál, Varga Szabolcs (eds.), Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020, p. 113-144 (aici p. 131-133).

⁶⁷ *Codex epistolaris Fratris Georgii ...*, nr. CLIX/b, p. 244-246.

de soldați.⁶⁸ De asemenea, asigurarea hranei soldaților țării sau a celor veniți de peste hotare necesita eforturi financiare. Pentru a da un singur exemplu, în mai 1551, când trupele trimise de Ferdinand trebuiau să ajungă în Transilvania, arhiducele îi scria Fratelui Gheorghe să se asigure că prețurile alimentelor sunt adecvate, pentru ca soldații să nu recurgă la acțiuni nedorite⁶⁹. În raportul de venituri și cheltuieli întocmit de Petru Haller pentru Ferdinand, mai multe puncte (13-18) vizează cheltuieli de natură militară, de la plata soldaților și comandanților, până la întreținerea cetăților și armelor (tunurilor), precum și achiziționarea acestora din urmă. Adunând sumele diferitelor cheltuieli trecute în document, am ajuns la concluzia că totalul necesităților financiare de ordin militar pentru anul cuprins între octombrie 1552 și octombrie 1553 s-a ridicat la circa 82.000 de florini⁷⁰.

În cele din urmă, o cheltuială mai puțin uzuală, ca să-i zicem așa, era cea pentru plata spionilor. În amintitul raport din 1552-1553, la cheltuieli apare și *Ratio exploratorum* (punctul 11), la această rubrică fiind trecute sumele plătite acestor „investigatori”, spioni⁷¹, suma totală cheltuită în anul 1553 fiind de 531 florini⁷².

Perioada anilor 1556-1571: regina Isabella și regele ales Ioan Sigismund

Anul 1556 aduce o nouă schimbare în situația politică și militară a Transilvaniei, cu impact și asupra economiei și finanțelor țării, oricum lovite deja serios în anii precedenți de permanentele conflicte. Stările Transilvaniei îl recheamă pe Ioan Sigismund, regele ales al Ungariei, și pe mama sa, Isabella, aceștia revenind în țară în septembrie, pe data de 22 a lunii ajungând la Cluj⁷³.

Cu toate încercările din anii 1551-1556, arhiducele Ferdinand nu a reușit să trimită ajutoarele bănești și militare necesare pentru conservarea puterii

⁶⁸ MCRT, I, p. 475; doc. nr. XXI, p. 550; Florin Nicolae Ardelean, *Military leadership in the Transylvanian principality. The captain general in the second half of the 16th century*, „Banatica”, 26/II, 2016, p. 337-349 (aici p. 344-345) [infra: Florin Nicolae Ardelean, *Military leadership ...*]; Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară ...*, p. 243-246.

⁶⁹ *Codex epistolaris Fratris Georgii ...*, nr. CLV, p. 234-236.

⁷⁰ Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, p. 213-232: sumele (*Summa floreni*) de la punctele 13-18.

⁷¹ *Explorator, -oris*, o persoană care cercetează, investigator, iscodă, spion – *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press, 1968, p. 651.

⁷² Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei ...*, p. 211.

⁷³ MCRT, I, p. 488. Pentru detalii privind acțiunile ardelenilor și revenirea în Transilvania a lui Ioan Sigismund și a reginei Isabella, vezi și Cristina Feneșan, *op.cit.*, p. 151-160.

Habsburgilor în Transilvania, contextul politico-militar european – conflictele fratelui său, împăratul Carol al V-lea, cu opoziția din statele germane protestante și cu aliatul acestora, regele francez Henric al II-lea, precum și încercarea lui Carol de a-l propulsa ca urmaș la titlul de împărat romano-german pe fiul său, viitorul rege Filip al II-lea al Spaniei, în detrimentul lui Ferdinand – i-au solicitat atenția și resursele în altă parte, permițând partizanilor ardeleni ai familiei Szapolya să-l readucă în țară pe urmașul regelui Ioan și pe mama lui⁷⁴.

Hotărâri privitoare la finanțele țării. În prima dietă convocată în anul 1556 (pe 8 martie la Sebeș, convocată de către locțiitorul Petru Petrovics) a fost votată darea pe poartă de 99 denari și 1 florin pentru secui, sașii trebuind să plătească în comun suma de 20.000 florini. Nou era faptul că respectivul florin trebuia să fie plătit numai de către secuii ce dețineau vite în valoare de minimum 6 florini⁷⁵. În adunarea stărilor ținută la Turda, în perioada 1-10 iunie 1557, s-a votat a doua tranșă a dării pe gospodărie, plătită în a doua jumătate a anului, în valoare de 99 denari pentru ardeleni și 1 florin pentru locuitorii din Partium (teritoriile aflate sub autoritatea lui Ioan Sigismund, acestea schimbându-și destul de des stăpânul din cauza permanentelor conflicte cu Habsburgii sau cu partizanii lor). Pentru eficientizarea încasărilor la vistierie s-a stabilit taxarea Țării Făgărașului și a tuturor târgurilor, iar banii ce urmau a fi bătuți să aibă valoarea – dar și forma – banilor împăratului german⁷⁶. La începutul anului următor se caută noi surse care să crească încasările fiscului (curții regale). Astfel, în adunarea din 25 ianuarie 1558 de la Cluj, s-a stabilit ca tricesima⁷⁷ să intre de acum înainte în cuferele fiscului; de asemenea, tot spre fisc au fost direcționate dijmele preoților sași, în unele regiuni 1/4, iar în altele 3/4 din respectivele venituri⁷⁸.

⁷⁴ O analiză detaliată a situației politice și militare a Europei în acești ani, vezi la Guitman Barnabás, Korpás Zoltán, Tóth Ferenc, B. Szabó János, *A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547-1556*, „Világtörténet”, 9(41) / 2, 2019, p. 253-293.

⁷⁵ *MCRT*, I, p. 482 și nota 1, p. 482; doc. nr. XXVII, p. 572.

⁷⁶ *MCRT*, II, p. 18-22; doc. nr. V, p. 77-78, 82.

⁷⁷ *Tricesima* era taxa percepută după mărfurile implicate în comerț, reprezentând suma plătită după o cantitate specifică dintr-un anumit articol sau din valoarea mărfurilor deținute de un negustor. De la începutul veacului al XV-lea prin tricesimă se înțelegea în general vama percepută la hotarele țării. Simon Zsolt, *A baricsi és köpelni harmincadok a 16. század elején*, „Századok”, 140, 2006, p. 815-882 (aici p. 815-816); Idem, *Tarifă tricesimală a Transilvaniei din 1634*, „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai» Târgu Mureș”, 11, 2008, p. 221-251 (aici p. 221).

⁷⁸ *MCRT*, II, p. 28-29 și nota nr. 2, p. 28.

Anul 1559 nu a fost unul bun pentru veniturile țării. Din cauza recoltei proaste⁷⁹ populația se confrunta cu sărăcia, ceea ce a determinat ca stările să voteze numai o singură tranșă a dării de 99 denari pe gospodărie (Alba Iulia, 12-17 iunie), și nu două cum era obiceiul. Tot pentru a ușura situația contribuabililor, regina Isabella a luat asupra ei plata tributului către turci (10.000 florini) și a cadourilor către principalii demnitari de la Poartă și familia sultanului. O altă noutate a fost reinstituirea dijmei pentru locurile care au fost scutite mai demult – chiar dacă erau locuite de români –, excepție făcând numai proprietățile pe care nobilii înșiși lucrau pământul⁸⁰.

Se pare că în această perioadă în fiecare an a existat cel puțin o dietă în care se luau hotărâri cu privire la situația financiară a Transilvaniei. Așa s-a întâmplat și în adunarea stărilor ținută la Aiud în perioada 10-15 martie 1560. S-a votat darea de 99 denari de poartă, din care să se plătească și tributul către turci; secuii și sașii să dea o sumă echivalentă, ultimii 8.500 florini, din care 7.000 în monede de aur, iar restul în alte monede. O noutate, cel puțin a ultimilor ani, este mențiunea taxării țiganilor (*Zygeris seu Czyganis*), fiind hotărâtă la 1 florin pentru cei ce dețineau un cort, plătibili de două ori pe an – la fel ca dările celorlalți locuitori –, la Sfântul Gheorghe și la Sfântul Mihail, câte 50 denari⁸¹. Și următoarea dietă – Turda, 11/13-18 aprilie 1561 – s-a desfășurat sub semnul nefast al recoltei slabe din anii precedenți. Totuși, a fost votată darea de 99 denari pentru a se aduna suma necesară tributului turcesc, dar și pentru alte nevoi ale țării. Din nou a fost adusă în discuție restituirea iobagilor fugiți⁸², probabil resimțindu-se lipsa forței de muncă de pe moșii. În a doua parte a anului, între 11 și 22 noiembrie la Cluj, a fost reluată problema iobagilor fugiți, hotărându-se restituirea lor, iar dacă cineva nu vrea să restituie un iobag fugit, poate să-l rețină, cu condiția să plătească 10 mărci; tot 10 mărci era obligat să plătească individul care cerea pe nedrept restituirea unui iobag. Între hotărârile acestei diete se regăsește și prevederea conform căreia Făgărașul era pus pe picior de egalitate cu comitatele în privința contribuției financiare către vistieria statului⁸³.

Din permanenta revenire asupra problemei iobagilor fugiți, dezbateră continuând pe parcursul celei de-a doua jumătăți a veacului al XVI-lea, rezultă

⁷⁹ Ceea ce probabil a contribuit și la recolta slabă din 1559 a fost căldura și uscăciunea mai mare ca de obicei din timpul verilor anilor 1556-1559. Rácz Lajos, *A Kárpát-medence éghajlattörténete a közép- és kora-újkorban*, în vol. *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet*, Jegyzet és forrásgyűjtemény Gyöngyössi Márton, Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006, p. 31-51 (aici p. 46).

⁸⁰ *MCRT*, II, p. 47-51; doc. nr. XI, p. 109-117.

⁸¹ *MCRT*, II, p. 131-134; doc. nr. II, p. 174-175, 177-178.

⁸² *MCRT*, II, p. 138-140; doc. nr. IV, p. 189-193.

⁸³ *MCRT*, II, p. 142; doc. nr. V, p. 196-197.

că situația nu a fost niciodată rezolvată satisfăcător, iar iobagii continuau să fugă de pe anumite moșii, acestea cu siguranță confruntându-se cu lipsa forței de muncă necesare unei funcționări optime.

Apoi, vreme de câțiva ani, au lipsit articolele privitoare la hotărâri cu caracter financiar din cadrul adunărilor stărilor, cu excepția, bineînțeles, a votării dării pe poartă de două ori pe an. O situație excepțională se înregistrează în 1568, când în dieta de la Turda din perioada 6-13 ianuarie, cu toate greutățile întâmpinate de populația Transilvaniei pe parcursul anului 1567, a fost votată totuși darea pe fum⁸⁴. În anul următor, odată cu votarea celei de-a doua tranșe a dării (Turda, 24-29/30 iunie 1569), regele ales Ioan Sigismund a anulat restanțele anilor trecuți. Din nou se încearcă creșterea încasărilor la vistierie prin renunțarea la plata separată pe fiecare poartă a dării, fiind cerută plata unei singure sume de către fiecare sat în parte. Se acordă și de această dată amânări la plata dărilor, însă numai pentru cazurile excepționale⁸⁵.

Ceea ce cu siguranță s-a obținut în acești ani, a fost regularizarea dărilor pe fum/poartă, care erau plătite de două ori pe an, la sărbătorile Sfinților Gheorghe și Mihail: câte 99 denari de poartă în Transilvania și 1 florin în Partium; în privința sașilor și a secuilor, aceștia plăteau câte o sumă echivalentă (cu cea adunată din comitate).

Comerțul și producția de bunuri. Anul 1556 a fost unul cu intensă activitate legislativă de organizare și direcționare a comerțului și a producției de bunuri, fiind ținute nu mai puțin de patru adunări ale stărilor în acest sens, dintre care una extrem de importantă și asupra căreia voi reveni cu detalii. În prima adunare ținută pe 8 martie la Sebeș doar s-a interzis scoaterea din țară a vitelor, cailor și a pieilor; de asemenea, loțiitorul regal Petru Petrovicsa fost însărcinat să aibă grijă să stabilească prețul vitelor și carnea acestora să fie măsurată după unitățile deja stabilite⁸⁶. Imediat în luna următoare s-a convocat o nouă adunare a țării la Cluj, desfășurată în zilele de 26-27 aprilie, revenindu-se asupra hotărârii de a nu face comerț cu vite în exteriorul Transilvaniei, rămânând în vigoare numai interdicția de a scoate din țară caii; doar măcelarilor li se interzice comerțul cu vite; se mai stabilește ca meșterii să nu-și vândă marfa la prețuri mai mari decât cele stabilite deja⁸⁷, fără a se preciza care erau respectivele prețuri, cum s-a întâmplat în alte diete de mai târziu. Probabil că nu se prea respectau hotărârile luate de către stări, deoarece, pe 10 august, s-a întrunit o nouă adunare la Cluj, în care au fost reiterate respectarea prețurilor de către meșteri și interzicerea vânzării cailor în afara țării, adăugându-se

⁸⁴ MCRT, II, p. 266 și nota nr. 1, p. 266; doc. nr. XVII, p. 339.

⁸⁵ MCRT, II, p. 273; doc. nr. XXI, p. 362.

⁸⁶ MCRT, I, p. 481; doc. nr. XXVII, p. 573.

⁸⁷ MCRT, I, p. 485; doc. nr. XXVIII, p. 578-579.

interzicerea scoaterii din țară a cizmelor și a pânzei din lână de oaie⁸⁸. Se pare că nevoia de piei era mare în Transilvania, pe lângă amintitele hotărâri dietale acest lucru fiind indicat și de informațiile cuprinse în registrele vamale din Brașov, care arată că pieile de oi, boi și/sau vită erau foarte căutate⁸⁹.

Ultima, dar și cea mai importantă, adunare a anului 1556 a fost cea de la Cluj, desfășurată între 24 noiembrie și 7 decembrie – articolele de lege adoptate aici au reprezentat un reper pentru hotărârile din dietele viitoare –, cu excepția a trei comitate (Sáros, Abaújvár și Szabolcs) participând reprezentanți din întreg Partiumul. Situația în țară, după atâția ani de conflicte și de instabilitate, era grea și se cereau măsuri serioase și urgente. Astfel, documentul rezultat în urma consultărilor și dezbaterilor a consemnat următoarele:

-Nimeni să nu fie exclus de la plata dării, numai gospodăriile/locurile arse; niciun nobil să nu-și poată însuși veniturile regale; după obicei, dijma din vin poate fi cumpărată/luată în arendă de patroni; iobagii fugiți cu până la 2 ani de la darea acestei legi, să fie restituiți proprietarilor, sub riscul de amendă de 200 florini; să fie date înapoi și slugile fugite; s-a votat darea de 99 denari, în comitatele din Partium (Ugocea, Crasna și Maramureș) 1 florin, fiind exceptate gospodăriile arse; în restul Partiumului să fie din nou numărate gospodăriile iobăgești, după atâtea distrugerii, și abia apoi să se stabilească darea;

-S-au fixat prețurile la materii prime, mărfuri finite și muncă: ideea era ca cumpărătorii să fie protejați în fața meșterilor; însă nu se putea stabili un preț foarte clar pentru mărfurile venite din afara țării, cum era, de pildă, pielea de vânat, care era adusă din Moldova, Muntenia și zona Caransebeșului, pielea obținută în Transilvania nefiind de ajuns;

-Astfel: dacă 4 piei de vulpe se dau pe 1 florin, atunci prețul unei șube să fie de 7 florini, iar al unui guler/haină scurtă de 4 florini; dacă 3 piei de vulpe costă 1 florin, atunci o șubă să fie 9 florini, iar un guler 4 florini și 50 creițari; dacă 2 piei costă 1 florin, atunci șuba să fie 12 florini, iar gulerul 6 florini;

-Pentru pieile de calitate bună s-a stabilit costul prelucrării la 6 denari, iar atunci prețul unui guler/haină scurtă în care intră 40 de piei de nevăstuică, a fost stabilit la 18 florini; munca la o piele de lup s-a stabilit la 25 denari. Lumea se plângea de prețul mare al încălțămintelor, cauza fiind considerată scoaterea din țară a pieilor – acestea erau de animale domestice. S-a încercat limitarea sau chiar oprirea exportului de piele;

⁸⁸ MCRT, I, p. 488; doc. nr. XXX, p. 584-585.

⁸⁹ Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 118-122; Al.I. Goța, *op. cit.*, p. 122; George Bilavski, *Mărfuri de origine agricolă în comerțul Moldovei (secolele XV-XVII)*, în vol. *Alimentație și demografie în Moldova din evul mediu până în epoca modernă. Abordări interdisciplinare*, Ludmila Pîrnău, George Bilavski, Luminița Bejenaru, Vasilica-Monica Groza (eds.), Cluj-Napoca, Edit. Mega, 2021, p. 65-92 (aici p. 74).

-S-a stabilit ca o piele de vițel să fie 50 denari, 3 piei de vacă 1 florin, 10 piei de berbec 1 florin, 4 piei de mistreț 1 florin, iar o piele de capră 14 denari – toate în stare neprelucrată. Prelucrarea lor s-a stabilit la următoarele prețuri: vițel = 80 denari, vacă = 50 denari, berbec = 13 denari, capră = 20 denari, 3 piei de mistreț = 1 florin;

-La aceste prețuri au fost raportate costurile muncii cizmarilor și pielarilor. Astfel: cizmele, pulpanele, încălțămînta militară (*deli sarú*), pantofii de femeie roșii sau negri cu unul sau două tocure și papucii aveau prețul de producție între 40 și 10 denari; munca pielarilor/curelarilor era între 25 și 6 denari;

-Și cânepa era (considerată de acum) marfă de export. Pentru a preveni exportul, 1.000 de harnașamente ce leagă căruța de cal să cântărească 500 kg.;

-Dogarii să facă numai butoaie cu capacitate de 80 găleți, la 1 florin, și de 40 găleți, la 50 denari;

-Aurarii/argintarii puteau să prelucreze numai argint ce purta marca de 15⁹⁰; toți erau obligați să-și pună semnul de meșter;

-Croitorii trebuiau să lucreze numai cu țesături de calitate; apărătorile de antebrăț, supița (un fel de dolman; *szupicza*), dolmanul, braszlai (haina din postav de Brestov – Slovacia), pantalonii și fusta aveau prețul de producere între 50 și 16 denari; în cazul țesăturilor mai fine se lăsa loc pentru negociere;

-Postavul să aibă 40 *röf* lungime și 1,5 *röf* lățime⁹¹; cel alb costa 2 florini, cel negru 1,5, iar postavul gri 1,25 florini; producerea costa între 46 și 6 denari;

-Costul unei căruțe s-a stabilit la 2 florini; fierul roții, toporul, coasa, secera etc. costau între 32 și 10 denari, iar fierul de la scările de la șa, lacătul, zăbala etc. costau între 25 și 40 denari; un scut = 75 denari, o sulită = 15 denari⁹².

⁹⁰ În urma testării argintului se stabilea puritatea materialului, precum și câte părți de argint există în el. Czuczor Gergely, Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, A Magyar Tudományos Akademia megbízásából, 1862, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/e-5B627/ezust-proba5CDF6/> (accesat în 11 mai 2023).

⁹¹ *Röf* era o unitate de măsură folosită în primul rând la stoffe; avea aproximativ lungimea unui braț și era diferită de la o țară la alta, măsurând între 60 și 83 cm.; *röf*-ul folosit pe teritoriul Ungariei era de aproximativ 78 cm.. *A Pallas Nagy Lexikona*, 1893-1897: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/088/pc008859.html#3> (accesat în 10 mai 2023).

Röf era o altă denumire pentru măsura austriacă și maghiară *sing*, având 2 picioare și 6 țoli; *sing*-ul sau *röf*-ul ardelean avea 2 picioare; un *sing/röf* austriac sau maghiar era de 5/4 față de *sing*-ul ardelean (cel puțin la începutul veacului al XIX-lea). Milotai Ferencz, *Az erdélyi gazda. Kézikönyv a gazdaságot alaposan tanulni igyekezők számára*, vol. I, Az Evang. Ref. Kolégyom betűjivel, Vizi István ügyelete alatt, Nagy Enyeden, 1838, p. 26.

⁹² *MCRT*, II, p. 3-4, 11-13; doc. nr. III, p. 55-71; Oborni Teréz, *Erdélyi országgyűlések ...*, p. 122-124.

Probabil ca o urmare firească a măsurilor luate în dietele din 1556, dar și a reșezării situației politice după revenirea Izabellei și a lui Ioan Sibismund, în ianuarie 1557 Alexandru Lăpușneanu îi anunța pe bistrițeni de redeschiderea drumului comercial cu Moldova⁹³.

O altă adunare a țării în care s-au luat hotărâri importante, de asemenea rămase ca reper pentru anii următori, a fost cea de la Turda, 27 martie - 3 aprilie 1558. Pentru sprijinirea economiei s-au stabilit următoarele: Clujul a fost scutit de la plata tricesimei; pe drumul spre Lipova și Caransebeș, Deva sau Vinț, de asemenea Oradea, Tășnadul și Sătmarul au fost desemnate ca puncte de colectare a tricesimei; casele de percepere a vămii să fie verificate, iar cele fără drept de colectare să fie eliminate, iar în cele legale să se respecte vechiul obicei.

-Cămara regală de sare din comitatul Cluj, ce urma să se închidă, regina a hotărât să nu o mai închidă, ci să o dea în arendă, cu condiția ca aici să nu se taie bulgări de sare mai mari ca în alte locuri; s-a permis comerțul cu sare pe nave, dar cu condiția să se plătească tricesima; nobilii primesc sare după vechiul obicei.

-S-a votat darea pe gospodărie, de 99 denari în Transilvania și 1 florin în Partium: 50 denari din dare sunt destinați plății tributului către Poartă, iar restul să se folosească pentru apărarea granițelor (cetăți, soldați); să fie taxate și proprietățile netaxate înainte; în Maramureș și în celelalte zone care au plătit dările la germani, lui Ferdinand, să fie recenzați din nou pentru plata dărilor; sașii și secuii să plătească o sumă echivalentă cu darea ungarilor; jelerii secuilor nobili ce nu locuiesc pe pământul liber secuiesc sunt scutiți de darea pe poartă; până la sărbătoarea Sfântului Martin să nu se mai ceară dare, decât în cazuri extreme.

-Arenda pe dijme să fie plătite în două etape, la Sfântul Gheorghe și Sfântul Martin, iar arende restante să fie și ele percepute; dijmele de la sași să fie date numai unor sași, în cazul în care regina nu le păstrează pentru ea⁹⁴.

Următoarea adunare a stărilor în care au avut loc discuții cu privire la prețurile mărfurilor a fost cea de la Alba Iulia din perioada 5-21 iunie 1558, participanții hotărând ca reprezentanții autorității centrale, împreună cu primarii scaunelor și orașelor săsești și cu juzii să verifice prețurile produselor și ale meșterilor, pentru ca soldații și poporul să nu fie păcăliți⁹⁵. În același an s-a mai ținut o adunare la Alba Iulia (29 septembrie - 4 octombrie), acum fiind decretat ca unitatea de măsură de Cluj să fie utilizată în toată țara, iar casele

⁹³ Al.I. Gonța, *op. cit.*, p. 144.

⁹⁴ *MCRT*, II, p. 30-32; doc. nr. VII, p. 89-91.

⁹⁵ *MCRT*, II, p. 37; doc. nr. VIII, p. 99.

vămile să fie verificate; au fost aduse în discuție și probleme privitoare la rromi (*Czigani*), în cazul lor fiind stabilită taxa de 1 florin pe persoană, atrăgându-se atenția ca aceștia să nu fie șantajați de către voievozii lor cu sarcini în plus față de cele normale⁹⁶. Se pare că norma privind unitatea de măsură unitară nu a fost respectată, deoarece hotărârea a fost înnoită în adunarea ținută între 12 și 17 iunie tot la Alba Iulia; de asemenea, negustorilor care nu au o locuință stabilă li s-a interzis practicarea comerțului, a fost reiterată interdicția strictă cu privire la scoaterea din țară a cailor de călărie și a pieilor, la fel procedându-se cu reglementările din anul 1556 referitoare la prețurile fixe ale produselor⁹⁷.

În primăvara lui 1560, la Aiud (10-15 martie), se interzice din nou scoaterea din țară a pieilor și se fac, la cererea sașilor, ajustări de prețuri la unele mărfuri – 3 piei de vulpe să coste 1 florin și tot așa 25 piei de oaie –, majoritatea prețurilor rămânând însă cele din 1556⁹⁸. Peste numai un an, între 13-18 aprilie 1561 la Turda, se întărește interdicția vânzării pieilor în afara țării, acestora fiindu-le adăugați pantofii, cizmele și armele (puști, sulite, scuturi, platoșe etc.), de la aceste interdicții fiind exceptate comitatele din Partium⁹⁹. În toamnă a fost din nou enunțată interdicția de a scoate arme din țară, iar caii de până la 6 ani să poată fi vânduți în exterior numai cu acordul domnitorului (Cluj, 11-22 noiembrie 1561)¹⁰⁰. Problema pieilor nu s-a rezolvat nici în anul următor, astfel că, în adunarea stărilor de la Alba Iulia din 4-9 noiembrie 1562, pe ordinea de zi au fost și plângerile împotriva acelor persoane care cumpărau numeroase piei pentru a le duce în afara țării. Alte aspecte ale comerțului discutate cu această ocazie au fost: dreptul negustorilor cu locuință proprie de a face comerț cu Moldova și Țara Românească, respectiv plângerile privind tricesima, pe care Ioan Sigismund a promis să le rezolve¹⁰¹.

Anii 1563-1565 nu au adus noutăți în zona economico-financiară. Abia de la finalul anului 1566 avem noi informații, când, la Sibiu (30 noiembrie - 13 decembrie), s-a dat voie ca grâul din Transilvania să poată fi vândut în Ungaria, datorită faptului că a fost recoltă bună în toamnă. Referitor la taxa pe schimbul de bunuri s-a hotărât ca ardelenii care duc în Ungaria alimente și vite, precum și maghiarii ce aduc în Transilvania vin și/sau vite, să nu plătească tricesima decât dacă fac comerț cu aceste articole¹⁰². O nouă ajustare cu privire la

⁹⁶ *MCRT*, II, p. 45; doc. nr. X, p. 106-107.

⁹⁷ *MCRT*, II, p. 46; doc. nr. XI, p. 114.

⁹⁸ *MCRT*, II, p. 133-134; doc. nr. II, p. 173-183.

⁹⁹ *MCRT*, II, p. 140; doc. nr. IV, p. 192.

¹⁰⁰ *MCRT*, II, p. 142; doc. nr. V, p. 198.

¹⁰¹ *MCRT*, II, p. 159; doc. nr. X, p. 211-212.

¹⁰² *MCRT*, II, p. 260; doc. nr. XIII, art. 16, p. 324.

tricesimă s-a făcut în adunarea ținută în intervalul 6-13 ianuarie 1568 la Turda, fiind exceptați de la plata acesteia nobilii ce aduc vin din Ungaria exclusiv pentru consumul propriu, din cauza producției slabe de vin din anul trecut. De asemenea, comiții cămărilor de sare să dea nobililor sarea necesară gospodăriei lor, după vechiul obicei, la fel și frunțașii secuilor să primească sare gratis¹⁰³. Ne mai interesează aici câteva dintre articolele de lege rezultate în urma dietei ce s-a ținut tot la Turda în perioada 24-30 iunie 1569, acestea cuprinzând: păstrarea strictă a unităților de măsură, sub pedeapsa cu amendă de 200 florini; autoritățile comitatense și orașenești să verifice dacă se respectă prețurile hotărâte, în orașele în care se constată devieri, judele să plătească fiscoșului 200 florini; dacă vreun meșter, din supărare față de noile legi nu ar ține material de lucru destul, să i se confiște proprietatea, iar el să fie alungat din oraș; scoaterea pieilor din țară a fost din nou interzisă¹⁰⁴.

Ultima dietă înainte de moartea lui Ioan Sigismund (14 martie 1571) în cadrul căreia au fost adoptate articole de lege importante pentru economia și finanțele Transilvaniei s-a ținut la Târgu-Mureș pe 6 ianuarie 1571: s-a votat darea de 99 denari, plus 35 denari pentru construcția cetății Oradea, la care cei din Partium furnizau căruțe; pentru construcția cetății Sebeș principele plătea $\frac{1}{4}$, iar restul se împărțea între comitate, sași și secui, fiecare $\frac{1}{4}$; nobilii, pentru acoperirea pătrimii lor, au votat 70 denari de poartă; fiecare comitat dădea 600 muncitori, care să se schimbe lunar; săpători de șanțuri să se aducă din Polonia.

-S-a interzis scoaterea din țară a cailor de călărie, a pieilor crude sau prelucrate, și a uneltelor din piele, a bumbacului, lânii și postavului (*szür*); cei din Partium pot să ducă cai pentru uzul propriu și pot aduce în Transilvania vin și grâu fără plata tricesimei; comorile ascunse să intre în vistieria domnitorului, dar o treime din valoare să revină gășitorului.

-S-au făcut ajustări de prețuri, după hotărârile din 1556, dar crescându-le: o șubă de la 7 la 10 florini, o haină scurtă de la 4 la 6 florini; prelucrarea unei piei de lup a crescut de la 25 denari la 1,16 florini. Măcelarii să taie numai carne bună; grăsimea să se dea 100 kg cu 3 florini. 1 liră/font de săpun costă 3 denari; peștii să se măsoare cu lira/font; 1000 de căramizi costă 3 florini; salariul pe zi al zidarilor și dulgherilor să fie de 60 denari¹⁰⁵.

Forța de muncă. Am considerat necesar să aduc în discuție și această problemă a perioadei, mai ales pentru că în numeroase adunări ale stărilor se

¹⁰³ MCRT, II, p. 266, 268; doc. nr. XVII, p. 340.

¹⁰⁴ MCRT, II, p. 273-274; doc. nr. XXI, p. 364-365.

¹⁰⁵ MCRT, II, p. 280-282; doc. nr. XXIV, p. 373-384.

iau hotărâri în această direcție. Mă refer aici la iobagii fugiți de pe domeniile nobililor, în acest mod cei din urmă fiind lipsiți de o parte a forței de muncă necesare pentru buna funcționare a activităților domeniiale.

După evenimentele din 1541, probabil prima adunare a țării care a decretat – mai precis în care i s-a cerut lui Ferdinand de Habsburg – ca iobagii fugiți să fie restituiți stăpânilor legali a fost cea de la Târgu-Mureș din 25 ianuarie 1554. Aceștia urmau să fie redați stăpânilor chiar dacă s-au refugiat pe teritoriile orașelor libere, pe proprietățile Cămării regale sau printre secui¹⁰⁶. Se pare că problema a persistat vreme îndelungată, deoarece în anii următori se tot repetă în diete hotărârea ca iobagii fugiți să fie restituiți stăpânilor, chiar și cei refugiați pe domeniile fiscale¹⁰⁷, se hotărăște modul în care aceștia să fie ceruți și duși înapoi pe proprietățile de pe care au fugit¹⁰⁸, uneori fiind stabilită și o amendă pentru cei care îi rețin pe iobagi sau împiedică restituirea lor stăpânilor de drept¹⁰⁹.

Întreținerea de soldați și cetăți. Anul 1556, în care au revenit la conducerea Transilvaniei regina Isabella și regele ales Ioan Sigismund, a fost unul solicitant. De teama unui atac austriac, trupele au fost ținute în tabără mai multă vreme. Pe 10 august, locțiitorul Petru Petrovici a convocat o adunare parțială la Cluj, în care a cerut votarea unei dări de 99 denari pe poartă, necesară pentru a-i putea ține pe soldați vreme de două luni sub arme¹¹⁰. În anii următori au continuat conflictele cu Habsburgii, în perioada 1556-1570 – până la semnarea tratatului de la Speyer – aproape anual existând confruntări armate¹¹¹. Prin urmare, anual a fost nevoie și de cheltuieli militare. De pildă, între anii 1557-1558: la 21 noiembrie 1557, în dieta de la Cluj, s-a decretat mobilizarea

¹⁰⁶ MCRT, I, p. 458; doc. nr. VII, p. 504.

¹⁰⁷ De exemplu în adunările țării de la Cluj, 25 noiembrie-7 decembrie 1556. MCRT, II, doc. nr. III, p. 60-61; Alba Iulia, 5-21 iunie 1558 – doc. nr. VIII, p. 100; Aiud, 10-15 martie 1560 – doc. nr. II, p. 176; Turda, 1-6 mai 1568 – doc. nr. XIX, art. 14, p. 349-350; Turda, 24-29 iunie 1569 – doc. nr. XXI, p. 362-363 etc.

¹⁰⁸ Adunările de la Cluj, 1556. MCRT, II, doc. nr. III, p. 60-61; Mediaș, 2-9 februarie 1569 – Mikó Imre, *Erdélyi történelmi adatok*, III, Kolozsvár, 1858, doc. nr. I, p. 273-282, aici p. 276; MCRT, II, doc. nr. XX, art. 5, p. 253-254;

¹⁰⁹ De pildă în dieta de la Cluj, 24 noiembrie-7 decembrie 1556. MCRT, II, p. 9; doc. nr. III, p. 61.

¹¹⁰ MCRT, I, p. 487; doc. nr. XXX, p. 582.

¹¹¹ Florin Nicolae Ardelean, *Military leadership ...*, p. 345; Idem, *Organizarea militară ...*, p. 246-253; Szabó B. János, *The Army of the Szapolyai Family during the Rule of John Szapolyai and John Sigismund (Baronial, Voivodal and Royal Troops, 1510-1571)*, în vol. *A Forgotten Hungarian Royal Dynasty: The Szapolyais*, Pál Fodor, Szabolcs Varga (eds.), Budapest, The Research Centre for the Humanities, 2020, p. 207-238 (aici p. 229).

armatei pentru recucerirea teritoriilor din Partium care încă se aflau sub controlul trupelor lui Ferdinand de Habsburg¹¹². În luna ianuarie a anului următor, tot la Cluj, s-au cerut din nou bani, pentru a fi posibilă continuarea campaniei militare începute în anul precedent¹¹³. De asemenea, întreținerea unor mercenari străini – polonezi, italieni – pentru nevoile imediate ale lui Ioan Sigismund și ale țării a reprezentat un efort în plus pentru finanțele statului aflate deja sub o permanentă presiune¹¹⁴.

Soldații nu reprezentau o cheltuială numai prin soldă, alimente și nutreț pentru cai, ci și prin distrugerile și diferitele neajunsuri cauzate populației. De exemplu, la amintita dietă de la Turda din ianuarie 1568, s-a decis numirea unor persoane care să cerceteze stricăciunile provocate de soldați, iar făptașii să plătească despăgubiri¹¹⁵.

În afară de conflictele militare directe exista o necesitate permanentă de bani pentru întreținerea cetăților de margine, primele puncte de rezistență în cazul unui atac extern. În anul 1566, în adunarea stărilor de la Sibiu (30 noiembrie – 13 decembrie), regele ales a luat asupra sa povara construcției cetății Gherla și o pătrime din cheltuielile construcțiilor de la Sebeș; pentru aceasta din urmă s-a votat o taxă de 25 denari pe poartă, sașii și secuii plătind câte o sumă echivalentă¹¹⁶. S-au început lucrări și la cetatea Oradea, în adunarea ținută la Mediaș în perioada 1-6 ianuarie 1570 fiind votată, pe lângă darea obișnuită de 99 denari pe poartă, și o taxă adiacentă de 20 denari, bani ce urmau să fie direcționați spre construcția cetății amintite. Bineînțeles, sașii și secuii contribuiau cu o sumă echivalentă, în schimb locuitorii comitatelor din Partium plăteau 1 florin și participau la lucrări cu căruțe și unelte¹¹⁷. Importanța acestor lucrări de fortificare este arătată și de faptul că la Turda (21-26 mai 1570) s-au votat și pentru a doua jumătate a anului 15 denari de poartă pentru Oradea, cu toate că țara se confrunța cu foamete și scumpete¹¹⁸.

Bani pentru cadouri, solicitări deosebite și solii la Poartă. Pe lângă tributul de 10.000 florini datorat Porții Otomane, asupra finanțelor Transilvaniei apăseau și alte cheltuieli. Fie că era dus tributul la Istanbul, fie că

¹¹² MCRT, II, p. 25-26; doc. nr. VI, p. 86.

¹¹³ MCRT, II, p. 28.

¹¹⁴ Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară ...*, p. 182; Szabó B. János, *op. cit.*, p. 235-236.

¹¹⁵ MCRT, II, p. 266; doc. nr. XVII, p. 340.

¹¹⁶ MCRT, II, p. 260; doc. nr. XIII, art. 18, p. 327.

¹¹⁷ MCRT, II, p. 275; doc. nr. XXII, p. 367.

¹¹⁸ MCRT, II, p. 278; doc. nr. XXXIII, art. 2, p. 371.

era trimisă o solie la sultan ori la marele vizir, era nevoie de cadouri către unii membri ai familiei sultanului și către marii dregători. Deja în anul următor revenirii în Transilvania a Isabellei și al lui Ioan Sigismund, pe 6 februarie 1557, se vota la Alba Iulia o dare de 50 denari pe poartă – în monede de aur, dacă era posibil, un galben fiind calculat la 1,5 florini – pentru susținerea financiară a soliei ce urma să fie trimisă în capitala otomană; sașii și secuii contribuiau cu câte 5.000 de florini¹¹⁹.

Existau momente, din fericire rare, când Poarta se adresa Transilvaniei cu cereri deosebite. Așa s-a întâmplat în toamna lui 1558, când ardelenii au fost nevoiți să ajute Poarta cu grâu, în acest sens fiind votată la Alba Iulia (29 septembrie - 4 octombrie) obligativitatea de a da câte o măsură de grâu și una de ovăz, secuii fiind obligați la fel, în timp ce sașii dădeau în total 12.000 câble de grâu¹²⁰. O astfel de obligație, de a ajuta armatele turcilor, a apărut din nou în 1566, în contextul campaniei lui Soliman Magnificul în Ungaria. În adunarea de la Turda (28 mai - 3 iunie) domnitorul cerea stărilor să aprobe pentru tabăra sultanului 200 măji (20.000 kg) de unt, astfel câte două gospodării trebuiau să dea 1 quartal (în general = 0,42 l); de asemenea, fiecare poartă trebuia să dea ca ajutor câte un sfert de modium/quartal (véka = 25-30 l) de făină¹²¹. Ioan Sigismund chiar îl vizitează în două rânduri – pe 29 iunie și 1 iulie – pe sultan în tabăra sa de la Zemun¹²².

După cum se poate observa din cele prezentate mai sus stările adunate în dietă și în colaborare cu conducerea țării (regina, regele ales, loțiitorul) s-au străduit să ia măsurile economice și financiare cele mai indicate și reclamate de diferite momente mai mult sau mai puțin grele și/sau tensionate, pentru a asigura supraviețuirea și funcționarea tânărului stat „născut” după 1541. Poate nu s-au găsit mereu cele mai bune soluții, însă existența Transilvaniei și a *Partium*-ului ca țară de sine stătătoare, chiar dacă vasală a Imperiului Otoman, dovedește faptul că în cele din urmă scopul a fost atins. După 1571, în timpul lui Ștefan Báthory (1571-1575) și apoi a voievodatului lui Cristofor Báthory (1575-1581) – când Ștefan Báthory era rege al Poloniei și principe al

¹¹⁹ MCRT, II, p. 15; doc. nr. IV, p. 72-73.

¹²⁰ MCRT, II, p. 43 și nota nr. 3, p. 43-44; doc. nr. X, p. 102-104.

¹²¹ MCRT, II, p. 253-254; doc. nr. XI, p. 309-316, aici art. 1, p. 309-310.

¹²² Vizita și discuțiile cu sultanul au fost descrise de un contemporan. Bánffy Gergely, *Masodik János Magyarország választott királyának második Szulejman török császárhoz menetele rendje és módja*, în vol. *Erdélyország Történetei Tára*, Első kötet (1540-1600). Kiadják Gróf Kemény József és Nagy Ajtai Kovács István, Kolozsvártt, 1837, p. 21-49; Oborni Teréz, *Erdélyi országgyűlések ...*, p. 138-139.

Transilvaniei (1575-1586) – a urmat o perioadă de stabilizare și redresare economică, astfel încât la preluarea efectivă a conducerii principatului de către Sigismund Báthory (decembrie 1589) în vistieria țării se aflau 42.000 de galbeni, 2.000 de taleri și 13.000 de florini¹²³.

¹²³ *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. Erdélyi országgyűlési emlékek*, vol. III (1576-1596), ed. Szilágyi Sándor, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó, 1877, p. 99.

„CRIZELE SUPRAPUSE” DIN ANII 1813-1817 ȘI IMPLICAȚIILE LOR. STUDIU DE CAZ: TRANSILVANIA

Iosif-Marin Balog*

Abstract: *Based on the concept of overlapping crises, this article analyses the particularities of the (political, economic, military ???) crises of 1813-1817 and their local impact in Transylvania. To this end, I draw on a range of statistical indicators to compare and contrast the regional developments with various shifts within the Habsburg Empire and beyond. The analysis of the extreme meteorological phenomena that marked the year 1816, for instance, unveils that their effects were extremely significant on a pan-European scale, leading to crop failures and famine, with Transylvania being no exception. My paper, therefore, shows the dramatic nature of the meteorological situation in Transylvania and its role in triggering the Great Famine of 1813-1817. In this context, I show that state intervention in Transylvania, as elsewhere, had only a limited effect; communities and individuals often had to find strategies and resources to nurture for themselves. On the long run, I argue, the impact of this crisis was dramatic and left its mark on the province's ability to embark on a more sustainable path of modernization and catch up with the Western provinces of the Habsburg Monarchy.*

Keywords: Economic crises, 1813-1817 Famine, Mortality, Subsistence crisis, Transylvania

Secolul al XIX-lea a cunoscut o multitudine de crize care pot fi etichetate și grupate după cauzalitate, mod de manifestare, durată, efecte, etc. Ceea ce trebuie observat este faptul că tipologia lor se diversifică în funcție de cauze și de contextul macroeconomic în care acestea au apărut. Potrivit analizelor de istorie economică, pe parcursul secolului al XIX-lea, la nivel mondial s-au înregistrat nu mai puțin de 15 crize economice cu efecte mai mult sau mai puțin extinse¹.

Începutul de secol XIX a fost marcat la nivel european, dar și pe continentul nord american, de crize suprapuse care s-au manifestat în forme și intensități diferite, în funcție de contextul macroeconomic și social. Șirul crizelor economice moderne de pe continentul american este deschis de așa-numita *panică din 1819*, o turbulență care nu mai seamănă doar cu crizele de Vechi Regim, ci este determinată de un context economic în care crize de

* CS II, dr. habil., Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Cluj-Napoca; e-mail: marin.balog@acad-cluj.ro

¹ Charles Kindleberger, Robert Aliber, *Manias, Panics and Crashes: A History of Financial Crises*, Palgrave Macmillan, 2005, passim.

moment generate de eșecurile recoltelor se combină cu cele de tip modern, capitalist, în care activitățile de tip speculativ care caută oportunități de moment, asociate cu instrumente financiare tot mai sofisticate își fac loc în viața economică. Concret, panica a fost generată de prăbușirea prețului bumbacului, fapt care a antrenat o criză bancară, generând o recesiune severă a creditului pe de o parte și prăbușirea afacerilor unor fermieri, pe de altă parte. Totuși, deși a avut manifestări severe, panica din 1819 s-a manifestat cu intensități diferite în plan regional, amplitudinea ei fiind distinctă de la o regiune la alta, ceea ce relevă faptul că economia americană era încă slab integrată la nivel regional și departe de complexitatea pe care o va căpăta în deceniile următoare, când ambianța macroeconomică tot mai sofisticată va determina ca efectele crizelor să fie mult mai extinse și mai brutale, precum în cazul celor din 1837, 1857, 1873, 1896.

Revenind la contextul european, crizele suprapuse din perioada 1813-1817 au fost generate de un complex de factori aflați în strânsă interdependență: factori politico-militari (războaiele napoleoniene), climatici (eșecul recoltelor datorat situației meteorologice), financiare (cheltuieli militare, politici monetare neadaptate contextului economic), demografici (creștere demografică adesea nesustenabilă în raport cu resursele de hrană și condițiile sanitare), epidemici (aparitia unor epidemii la scară extinsă). Crizele suprapuse din anii 1813-1817 s-au manifestat aproape pe întreg continentul, din Marea Britanie și Irlanda, până în spațiul german, Franța, Imperiul Habsburgic, statele italiene și Peninsula Balcanică². Trebuie precizat faptul că aceste crize, în ciuda unor elemente comune de manifestare, au avut deopotrivă trăsături specifice, atâta vreme cât contextele regionale au fost destul de diferite, dar pentru a înțelege efectele acestei extraordinare situații care a afectat într-o formă sau alta întregul continent european este nevoie de analize comparative. Ceea ce se poate totuși observa dintr-o apreciere la nivel general este faptul că aceste crize de la începutul secolului al XIX-lea marchează trecerea de la crizele de Vechi regim manifestate în sectorul agricol spre cele cu manifestare în sectoarele economice moderne: financiar-bancar, industrial și comercial. Deja spre mijlocul secolului al XIX-lea în anumite regiuni cauzele de ordin agricol au fost surclasate de cele de ordin monetar, bancar și industrial, ele fiind în ultimă instanță oglinda vieții economice și a nivelului de dezvoltare în plan regional. În acest context, fiecare stat a căutat să gestioneze în mod specific provocările crizelor suprapuse.

În Imperiul Habsburgic, criza din 1813-1817 s-a manifestat destul de virulent din cauza unui complex de factori, cei generali europeni deja

² John D. Post, *The Last Great Subsistence Crisis in the Western World*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1977, passim.

menționați și cei specifici Monarhiei: nivelul relativ redus de industrializare în raport cu vestul Europei, și conturarea unui sistem de relații economice regionale specifice care au accentuat decalajele de dezvoltare deja existente. Pe parcursul secolului al XVIII-lea dezvoltarea provinciilor vestice ale Monarhiei s-a bazat pe producerea de mărfuri semifabricate și manufacturate într-un sistem întemeiat pe manufacturi și industrii locale domestice fundamentate pe munca ieftină din spațiul rural, o strategie organizațională care și-a dovedit eficiența, generând un proces susținut de „proto-industrializare” sau „industrializare înaintea industrializării”³. A fost un proces dinamic și până la un punct competitiv, transpus într-o evidentă creștere în deceniile de la finele secolului al XVIII-lea, asigurând exporturi substanțiale, atât pe piețele europene, cât și pe cele interne. În provinciile răsăritene, acest proces însă nu s-a realizat în modul și la intensitatea celui din provinciile vestice, în primul rând din cauza persistenței unui sector agricol de tip tradițional și ineficient, bazat pe relații de servitute extrem de apăsătoare⁴. Mai mult decât atât, menținerea barierelor vamale între provinciile austriece și Ungaria, perpetuarea unor politici economice de „specializare regională” între provinciile vestice aflate în plină industrializare și cele răsăritene rămase la statutul de furnizoare de resurse naturale și produse agricole, accentuează decalajele și perpetuează disparitățile regionale.

În privința Transilvaniei, cu toate că în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea evoluția sa din punct de vedere economic părea să se plaseze pe o traiectorie ascendentă, mai ales în unele domenii precum minerit și metalurgie, firește, relevând și păstrând decalaje față de provinciile apusene ale Monarhiei, ultimul deceniu al amintitului secol relevă o stagnare pe fondul abandonării reformelor iosefine și a ramforsării structurilor locale de putere de esență nobiliar-conservatoare. Piramida puterii consolidată la nivel local de aceste structuri ostile politicilor de la Viena a limitat drastic reformele și progresul economic, așa încât în primele decenii ale secolului al XIX-lea asistăm la evoluții opuse celor din provinciile vestice ereditare, predominând o situație de stagnare sau, cel mult, un progres economic limitat, indicatorii statistici, atâția câți există, relevând în ansamblu o realitate pesimistă.

³ Herbert Matis *Betriebsorganisation, Arbeitsmarkt und Arbeitsverfassung*, în vol. *Von der Glückseligkeit des Staates: Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des Aufgeklärten Absolutismus*, Hrsg. Herbert Matis, Berlin, Duncker & Humblot, 1981, p. 411-449.

⁴ Vezi în acest sens: Klemens Kaps, *Cores and Peripheries Reconsidered: Economic Development, Trade and Cultural Images in the 18th Century Habsburg Monarchy*, „Hungarian Historical Review”, 7, no. 2, 2018, p. 190-221.

În acest context, anii de crize suprapuse au marcat în mod dramatic viața locuitorilor provinciei, cea mai severă formă de manifestare fiind Marea foamete din anii 1813-1817, ultimul mare flagel de acest tip din lungul șir care a marcat regiunea de-a lungul veacurilor⁵. Analiza acestor ani relevă faptul că Marea foamete a fost fenomenul dominant, avem de-a face cu o criză de tipul celor de Vechi regim peste care s-au suprapus alte dificultăți majore care au rezultat prin acumulare și contagiune. Într-o astfel de criză suprapusă sunt destul de dificil de ierarhizat factorii care au produs-o, mai degrabă putem vorbi de o înlănțuire de factori care devin totodată și cauze, și aici trebuie să amintim: creșterea demografică, conjunctura meteorologică, războaiele napoleoniene, toate pe fondul unei situații economice și sociale extrem de precare, la care autoritățile imperiale și cele locale nu au găsit o rezolvare sustenabilă.

Efectele s-au manifestat și ele pe multiple planuri, cel mai vizibil și dramatic fiind prezent la nivel demografic, prin creșterea ratei mortalității, eșecul recoltelor a determinat aducerea unor comunități întregi la limita pragului de supraviețuire, populația resimțind pe lângă lipsuri un adevărat „șoc al prețurilor” pe fondul penuriei de produse agricole și a unei inflații fără precedent, generată și de politicile monetare eronate și uneori nesăbuite ale statului care l-au adus în pragul colapsului.

Fenomenele de criză din anii 1813-1817 în Transilvania s-au manifestat cu precădere în sectorul agricol și s-au extins apoi prin contagiune și în alte sectoare, existând o multitudine de factori agravanți, pe lângă așa-zisele eșecuri ale recoltelor. Unul dintre factorii agravanți ai crizei care trebuie luat în discuție este creșterea demografică pe care a cunoscut-o și spațiul transilvan în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul celui următor⁶. Din acest punct de vedere, provincia s-a racordat tendinței general-europene, cunoscând în doar câteva decenii un substanțial spor demografic pe fondul unei natalități ridicate, dar și a altor factori legați de o oarecare îmbunătățire a condițiilor de trai. Numeroase studii de demografie istorică realizate pe areale bine definite (Banat, Crișana, zona Apusenilor, comitatele transilvane) consemnează și susțin cu date cantitative această realitate.

Saltul demografic de la finele secolului al XVIII-lea a dus la accentuarea discrepanței dintre resursele agricole existente, în principal pământul arabil, cantitatea recoltelor posibil de obținut și nevoia de hrană. În condițiile în care creșterea nevoilor alimentare nu a putut fi asigurată de tehnica agricolă, modul

⁵ Vezi în acest sens foarte temeinica lucrare dedicată fenomenului: Ioan Ciorba, *Marea foamete din Transilvania dintre anii 1813-1817*, Cluj-Napoca, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, 2017, 432 p.

⁶ Ioan Ciorba, *op. cit.*, p. 70-71 (cu numeroase detalii și referințe referitoare la aspectele demografice).

de practicare a agriculturii în sistem predominant trienal și productivitatea agricolă a vremii, suprapunerea unui context climatic nefavorabil care să ducă la eșecul recoltelor, la care se adăuga imposibilitatea asigurării unor rezerve de la un an la altul, putea genera efecte devastatoare. Așa s-a întâmplat în anii 1813-1817, când „foamea biologică a fost devansată și în același timp însoțită de o acută foamă de pământ, creșterea suprafețelor arabile nereușind decât puțin să se sincronizeze cu cea a populației, ba chiar scăzând în unele regiuni”⁷. Răspunsurile la această situație s-au transpus în primul rând în încercări de a spori suprafața agricolă cultivată. Identificarea terenurilor nelucrate sau a sesiilor rămase pustii a fost unul dintre obiectivele principale ale conscripției *czirak*-iene din 1819-1820⁸. Această situație a generat însă și o intensă concurență pentru acapararea de pământuri ce puteau fi cultivate, însă acest lucru s-a realizat adesea de către cei puternici (marii proprietari) pe seama jelerilor săraci. O altă soluție tot mai intens utilizată pentru asigurarea necesităților alimentare a reprezentat-o migrația temporară la munci agricole dinspre zonele montane slab productive spre cele de câmpie, unde predomina cultura cerealieră. Fenomenul se intensifică la cote fără precedent în anii Marii foamete⁹, adesea lucrătorii mulțumindu-se cu micile cantități de cereale pe care le primeau în schimbul muncii lor și care nu le ajungeau decât pentru câteva luni pentru minimumul de hrană. Pe de altă parte, în contextul calamităților naturale care au marcat anii 1813-1817 era foarte important ca recoltarea să se facă la timp. Orice întârziere sau zile pierdute puteau însemna compromiterea totală a recoltei. Experiența acelor ani a relevat pentru marii proprietari importanța angajării temporare de forță de muncă suplimentară, plătită, care să asigure strângerea cât mai rapidă a recoltei, mai ales că tehnicile și uneltele utilizate presupuneau foarte mult timp. Faptul că apelul la munca plătită capătă în acești ani de criză o pondere tot mai mare relevă un firesc efort de adaptare la noul context și, probabil, o conștientizare în rândul marilor proprietari a faptului că aceasta este mult mai eficientă și productivă în comparație cu cea prestată în contul obligațiilor de servitute. Schimbările survenite în acest sens sunt relevate de comparația declarațiilor făcute de reprezentanții comunităților, cu prilejul realizării conscripțiilor iosefine din 1785-1786, cu cea din 1819-1820¹⁰.

⁷ *Ibidem*, p. 74.

⁸ Liviu Botezan, *Aspecte ale vânzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni de la începutul veacului al XIX-lea oglindite de conscripție czirakiană, (I)*, „Acta Musei Napocensis”, XVI, 1979, p. 214-258.

⁹ Ioan Ciorba, *op. cit.*, p. 78.

¹⁰ Liviu Botezan, *loc. cit.*, p. 346.

Contextul meteorologic. Studiile privind crizele din anii 1813-1817 au acordat o atenție specială și contextului meteorologic al acelor ani, punând pe seama fenomenelor naturale neobișnuite, multiple aspecte ale crizei și mai ales cea alimentară, care, în numeroase regiuni, a degenerat spre o situație de foamete extinsă. Multiplele perspective de analiză trebuie să țină cont și de faptul că la momentul respectiv oamenii erau extrem de expuși și cel mai adesea fără apărare în fața fluctuațiilor climatice care afectau în primul rând recoltele. Sistemul arhaic al agriculturii practicate, nivelul oricum redus al productivității și al cantității recoltelor, chiar în perioade normale din punct de vedere meteorologic, au accentuat consecințele negative. Mai ales pentru țărani cu puțin pământ, aproape că nu existau posibilități de asigurare a unor rezerve de la un an la altul, iar atunci când anii cu recolte slabe surveceau unul după altul, situația era de-a dreptul dramatică. Revenind la contextul meteo din anii 1815-1816, studiile, atât cele cu caracter interdisciplinar, cât și cele cu caracter strict istoric, au relevat legătura directă dintre anomaliile vremii și eșecurile recoltelor. Mai mult decât atât, datele analizate pe baza unor variabile la nivel global arată că anul 1816, consacrat încă din epocă drept „anul fără vară”¹¹, a fost caracterizat prin temperaturi scăzute, ploi intense, perioade de înghețuri în lunile de vară și toamnă timpurie înregistrate în întreaga emisferă nordică, din America, până în Japonia, China sau estul Indiei. Acestea s-au tradus printr-o scădere a temperaturii medii globale cu 0,7 grade, aproape dublu față de deviația standard a perioadei¹². De precizat și faptul că între 1814-1819 s-a înregistrat o tendință de relativă încălzire la nivel global, întreruptă brutal în anul 1816¹³. Cercetările interdisciplinare mai vechi și mai noi au pus situația meteo din anul 1816 pe seama efectelor erupției vulcanului Tomboro, de pe insula Sunbawa, din arhipelagul indonezian, cunoscută drept cea mai puternică manifestare vulcanică înregistrată după anul 1500¹⁴. Cantitatea de praf și cenușă eliberată în

¹¹ Henry Stommel, Elisabeth Stommel, *The Year without a Summer*, „Scientific American”, vol. 240, No. 6 (June 1979), p. 176-187.

¹² Richard B. Stothers, *The Great Tombora Eruption in 1815 and its Aftermath*, „Science”, No. 4654, June, 15, 1984, p. 1191-1198.

¹³ Vezi datele statistice reconstituite, în *Ibidem*, p. 1197

¹⁴ John D. Post, *A Study in Meteorological and Trade Cycle History: The Crisis Following the Napoleonic Wars*, „The Journal of Economic History”, vol. XXXIV, No. 2, June 1974, p. 320 [infra: John D. Post, *A Study ...*]; pentru o analiză mai complexă, vezi: William H. Quinn, Victor T. Neal et alii; *El Niño occurrences over the past four and a half centuries*, „History of Geophysical Research”, vol. 92, Issue, C13, 1987, p. 14449-14461, disponibil

stratosferă a determinat anomalii climatice care s-au resimțit la scară globală și cel mai acut în emisfera nordică, concretizate între altele, prin coborârea spre latitudini sudice a curenților de aer cunoscuți drept depresiunea islandeză care au determinat ca în lunile critice pentru recolte (mai, septembrie) să se înregistreze fenomene severe: ploi abundente primăvara și mai ales, perioade de îngheț în lunile de vară care au compromis recoltele pe areale extinse¹⁵. Sursele istorice îngăduie reconstituirea efectelor vremii pe coasta de nord-est a Americii de Nord, până în Anglia și Irlanda, unde eșecul recoltelor a determinat o foamete severă. Pentru spațiul central-european, condițiile meteo din anul 1816 au fost și mai severe decât cele consemnate în America sau în vestul Europei. Mai mult decât atât, deviațiile negative încep aici încă din 1812 și vor înceta abia în anul 1819¹⁶. Datele existente pentru spațiul german, Elveția, Imperiul Habsburgic, nordul Italiei, Balcani relevă cele mai drastice reduceri ale recoltelor și a numărului de animale, iar Transilvania nu face excepție de la această situație, dimpotrivă, cercetările realizate pe cazul transilvan relevă dramatismul situației create de conjunctura meteorologică și rolul acesteia în declanșarea Marii foamete¹⁷. Însemnările despre anomalii climatice din spațiul Transilvaniei relevă faptul că situațiile meteo nefavorabile s-au succedat periodic încă din primii ani ai secolului al XIX-lea. De pildă, în anii 1805-1806, ploile excesive au compromis recoltele în multe zone. În 1807 a urmat o iarnă grea, continuată apoi de secetă¹⁸. Situația s-a agravat începând cu anul 1813, când rezervele de produse agricole erau deja într-o stare extrem de precară din cauza recoltelor slabe din anii anteriori, și când se suprapun alți factori agravanți: războaiele napoleoniene și criza financiară. În anul 1813, în Țara Hațegului zăpada s-a topit abia în aprilie, la începutul lunii mai în Zarand a nins¹⁹, fenomene similare fiind înregistrate și în alte regiuni. După vara extrem de ploioasă, iarna anilor 1813-1814 a fost, mai cu seamă în sudul Transilvaniei, deosebit de aspră, „între 18-20 aprilie zăpada era până la genunchi”, gerul deosebit de aspru uscând pomii fructiferi și viile²⁰, fenomene similare și anomalii înregistrându-se pe parcursul întregii

on line la: [https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/toc/10.1002/\(ISSN\)2169-9291.NINO1](https://agupubs.onlinelibrary.wiley.com/doi/toc/10.1002/(ISSN)2169-9291.NINO1), accesat la 28 octombrie 2023.

¹⁵ Pentru detalii, vezi John Post, *A study...*, p. 324-330.

¹⁶ *Ibidem*, p. 331.

¹⁷ Ioan Ciorba, *op. cit.*, p. 141-153.

¹⁸ Florian Dudaș, *Catastrofe naturale în Transilvania în lumina însemnărilor scrise pe cărțile românești vechi, între anii 1500 și 1900*, Oradea, Edit. Lumina, 1999, p. 44 și urm.

¹⁹ *Ibidem*, p. 61.

²⁰ *Ibidem*.

veri, porumbul fiind distrus încă din luna august. Relatările despre anomalii climatice din 1816 relevă manifestări similare cu cele din alte regiuni ale Europei. Astfel, sunt înregistrate inundații catastrofale, similare cu cele din spațiul germano-austriac, urmate de înghețuri timpurii care au compromis și ceea ce mai rămăsese din recolte. La acestea s-au adăugat lipsa furajelor pentru animale, epizootiile care au decimat efectivele, compromițând nu numai resursele de hrană, ci, și mai grav, asigurarea realizării transporturilor și pregătirea terenurilor pentru cultivare. Penuria de produse agricole s-a extins la scară mare, fiind însoțită de explozia prețurilor, acest din urmă fenomen fiind deja pe un trend ascendent încă din anii anteriori, generând un adevărat „șoc al prețurilor”, fără precedent la începuturile epocii moderne. Foametea, panica generală, moartea celor înfometați au devenit fenomene de amploare, pe care sursele le relevă cu numeroase și dramatice detalii²¹. Numeroase mărturii denotă amploarea dezastrului: de exemplu, în zona Apusenilor, pe Domeniul de sus al Zlatnei, în anul 1816 au murit de foame 62 de oameni²², raportul citat sesizând că și înainte de foamete, marea majoritate a acestor oameni, neavând pământ sau altă sursă de venit, erau nevoiți să trăiască din cerșit²³. Același raport semnalează că în satul Albac au murit 11 persoane, în Ponor 30, în Secătuta 41, iar în Scărișoara 93. Potrivit unor relatări, doar din comitatele Sătmar, Crasna și Solnocul de Mijloc ar fi murit de foame nu mai puțin de 12.000 de oameni²⁴. Ravagiile foametei s-au resimțit și în alte regiuni din Europa Centrală, precum în Elveția sau în sud-vestul spațiului german, unde sursele relevă cazuri și manifestări foarte asemănătoare cu cele din Transilvania: morți de foame, de epidemii cauzate de foamete, comunități întregi decimate de decese și emigrări²⁵.

Foametea a generat nu doar suferință, ci și numeroase jafuri, acte de violență la adresa celor avuți sau chiar revolte sociale. Acestea îngrijorau autoritățile care conștientizau faptul că trebuie să intervină și din omenie „...dar și din pricină că oamenii înfricoșați de moartea ce-i paște, înversunați din cazua

²¹ Vezi în acest context: Ioan Ciorba *op. cit.*, p. 141-153; Florian Dudaș, *op. cit.*, p. 62-63.

²² Alexandru Neamțu, *Date noi despre foametea din anii 1814-1817 pe Domeniul Zlatnei*, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj”, XIX, 1976, p. 316.

²³ *Ibidem*, p. 317. Pentru evoluția mortalității în această perioadă în diferite localități din Transilvania și cauzele acesteia, vezi Ioan Ciorba, *op. cit.*, p. 247-260.

²⁴ Teleki Domokos, *Az 1817-ki Inség és Éhhalál Erdélyeben*, „Budapesti Szemle”, 1862, 14. Kötet, 46-47 Szám, p. 325.

²⁵ John D. Post, *Famine Mortality and Epidemics. Disease in the Process of Modernization*, „Economic History Review”, Feb. 1976, vol. 29, No.1, p. 27-28 [infra: John D. Post, *Famine ...*]; Henry Stommel, Elisabeth Stommel, *loc. cit.*, p. 184.

recrutărilor și dărilor, s-ar putea aduna în cete pentru a se deda la acte de violență sau pe neașteptate, la alte porniri periculoase”²⁶.

Teribilele manifestări ale crizei în multe regiuni de pe continentul european au făcut ca anul 1817 să fie etichetat, încă din epocă și rămas apoi în memoria colectivă, drept „anul cerșetorilor”²⁷. De la această realitate nu făcea excepție nici Transilvania. Relatările referitoare la orașul Cluj vorbesc despre sute de cerșetori pe străzi și pe lângă zidurile orașului. Față de această situație, Guvernul și autoritățile locale au luat măsuri în sensul limitării drastice a liberei circulații a cerșetorilor care reprezentau deopotrivă un pericol pentru siguranța publică și unul sanitar. Totuși, ei nu au rămas la voia întâmplării, instituindu-se colecte în numele lor, adunate de către oameni special desemnați în acest scop, din contribuțiile strânse urmând a li se asigura un minim de hrană la mesele comune organizate în clădiri publice²⁸. Deplângând situația dramatică din Cluj, un observator din epocă se întreba: „dacă în Cluj, unde administrația publică și filantropii aveau mijloace de alinare eficiente, cât de sfâșietoare putea fi situația în alte regiuni ale țării”²⁹?

Războaiele napoleoniene, deși se încheiaseră în 1815, au fost un alt factor agravant al crizei din 1813-1817, resimțit la scara întregului continent. Operațiunile militare de o amploare fără precedent, noile tactici de luptă, tipurile și cantitățile de armament folosite au presupus costuri uriașe din partea tuturor părților combatante, angajând cheltuieli publice din partea statelor, care în cele din urmă au fost suportate de către toți contribuabilii. La acestea s-a adăugat și componenta economică a războiului, sub forma așa-numitei blocade continentale, instituită la 21 noiembrie 1806, care a bulversat profund relațiile comerciale și, implicit, fluxurile de aprovizionare la scara întregului continent. Sistemul continental impus de Napoleon a urmărit să paralizeze puterea britanică și să întărească hegemonia franceză pe continent și în afara lui, însă, sub aspect economic, a avut exact efecte contrare: a înflorit contrabanda, inflația a luat proporții și a adus industria statelor de pe continent, inclusiv pe cea franceză, în pragul colapsului. Mai mult, industria din Anglia a scăpat pentru câteva decenii de concurența europeană³⁰.

La nivelul Imperiului Habsburgic, blocada continentală a produs efecte majore care s-au suprapus peste situația financiar-monetară a statului. Un prim

²⁶ Raportul, citat la Alexandru Neamțu, *loc. cit.*, p. 316.

²⁷ John D. Post, *The Economic Crisis of 1816-1817 and its Social, Political Consequences*, „The Journal of Economic History”, 1970, vol. 30, No. 1, p. 250.

²⁸ Teleki Domokos, *loc. cit.*, p. 324.

²⁹ *Ibidem*, p. 324.

³⁰ Asupra repercusiunilor globale ale războaielor napoleoniene, vezi: Alexander Mikaberidze, *The Napoleonic Wars. A Global History*, Oxford University Press, 2020, 864 p.

efect major l-a produs Tratatul de pace de la Viena din 1809, prin care porturile de la Adriatica au intrat în componența Provinciilor Ilirice, fapt care a avut consecințe comerciale deosebit de grave prin lipsirea de acces la mare³¹.

Contextul financiar-monetar. Cea mai profundă implicație a războaielor napoleoniene s-a resimțit însă în plan financiar, prin costurile uriașe pe care le-au implicat aceste războaie pentru Monarhia Habsburgică și care s-au transpus într-o gravă criză financiară, manifestată în primul rând prin creșterea prețurilor și inflație. Și de data aceasta, problemele monetare ale imperiului vin pe un fond mult mai vechi care trebuie căutat în anul 1762, când s-a realizat prima emisiune monetară în florini sub formă de bancnote, sub numele de *Bancozettel*, emisiune realizată fără nici un fel de acoperire, sub formă de bancnote de 5, 10, 25, 50 și 100 de florini, destinată acoperirii nevoilor statului, ca mijloc de plată, cu putere de circulație deplină³². Prima emisiune s-a realizat în valoare de 12 milioane de florini. În scurt timp însă, din cauza contextului economic, peste care s-au suprapus și alți factori militari – războiul de șapte ani, statul a recurs la o altă emisiune, în anul 1771, în același quantum de 12 milioane de florini, tot fără acoperire în argint sau aur. Aceste bancnote au început să se deprecieze vizibil după anul 1799, când 100 de florini-bancnote valorau doar 92 florini monedă de argint³³. Odată cu războaiele napoleoniene, statul a continuat să emită florini-bancnote (*Bancozettel*)³⁴, astfel încât, în 1796, erau în circulație nu mai puțin de 942 de milioane de florini, deprecierea lor continuând într-un ritm accelerat. Principala cauză a acestei depreciere a fost emiterea unei cantități uriașe de bancnote fără acoperire și cu o valoare de curs fără nici o legătură cu realitatea sau cu raportul de valoare față de florinul de argint, deși în Imperiu exista formal standardul argint. Deprecierea galopantă a bancnotelor, cu peste 74% până în anul 1811, a dus statul în pragul falimentului, fiind necesare măsuri urgente. În contextul și în situația în care se afla, statul nu a avut la îndemână mijloace eficiente. O primă încercare fusese realizată în anul 1806, când statul a lansat un împrumut de 75 de milioane de florini destinat retragerii florinilor-bancnote (*Bancozettel Tilgungs- Anleihe*), la care s-a adăugat creșterea unor

³¹ Susana Andea, Avram Andea, *Blocada continentală și unele aspecte ale politicii economice în Transilvania(1806-1813)*, în vol. *Cultură și societate în epoca modernă*, (ed.) Avram Andea, Susana Andea, Sorin Antohi, Nicolae Bocșan, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, p. 66 [infra: Susana Andea, Avram Andea, *Blocada...*].

³² Vezi în acest sens: Sorina Botiș, *Early Banknotes of the Habsburg Empire and their Influence on Money Circulation in Transylvania*, „Transylvanian Review”, vol. XXV, No. 3, Autumn 2016, p. 65.

³³ *Ibidem*, p. 65.

³⁴ Cunoscute în magh. și ca *Bancozedulla* sau în rom. *Bancoșidule*.

dări: tariful poștelor a fost majorat semnificativ, de exemplu taxele pentru scrisorile trimise în străinătate au fost majorate cu 48 creițari, prețul sării a fost mărit de la 2 la 4 fl și 50 creițari a crescut și prețul tutunului³⁵, adică acele domenii de unde statul putea extrage venituri directe. Cheltuielile de război angajate în anul 1809 au dus la suspendarea împrumutului, iar veniturile suplimentare colectate din creșterea taxelor amintite au fost direcționate către nevoile militare. Politica statului de a se împrumuta sub toate formele și de peste tot de unde era posibil a fost la fel una mai veche, datând de la începutul secolului al XVIII-lea. Ea survenea în general atunci când se impuneau cheltuieli militare majore și atunci când bugetul nu putea fi echilibrat prin alte mijloace. Amintim în acest context doar câteva dintre modalitățile și sursele la care a apelat Curtea imperială de la Viena: o primă categorie de împrumuturi erau așa-numitele împrumuturi voluntare (*Freiwiligen Anlehen*) în 1792, 1795, 1808, 1809, care se bazau pe emiterea de obligațiuni de stat cu dobândă și garanție³⁶. O altă categorie erau împrumuturile așa-zis obligatorii (*Zwangsdarlehen*), împrumuturi contractate de la marii proprietari, proprietarii de mari imobile și evreii care trebuiau să cedeze între 30 și 60% din valoarea impozitelor contra unui „certificat de asigurare amortizabil în 25 de ani”³⁷. Astfel de împrumuturi s-au contractat în 1795 și în 1799. Împrumutul de 75 de milioane de florini de care aminteam mai sus pentru retragerea *Bankozettel* s-a realizat prin taxarea cu 1% a celor care dețineau o avere de cel puțin 10.000 florini³⁸.

În anul 1811, în contextul în care pe piață era deja în circulație peste un miliard de florini în bancnote, deprecierea devenise dramatică: 100 de florini hârtie mai valorau doar 10,42 florini monedă de argint³⁹. În aceste condiții, statul a fost nevoit să procedeze la o devaluare forțată, adică o reducere la o cincime sau 20% din valoare pentru a readuce bancnota de hârtie la valoarea florinului metalic⁴⁰. Astfel, pentru 10 florini vechi, denumiți *Bankozettel* conform Patentei din 18 februarie 1811, se primeau 2 florini noi, denumiți *Einlösungsschein*⁴¹. Au fost puse în circulație 208 milioane de florini sub forma de bancnote-*Einlösungsschein*, în locul celor 1.060 milioane de florini cât

³⁵ Susana Andea, Avram Andea, *Blocada ...*, p. 69.

³⁶ Detalii despre toate aceste tipuri de împrumuturi, la Paul Stiassny, *Zum Österreichischen Statsbankerott von 1811. Nach Archivalischen Quellen*, Wien, Druck der Gesellschaft für Geographische Industrie, 1910, p. 21.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Sorina Botiș, *loc. cit.*, p. 67.

⁴⁰ Textul Patentei din 20 februarie 1811, în: Paul Stiassny, *op. cit.*, p. 79

⁴¹ Detalii pentru raportul de valoare la Sorina Botiș, *loc. cit.*, p. 67

valoarea bancnotele anterioare *Bankozettel*⁴². A fost o măsură extrem de dură, care consemna pierderea puterii de cumpărare a monedei ca rezultat al inflației. Tot cu acest prilej au fost devalorizate și monedele mărunte de aramă: cele de 30 de creițari valorau acum 6 creițari, iar cele de 15 creițari valorau 3 creițari⁴³. O altă problemă o reprezentau bancnotele de 20 de florini, cunoscute sub numele de *Anticipationsschein*, emise în perioada războaielor napoleoniene în sumă inițială de 45 de milioane de florini, care, de asemenea, erau devalorizate, iar în contextul în care statul nu a reușit să mențină valoarea florinului monedă convențională emis la 1811, masa monetară a urcat din nou la suma de peste 528 de milioane de florini, o semnificativă parte fiind reprezentată și de bancnote false⁴⁴. Devalorizarea forțată a fost considerată o operațiune arbitrară care nu și-a atins scopul, adică stabilizarea valorii banilor aflați în circulație⁴⁵. A existat și o neîncredere crescută din partea comercianților și a populației față de florinul de hârtie, care a avut și ea efecte negative, guvernul intervenind ferm cu pedepse aspre la adresa celor care refuzau plata sau acceptarea bancnotelor. Insuccesul stabilizării valorii florinului la 1811 și devalorizarea lui din nou în perioada imediat următoare s-a datorat lipsei resurselor pentru susținerea acestui demers, iar accesul la împrumuturi externe în contextul respectiv era practic imposibil. Problema va fi parțial rezolvată abia la 1 iunie 1816, odată cu înființarea Băncii Naționale Austriece, cu rol de Bancă Centrală de emisiune, fapt care va reglementa pe baze noi condițiile emisiunilor monetare pe baza unor relații foarte stricte între guvern și banca de emisiune, asigurarea convertibilității bancnotelor prin rezerva de argint necesară aflată în portofoliul băncii, etc.⁴⁶.

Prin patenta din 21 iunie 1816, s-a încercat din nou asanarea inflației prin retragerea treptată a bancnotelor, atât a celor *Einlösungsschein*, cât și a celor din seria *Anticipationsschein*. Patenta stabilea raportul de proporție la 2/5, adică pentru 250 florini în vechile bancnote *Einlösungsschein* și *Anticipationsschein* urmau să se plătească 100 florini monedă convențională. Devalorizarea a fost semnificativă: 100 florini vechi erau acum preschimbați contra 8 florini noi

⁴² Costin Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, vol. I, București, Edit. Enciclopedică, 1997, p. 129.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 68.

⁴⁵ Domokos Teleki, *loc. cit.*, p. 333.

⁴⁶ Despre înființarea Băncii Naționale a Austriei vezi: Sorina Botiș, *loc. cit.*, p. 69-71; o excelentă lucrare de sinteză: Clemens Jobst, Hans Kernbauer: *Die Bank. Das Geld. Der Staat. Nationalbank und Währungspolitik in Österreich 1816–2016*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2016.

monedă convențională⁴⁷. Pieselor de 30, 15 și 5 creițari li s-a redus valoarea la 6, 3 și 2 creițari, fiind emise monede cu valoare nominală de 3,5, 10 și 20 creițari.

Așadar, în contextul în care măsurile monetare nu au dat rezultat, statul austriac a recurs la alte strategii intervenționiste: mărimi de taxe, restricții la circulația mărfurilor, taxe de import și export și chiar restricții la scoaterea monedei din țară⁴⁸. Dar efectele lor au fost contrare, cele mai acute resimțându-se în creșterea prețurilor, iar speculațiile cu schimburile monetare au devalorizat și mai mult florinul. Aceste măsuri au fost mai degrabă remedii punctuale, care nu au fost în măsură să trateze adevăratele cauze ale crizei, deși în subsidiar s-a dorit ameliorarea situației populației afectată de multiplele crize.

Tot în contextul războaielor napoleoniene trebuie luate în considerare, pe lângă eforturile financiare la care a fost supusă populația, solicitările repetate de recruți care au grevat asupra celor rămași acasă prin diminuarea forței de muncă necesară în agricultură, la care s-au adăugat cei răniți și mutilați incapabili să-și mai asigure existența, mulți dintre ei devenind cerșetori. Se estimează că în aceste războaie în care a fost implicată Austria, Transilvania a furnizat un total de 12-15.000 de recruți⁴⁹. La acestea s-au adăugat rechizițiile de animale, inclusiv boi și cai indispensabili pentru muncile agricole. Alte rechiziții s-au concretizat în produse: grâu, ovăz, fân, lemne, sare, ceară⁵⁰, toate acestea, după cum am văzut, într-un context caracterizat de recolte foarte slabe care, „asociate cu foametea, au fost în măsură să aducă unele familii în pragul falimentului, deschizând drum larg dezastrului pe care criza alimentară avea să-l continue dincolo de campaniile antifranceze”⁵¹.

Prețurile. Unul dintre indicatorii care relevă impactul crizei din 1813-1817 îl reprezintă prețurile produselor agricole esențiale, iar analizele la scară internațională au luat ca reper prețul grâului – un produs intens comercializat în contextul războaielor napoleoniene, consumat deopotrivă în mediul rural, dar mai ales în orașe și centre industriale, produs supus politicilor de import-export ale statelor, ca atare prețul său fiind influențat din multiple perspective. Totodată, grâul influența la rândul său prețul altor mărfuri, fiind materie primă și pentru alte produse decât pâinea, cantitatea recoltelor influența numărul angajaților sezonieri de care depindea asigurarea subzistenței lor. Dacă pentru

⁴⁷ Costin Kirițescu, *op. cit.*, p. 129. Vechile bancnote erau cunoscute și sub denumirea de Wiener Währung, cele noi erau denumite Conventions Münze. Astfel 2,5 W.W= 1C.M.

⁴⁸ Susana Andea, Avram Andea, *Blocada ...*, p. 70-71.

⁴⁹ Apud Ioan Ciorba, *op. cit.*, p. 84. Pentru detalii privind recrutări pe localități vezi *Ibidem*, p. 86-89.

⁵⁰ Detalii despre cantități, în Ioan Ciorba, *op. cit.*, p. 95-98.

⁵¹ *Ibidem*, p. 89.

Europa occidentală și chiar pentru unele regiuni din spațiul central european există serii de date care să îngăduie reconstituirea evoluției prețului grâului și pot fi realizate diferite comparații în plan regional, referitor la Transilvania nu pot fi făcute decât aproximări. Deși există date disparate privind prețul de vânzare al grâului în diferite localități, ele sunt exprimate adesea confuz când vine vorba despre moneda în care este exprimat, cunoscut fiind haosul monetar din acel context, utilizându-se totodată unități de măsură diferite. La nivel european, analiza prețului grâului relevă faptul că în anii 1816-1817 asistăm la creșteri spectaculoase de preț și la cea mai severă foamete după cele din secolul al XVII-lea, vârful prețurilor fiind atins în anii 1816-1817. Astfel, pe piața din Viena, prețul grâului crescuse cu 88% în anul 1816 față de cel anterior, în vreme ce în 1817 prețul se menținea cu 83 % mai mare decât cel din anul 1815. Și mai dramatică era situația în Bavaria: la München prețurile erau față de anul 1815 cu 90% mai mari în 1816, respectiv, cu 301% mai mari în 1817, situație similară fiind înregistrată și în privința Elveției⁵². În cazul Transilvaniei, cum spuneam, este foarte dificil de apreciat prin serii de date cu relevanță mai largă la nivelul provinciei. Datele punctuale pentru diferite localități relevă creșteri spectaculoase de la un an la altul. De exemplu, în cazul pieței Clujului, dacă în anul 1814 o mierță de grâu (mierță de Pojon)⁵³ se vindea în medie cu 7,13 florini, în 1817 aceeași cantitate se vindea cu 32 de florini⁵⁴, așadar o creștere de 448,80%. Alte relatări referitoare la localități din Transilvania indică pentru acești ani o creștere a prețului grâului de 3-5 ori, încât evaluarea pentru orașul Cluj este foarte plauzibilă; chiar mai mult, unele surse din epocă – fără ca acestea să dea date concrete – apreciau că prețurile la cereale au crescut chiar de opt ori⁵⁵. Se poate, de asemenea, aprecia faptul că „șocul prețurilor din anii 1813-1817 din această regiune a fost unul dintre cele mai spectaculoase la scara întregului spațiu central-european. Analizele realizate în perspectivă comparativă arată faptul că în vestul Europei prețurile au crescut de 3 ori, în vreme ce în Monarhia habsburgică au crescut aproximativ de șapte ori, între iarna 1813-1814 și iarna 1816-1817⁵⁶.

Răspunsuri la crize. Se pune în mod firesc întrebarea, care a fost reacția autorităților la această situație, ce fel de acțiuni au existat pentru contracararea

⁵² Datele au fost preluate din: John Post, *A Study...*, p. 336, Tabelul nr. 4.

⁵³ O mierță de Pojon= 53,34 litri. Pentru multitudinea de tipuri de mierță și alte unități de măsură, vezi: Fr. Silber, *Die Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde einzeln berechnet nach ihren Werthen und Verhältnissen zu allen deutschen Münzen, Maßen und Gewichte*, Leipzig, 1861, p. 256.

⁵⁴ Ioan Ciorba *op. cit.*, p.143, 148; pentru diferite exemple punctuale, vezi p.143-149.

⁵⁵ Teleki Domokos, *loc. cit.*, p. 332.

⁵⁶ John D. Post, *The Economic Crisis ...*, p. 248.

foametei. Studiile comparative indică faptul că în majoritatea țărilor au existat răspunsuri la criză și măsuri de contracarare: majoritatea țărilor europene au intervenit pentru a asigura resurse de cereale, au intervenit în sensul controlului prețurilor, au apelat la importuri masive de cereale din SUA și Rusia (Prusia, Țările de Jos, Anglia), plătite de stat sau prin subscripții publice⁵⁷. Pe de altă parte, în acele cazuri în care statele au intervenit pentru limitarea exporturilor, rezultatele nu au fost cele scontate, deoarece, în continuare, cei mai săraci au rămas expuși foametei, neavând resursele necesare să cumpere la prețuri atât de mari, cum s-a întâmplat în Bavaria, Baden Württemberg sau în unele cantoane elvețiene care și-au impus reciproc restricții și taxe vamale la cereale⁵⁸. Alte forme de intervenții s-au concretizat sub forma deschiderii unor investiții în vaste lucrări publice (Prusia, Elveția, Imperiul Habsburgic), dar mai ales în Anglia. Aici își găseau loc de muncă mii de zilieri care adesea erau plătiți doar cu pâine și cereale. În orice caz, în majoritatea țărilor vest-europene, experiența foametei din 1816-1817 a intrat în atenția guvernelor care au încercat să atenueze foametea în masă prin măsuri concrete care vizau asigurarea nevoilor colective pentru asigurarea supraviețuirii. Ele s-au transformat apoi în măsuri cu caracter permanent ce vizau asigurarea unui standard minim de viață, uneori transpus în legi, așa cum s-a întâmplat în Anglia, cu *Poor Employment Act*, sau în Țările de Jos, unde foametea din 1816-1817 a reprezentat momentul decisiv de schimbare a politicilor sociale față de clasele sărace.

În cazul Imperiului Habsburgic au existat măsuri intervenționiste pe multiple planuri despre care am amintit deja: limitarea exporturilor de cereale, controlul prețurilor, asigurarea unor ajutoare de stat, toate având însă un efect limitat și insuficient. Autoritățile de la Viena, dincolo de legi, ordonanțe și circulare care în principiu se adresau tuturor provinciilor, a lăsat măsurile de limitare a foametei pe seama autorităților provinciale: Guberniu, Diete, adunări comitatense, etc. Din partea Guberniului Transilvaniei au existat între anii 1813-1817 mai multe ordonanțe, prin care era permis importul de cereale fără taxe vamale din țările vecine, precum cea din 1815⁵⁹, la care s-a adăugat o alta ce permitea importul de vite și cereale fără taxe vamale din Basarabia. Vizavi

⁵⁷ Pentru formele de răspuns la crizele alimentare din 1816-1817 în cazul mai multor state europene, vezi: Patrick Webb, *Emergency Relief during Europe's Famine of 1817 Anticipated Crisis Response Mechanisms of Today*, „The Journal of Nutrition”, vol 132, Issue 7, 2002, p. 2902-2905; disponibil și la: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S002231662215279X>, accesat în 29 octombrie 2023.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 2093.

⁵⁹ Ordonanța gubernială din 26 ianuarie 1815 comentată de Teleki Domokos, *loc. cit.*, p. 314; vezi Avram Andea, Susana Andea, *Blocada continentală și plotica economică austriacă în Transilvania*, în vol. *Structuri transilvane în epoca Luminilor*, (coord.) Avram Andea și Susana Andea, Cluj-Napoca, 1996, p. 47 și urm.

de aceste măsuri, se recunoștea faptul că ele au un efect redus din cauza precarității condițiilor de transport și a lipsei mijloacelor necesare transportului. Nu au lipsit nici ordonanțele guberniale prin care li se cerea marilor proprietari să dea iobagilor cereale pe datorie, ele urmând să fie achitate la recoltele viitoare⁶⁰. Existau, de altfel, numeroase exemple când marii proprietari împrumutau cereale sau le vindeau propriilor iobagi sub prețul pieței, după cum existau și speculanți care deturnau inclusiv ajutoarele guvernamentale. O structură special constituită la ordinul Guberniului au fost așa-numitele *comitete de foamete* care aveau misiunea de a aloca sume de bani celor mai sărace categorii. Astfel, în anul 1817, suma cheltuită în acest scop a fost de 382.451 florini⁶¹. Nu au lipsit nici instrucțiunile pentru folosirea unor surse de hrană pentru supraviețuire, precum coaja de stejar sau fag, ghinda, aceste directive urmând a fi făcute public inclusiv de la amvonurile bisericilor⁶². Supravegherea și plafonarea prețurilor a fost o constantă a măsurilor luate de autorități; în acest sens se cereau rapoarte periodice despre recolte și prețurile cerealelor, despre transporturi și speculanți, precum și despre măsurile luate. Majoritatea observatorilor au remarcat faptul că, deși au existat o mulțime de ordonanțe și măsuri administrative, efectele lor au fost diferite de la o regiune la alta și, per ansamblu, limitate. Aprovizionarea din afara provinciei, limitată de condițiile precare de transport, a fost și mai mult împiedicată de situația financiară, de devalorizarea banilor în primul rând. S-a ajuns la un cerc vicios, în sensul că, inclusiv clasa așa-zis de mijloc mai avută a fost nevoită să-și cheltuiască veniturile pentru achiziționarea la prețuri mari a surselor de hrană și, prin urmare, au rămas foarte puține resurse care în alte condiții ar fi fost alocate pentru diferite lucrări/investiții și ar fi oferit mijloace de câștig celor săraci, precum muncitorii zilieri sau alte categorii de persoane, privându-i pe cei din urmă de mijloacele de subzistență.

Rapoartele vremii, mai ales cele de pe domeniile fiscale, unde se aflau saline, mine, topitorii administrate de stat, și unde s-a urmărit evoluția raportului dintre venituri și prețuri, relevă cu date concrete dimensiunile crizei din acești ani, materializată, între altele, printr-o scădere vertiginoasă a veniturilor reale, care pentru muncitorii din aceste capacități de producție erau oricum cu mult sub limita subzistenței. De pildă, un tăietor de sare la Ocna Sibiului primea în jur de 8 creițari/zi, în vreme ce un venit rezonabil stabilit de aceleași autorități erariale în anul 1804 era de cel puțin 30 creițari/zi⁶³, adică

⁶⁰ Tekleki Domokos, *loc. cit.*, p. 314.

⁶¹ *Ibidem*, p. 321.

⁶² *Ibidem*, p. 320.

⁶³ Alexandru Neamțu, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj”, 1961, p. 121.

un salariu lunar de 8-10 florini. Anii crizei au contribuit la deteriorarea dramatică a situației lucrătorilor din toate domeniile: un alt exemplu, de data aceasta de pe Domeniul Zlatnei, deoalează în termeni concreți raportul dintre prețuri și salarii: astfel în anul 1816, pe piața din Zlatna, miera de grâu se vindea cu 6,30 florini, cea de porumb cu 4,30 florini, iar o pereche de încălțăminte costa 5 florini, sumă ce reprezenta mai bine de jumătate din salariul lunar al unui miner⁶⁴. Numeroase surse oficiale confirmă deteriorarea dramatică a raportului dintre salarii și prețuri, pe fondul cererilor insistente din partea diverselor categorii de lucrători de a li se mări salariile. Strategia statului, însă, a fost în totală divergență cu aceste cereri, dimpotrivă autoritățile au mărit prețurile la materiile prime extrase, precum cel al sării de la 2 la 4, 50 florini, căutând prin toate mijloacele mărirea producției cu păstarea nivelului de salarizare stabilit în anul 1798. Datele de pe același domeniu al Zlatnei relevă faptul că salariile nu erau mai mari nici în 1820, ba chiar mai mici, în vreme ce inflația se situa undeva între 80-90%⁶⁵.

Concluzii

În articolul de față ne-am rezumat la o sinteză a factorilor care au generat crizele suprapuse din anii 1813-1817 și am insistat asupra unora dintre formele de manifestare ale crizei. Fiecare dintre acestea poate fi supusă unei analize de detaliu, care poate întări și nuanța argumentele expuse. Am încercat să urmărim evoluțiile pe mai multe paliere spațiale, de la cel general european sau chiar mai larg, la evoluțiile de la nivelul Imperiului Habsburgic, pentru ca apoi să privim din perspectivă mai largă, modul în care crizele s-au manifestat în plan local la nivelul provinciei transilvane, cu raportările și comparațiile necesare. Perspectiva comparativă pe care am propus-o denotă multe similitudini, dar și manifestări specifice. Analiza fenomenelor meteorologice extreme, care au marcat mai ales anul 1816 la nivel general european, relevă că impactul acestora a fost extrem de pregnant în ceea ce a însemnat eșecurile recoltelor, iar Transilvania nu face excepție de la această situație, dimpotrivă, cercetările realizate pe cazul transilvan accentuează dramatismul situației create de conjunctura meteorologică și rolul acesteia în declanșarea Marii foamete.

Intervențiile statului au avut ca pretutindeni un efect limitat în fața căruia comunitățile și indivizii au fost nevoiți să găsească strategii și resurse pe cont propriu. Cei care le-au găsit au supraviețuit, mulți însă nu, ca pretutindeni în Europa vremii. Efectele acestei crize au fost dramatice, ele punându-și

⁶⁴ *Ibidem*, p. 127

⁶⁵ *Ibidem*, p. 130, 164 (Anexa XV, p. 167-168).

amprenta asupra capacității provinciei transilvane de a păși pe calea unei mai susținute modernizări și de a recupera decalajele de dezvoltare față de provinciile vestice ale Monarhiei. Cu siguranță criza din 1813-1817 nu a fost singurul factor, dar a fost unul foarte important. Raportându-ne la cercetările lui John D. Post, des citat în studiul de față, putem aprecia că și în Transilvania avem de-a face cu o criză de tip Vechi Regim, o criză de subzistență care nu va încheia șirul crizelor din deceniile ulterioare, ci va deschide calea celor de tip nou generate de alte evenimente, în ton cu evoluțiile macro-economice: speculații pe piețele financiare, falimente, supra-producție și, nu în ultimul rând, un viciu al omenirii general valabil în toate timpurile, dar mai cu seamă în epoca modernă: *lăcomia*.

PARTICULARITĂȚI ALE CADASTRULUI MINIER ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI PRIMA PARTE A SECOLULUI XX. STUDIU DE CAZ: ZONA MINIERĂ BAIA BORȘA

Ioan Boroica*

Abstract: *The mining cadastral is a type of highly technical mapping of mining areas that was practiced in the former Habsburg Empire from the 16th century onwards. The normative framework for this mapping technique was regulated from the outset in a branch of the mining law. This new branch of law comprised various regulations: privileges, statutes, ordinances, constitutions, state treaties, mining laws, general and special laws, decrees, technical standards, etc. The mining cadastral, which contained both written and graphic components, was administered by specialized institutions. Based on various archival sources, my paper examines the development of the mining cadastre in the mining area of Baia Borșa, in the South-Eastern part of historical Maramures. I premise that mining activity in this area resumed at the end of the 18th century and that local institutions were created to coordinate and monitor mining activities. I further rely on documents from mining cadastres from the mid-19th century and the interwar period in order to assess the legal and economic function of this mapping technique.*

Keywords: Mining Cadastre, Baia Borșa, Mining Right, Concession, Mining Perimeter.

Resursele minerale din provinciile românești din fostul Imperiu Habsburgic au constituit obiectul unor activități de prospectare și exploatare, fiind documentate istoric încă din antichitate. Lucrările de exploatare s-au intensificat în evul mediu, generând necesitatea reglementării juridice a activității miniere; astfel s-a dezvoltat încă din secolul al XVI-lea o nouă ramură de drept specializată: dreptul minier sau montanistic cu scopul de a reglementa raporturile dintre diferite entități publice și private implicate în derularea activităților miniere, la început pentru metalele nobile care se extind apoi și asupra altor categorii de minerale. În acest context, noua ramură de drept a fost constituită dintr-un ansamblu de reglementări foarte diverse cuprinzând privilegiile, statute, ordonanțe, constituții, tratate provinciale, coduri miniere, legi generale și speciale, decrete, norme tehnice, regulamente¹, etc., cu prevederi

* Dr., cercetător științific, Muzeul Maramureșan, Sighetul Marmației; e-mail: ionboroica@yahoo.com

¹ Ramura dreptului cuprinzând știința legilor miniere împreună cu modul lor de aplicare a constituit doctrina legală minieră. Fiind un domeniu specializat pentru practicienii din domeniu, acesta presupunea și cunoașterea tehnică a domeniului minier căruia i se adresează, respectiv cunoștințe de geologie, mineralogie, topografie minieră, tehnici de

extracție, metalurgie, etc. Pentru Transilvania de Nord a fost aplicat vechiul drept minier de Schemnitz instituit din porunca regelui maghiar Béla al IV-lea (1206-1270), dar și a altor regi care specifică faptul că dreptul de concesiune a câmpurilor miniere aparține regelui iar vânzarea metalelor nobile poate fi făcută exclusiv Camerei aulice la un preț stabilit. De interes istoric și practic sunt:

- Ordonanțele împăratului Maximilian al II-lea din 1573 care unifică ordonanțele emise de regii maghiari până la el pentru metale nobile, dar și alte minerale pentru șapte orașe libere;
- modificări ale Ordonanțelor lui Maximilian de către Dieta maghiară din perioada 1747-1757 aprobate de împărăteasa Maria Tereza;
- Rescriptele imperiale ale împărătesei Maria Tereza pentru orașele libere regești;
- Constituția pentru exercitarea dreptului regal din 25 octombrie 1781 și rescriptul din 6 octombrie 1788 al împăratului Iosif al II-lea;
- Regulamentul minier din 1771 pentru Transilvania (Systems für den Siebenbürgen Bergbau);
- Patentele imperiale din 23 martie 1805 și 19 iulie 1819 prin care se dispune unificarea sistemelor de măsurare, cu introducerea de reglementări și standardizări privind perimetrele miniere.

Pentru Galiția din care făcea parte și Bucovina este emisă Patenta imperială din 4 decembrie 1804 care stabilește modul de dobândire a drepturilor miniere.

Ulterior Revoluției de la 1848 au fost promulgate mai multe legi miniere:

- Legea minieră generală austriacă din 23 mai 1854 care unifică și sistematiza normele de drept minier din diferitele provincii ale Imperiului Austriac. Aceasta a fost adoptată în 1861, odată cu reintroducerea dreptului cutumiar în Ungaria, printr-o hotărâre a Consiliului Juridic Superior din cadrul Consiliului de Locumtență și aplicată din 1867 și în Transilvania.
- Regulamentul de aplicare a legii minelor promulgat la 25 septembrie 1854
- Legea austriacă pentru petrol din 12 septembrie 1866

După introducerea Legii miniere generale austriece au fost elaborate și aprobate după 1859 statute miniere speciale pentru unele regiuni miniere din Transilvania, în special pentru cele auro-argintifere: Abrud, Roșia Montana, Baia Sprie, Trascău.

- Legea pentru sărurile de potasiu promulgată în 17 ianuarie 1911, lege prin care se scoate de sub incidența Legii XI din 1868 și a Legii privind sărurile de natriu din 1875, acest tip de minerale.

În perioada interbelică legislația minieră din România unificată a constat din:

- Decretul Lege 2447 din 1920 impune acordul Ministerului Industriei și Comerțului în acordarea de permise de exploatare sau concesionarea de drepturi de exploatare, precum și efectuarea oricăror tranzacții precum gajul, uzufructul, asocierea, etc. care au ca obiect bunuri miniere, petrol, gaze și întreprinderi miniere.
- Legea minelor promulgată prin decret regal în 1924 publicată în „Monitorul Oficial”, Partea I, nr. 143 din 4 iulie 1924 modificată în anii 1929 și 1937.

(Din literatura consultată pentru domeniul dreptului minier menționăm: G.H. Wahle, *Der Begriff Bergrecht im objectiven Sinne*, Freiberg in Sachsen, 1887; Thomas Wagner, *Corpus Juris Metallici recentissimi et antiquioris*, Leipzig, 1791, passim; Joseph Tausch, *Das Bergrecht des österreichischen Kaiserreiches*; Franz Xaver Schneider, *Lehrbuch des Bergrechtes für die gesammten Länder der österreichischen Monarchie*, Praga, 1848;

referitoare la modul de dobândire a unei proprietăți miniere și a drepturilor și obligațiilor conexe dobândirii, cât și prelucrării minereurilor, apoi protecția acestor drepturi de explorare și exploatare, stabilirea drepturilor și obligațiilor reciproce dintre întreprinzătorul sau acționarul minier și proprietarul suprafeței cu despăgubirea judicioasă a pagubelor produse, stabilirea taxelor și impozitelor miniere, rezolvarea cauzelor de contencios minier prin intermediul instanțelor speciale, etc.

Prevederile cadastrului minier s-au constituit treptat ca parte din normele de drept dezvoltate în cadrul unei ramuri speciale a dreptului: dreptul minier. Această ramură de drept s-a constituit treptat în spațiul germanic medieval preluând parte din principiile constituțiilor miniere romane antice, potrivit cărora proprietarul mineralelor este împăratul, care le poate exploata prin intermediul aparatului de stat sau concesiona în vederea exploatării anumite câmpuri miniere, cu plata către stat a decimei².

Cadastrul minier este în egală măsură sistem de evidență specializat pentru domeniul extractiv-minier, dar a avut și o dezvoltare instituțională cu diferite paliere ierarhice. Trebuie remarcat că acest cadastru tehnic s-a constituit ca domeniu tehnic cu dezvoltări teoretice și, evident, aplicații practice anterior introducerii cadastrului funciar în accepțiunea sa modernă.

În evul mediu și până în secolul al XIX-lea dreptul de a exploata resursele minerale era un drept rezervat, respectiv, un drept regal, potrivit căruia suveranul avea dreptul de exploatare sau concesionare la început pentru metalele nobile, pentru ca, din secolul al XVI-lea, să se extindă asupra tuturor categoriilor de minerale. În același timp, a fost proclamată libertatea exploatării miniere, putând fi încredințată de către inspectorul minier celor care își manifestau voința de a explora și exploata resurse minerale (de obicei nobile). Practica exploatărilor miniere medievale s-a izbit de opoziția proprietarilor suprafeței și, prin ficțiunea dreptului regal, a fost introdus în normele de drept minier medieval principiul separării drepturilor suprafeței față de drepturile pentru subteran, potrivit căruia suveranul își putea exercita dreptul de proprietate asupra mineralelor, indiferent de posesia suprafeței. S-a instituit astfel protecția lucrărilor miniere, făcându-le independente de influențe străine

Idem, *Lehrbuch des Bergrechtes*, Praga, 1867; George Stoian, Vasile Gheorghide, *Legiurile miniere vechi și noi ale României. Legiurile din ținuturile alipite până la 4 iulie 1924*, București, 1924; Ministerul Industriei și Comerțului, Direcția Generală a Minelor, *Legea minelor austriacă din 25 mai 1854. Legea pentru exploatarea substanțelor petrolifere și a gazelor naturale în Ungaria, Legea pentru sărurile de potasiu*, București, 1923.

² Daniele Vittorio Piacente, *Sul titolo 10.19 del codice teodosiano (de metallis et metallariis)*, „Revista de Studii Clasice”, București, nr. XLV, 2009, p. 153-180.

de natura lucrărilor miniere. În provinciile românești din componența fostului Imperiu Habsburgic dreptul minier, similar cu celelalte provincii ale imperiului, a prezentat numeroase particularisme locale. Principiile specifice cadastrului minier au fost deduse din dreptul minier de sorginte germanică care a introdus conceptul de investiție, care presupunea că acordarea dreptului de concesiune în numele suveranului pentru lucrări de explorare sau exploatare se făcea pentru substanțe minerale aflătoare într-o feudă, termen de altfel impropriu, întrucât acestea aparțineau de obicei bunurilor alodiale. Spre sfârșitul evului mediu și perioada modernă, întreprinzătorul minier era de obicei acționar într-o societate minieră, care, în urma procedurii de investiție, cum era denumită în perioadă concesiunea, putea dispune ca proprietar de mineralele extrase cu respectarea normelor din ordonanțele miniere, drept care însă în anumite circumstanțe determinate putea fi pierdut. Autoritatea minieră putea acorda dreptul de exploatare pentru mineralele rezervate determinate în mod cert prin lucrări de explorare în baza unei documentații, constând dintr-o petiție, schițe cu delimitări ale perimetrelor de exploatare cu dimensiuni standardizate, reduse la orizont, respectiv lungime, lățime și profunzime. Prin procedura de investiție, concesiunea presupunea transcrierea hotărârii de acordare a dreptului de exploatare în evidențele cadastrului minier, urmată de transmiterea acesteia către întreprinzătorul acționar³.

În provinciile românești din structura fostului Imperiu Habsburgic, din perspectiva dreptului minier creat și dezvoltat încă din secolul al XIII-lea, resursele minerale exploatabile reprezintă obiecte juridice izolate, concept preluat și de Legea minieră generală austriacă din 1854. Aceste obiecte au putut deveni subiecte ale acordării unor concesiuni prin procedura numită investiție în urma unor lucrări miniere de explorare și evaluate ca exploatabile în condiții de rentabilitate, devenind astfel minerale rezervate. Obligația înregistrării concesiunilor în registre publice specializate a fost introdusă mai întâi în provinciile ereditare ale imperiului, responsabilitatea gestionării acestora revenind unor entități publice specializate, numite judecătoria miniere. Aceste instituții exercitau în numele suveranului un drept de tutelă asupra proprietăților miniere în general dreptul de proprietate minieră fiind un drept regalian, neputând fi dobândit prin uzucapiune. Prin uzucapiune putea fi dobândit dreptul de proprietate asupra unor terenuri cu construcții miniere după o perioadă de 30 de ani. Transmiterea proprietății prin concesiune către petent asupra unor resurse minerale devenea efectivă prin înscrierea acestora în registrele publice ale cadastrului minier. Făceau obiectul concesiunii o

³ Tausch Giuseppe, *Il diritto minerale dell Impero Austriaco sistematicamente compilato ed illustrato dal dott. Giuseppe Tausch*, vol. I, Padova, 1837, p. 43-46.

diversitate de resurse minerale grupate în epocă în metale și minerale, așa numitele minerale de foc precum sulful, grafitul, apele de mină, minele abandonate fără destinație, instalațiile de prelucrare a minereurilor, topitorii, forje precum și haldele sau depozitele de steril. Relativ târziu este inclus ca drept de concesiune și așa-numitul drept de galerie. Un alt aspect al acordării unei investiții miniere o reprezintă măsurarea, respectiv delimitarea tridimensională a concesiunii miniere, fiind adoptate prin diferite acte normative dimensiuni standardizate ale unor porțiuni ale scoarței terestre care conține resursele minerale, diferite în funcție de provinciile imperiului existând de la începutul secolului al XIX-lea o tendință de unificare, uniformizare și standardizare a unităților de măsură miniere cel puțin pentru partea vestică a imperiului. Înregistrarea în evidențele cadastrului este declanșată prin adresarea unei petiții judecătorei miniere de către un petiționar care își asumă descoperirea resursei minerale, care în prealabil a solicitat și obținut un permis de explorare înregistrat în registrul explorărilor, petiție care trebuie să cuprindă date privind identificarea petentului și a locației cu numele atribuit și menționarea tipul resursei minerale⁴. Înscrierea în cartea minieră conferă un regim juridic special conform prescripțiilor dreptului minier și civil, menționând aici dreptul de realiza transferul proprietății miniere pe cale contractuală sau moștenire și notarea sarcinilor care grevează proprietatea minieră precum ipoteca sau gajul⁵.

Legea minieră generală austriacă din 1854, precum și normele de aplicare, deși a avut intenția de unifica diferitele prescripții specifice fiecărei provincii, a permis însă continuarea unor norme particulare, materializate prin statute și regulamente, care se reflectă și în lucrările cadastrului minier.

Astfel, activitățile de cadastru minier care interferă uneori cu cele de topografie minieră sunt supravegheate sau realizate de către autoritățile miniere, cu atribuții definite pe paliere ierarhice, distinct în funcție de tipul de lucrări: explorare și exploatare. Lucrările de explorare sunt consemnate de către autoritatea minieră în registre publice speciale întocmite în acest scop. Orice lucrare de explorare sau exploatare realizată de un întreprinzător pentru a fi legală trebuie executată în baza unui permis (autorizație) care se eliberează la cerere pe baza principiului priorității. Permisele generale și permisele exclusive emise pentru un an de zile cu posibilitate de prelungire conferă dreptul de explorare pot fi transmise către un alt întreprinzător.

Legea generală minieră austriacă din 1854 nu rezolva decât parțial problema interoperabilității dintre cadastrul general și cadastrul minier prin

⁴ Tausch Giuseppe, *op. cit.*, vol. I, *passim*.

⁵ *Idem*, vol. II, p. 115, 122.

obligarea întocmirii planurilor de situație la scara cadastrală (1:2880), fără menționarea obligativității încadrării în rețeaua geodezică locală sau de ordin superior. Astfel, hotarele miniere puteau fi comasate sau parcelate pe baza unei autorizații emise de autoritatea minieră, fiind urmată rectificarea cărții miniere. Aparțineau proprietății miniere toate construcțiile la suprafață, ateliere și instalațiile care serveau la exercitarea drepturilor ce decurgeau din actul de concesiune. Pentru bunuri reunite în cartea minieră nu se puteau face înregistrări în cartea funciară în privința proprietății și a sarcinilor; înregistrările din cartea minieră se extindeau și asupra bunurilor de la suprafață anexate exploatării. Perimetrele miniere puteau fi cesionate. Legea prevedea și proceduri de urmat în cazul minelor închise sau abandonate.

Potrivit Legii generale miniere austriece din 1854 și a normelor sale de aplicare⁶ obiectul dreptului minier de tip regalian îl constituiau de asemenea resursele minerale care datorită conținutului lor util de metale, sulf, alaun, vitriol sau apele de mină, grafit, rocile bituminoase și cărbunii care erau considerate minerale rezervate, exploatarea sării urmând să fie reglementată printr-o lege specială. De remarcat că regimul minier impus de legea din 1854 se aplica deopotrivă atât pentru societățile de stat, cât și pentru cele private cu accent declarat pe încurajarea lucrărilor miniere de anvergură, de interes statal. Față de reglementările anterioare specifice fiecărei provincii a imperiului în noua lege minieră lucrările de explorare au fost dissociate de cererea de investire, fiind considerate lucrări preliminare pentru obținerea de informații pentru aprecierea rentabilității exploatării, putând fi solicitată investirea sau prelungirea licenței de explorare. În sensul legii miniere generale și a normelor ei de aplicare, lucrările specifice de cadastru minier și în special a celor care privesc cartea minieră sunt precedate de lucrări de descoperire a resurselor minerale pe baza unor permise de explorare. Autoritatea minieră de primă instanță eliberează la cererea întreprinzătorului două tipuri de permise: generale și exclusive pe baza cărora se efectuează diferite tipuri de lucrări la suprafață sau în subteran, respectând un set de principii: o singură licență pentru fiecare lucrare de explorare pe o perioadă limitată cu posibilitate de prelungire, precizarea extinderii teritoriale, pentru un teritoriu se pot elibera un număr nelimitat de permise, despăgubirea pagubelor, pentru explorările exclusive și nu se admit suprapuneri. În baza protocolului de descoperire se poate acorda la cerere un permis de cercetare exclusivă marcat central cu bornă care devine

⁶ *Norma per la esecuzione della legge montanistica generale per l'Impero d'Austria emanata colla Sovrana Patente del 23 maggio 1854*, Vienna, Dall' imperiale Regia stamperia di corte e di stato, 1855.

centrul unui cerc de explorare exclusivă cu raza de 224 stânjeni vienezi. Toate permisele pentru lucrările de explorare vor fi înregistrate de către autoritatea minieră în registrul explorărilor, fiind o etapă premergătoare în cadastrul minier. Autoritatea minieră teritorială trebuia să rezerve cel puțin o filă fiecărei licențe de explorare în care se vor putea nota prelungiri, transferări, renunțări, anulări, etc. Cartea minieră propriu zisă reprezenta în viziunea legislației miniere un instrument de evidență al cadastrului minier aflat la judecătoria minieră ca autoritate care înscrie și verifică legalitatea înscrierilor posesiunilor miniere dispuse de autoritatea minieră executivă reprezentată în principal de căpitănatel miniere (numite și montanistice). Rolul principal în realizarea cadastrului minier și implicit, a cărții miniere a venit autorității miniere de primă instanță, în speță căpitănatel miniere sau sucursale ale acestora, care aveau obligația de înregistra toate concesiunile acordate într-un registru numit registru public standardizat pentru fiecare tip de concesiune sau investiție, respectiv pentru hotare sau câmpuri miniere subterane, de suprafață, sau pentru mezuine (spații intermediare). Fiecărei concesiuni îi erau rezervate trei pagini. Pe prima pagină se notau denumirea acordată entității miniere sau a mezuinei, cu suprafața și descrierea locației cu vecinătăți, a construcțiilor și instalațiilor de la suprafață a datei și numărul scrisorii de investiție și informații privind înregistrarea în registrul hotarelor miniere și în registrul cărților funciare miniere al judecătoriei miniere la care este arondat teritoriul minier. Pe pagina a doua se notau date privind posesiunea și administrarea cuprinzând date de identificare a posesorilor, cote părți și administrarea întreprinderii miniere iar pe pagina a treia sunt notate observații referitoare la prelungiri, evenimente, dispoziții punitive, reuniri (alipiri sau comasări) ale hotarelor miniere, renunțări, etc. Înscrierea în cartea minieră și în evidențele căpitănatel miniere este declanșată de petiția redactată în scris potrivit prescripțiilor normelor de aplicare de către un întreprinzător; intenția declarată a legilor miniere era aceea de a favoriza în special companiile miniere mari cărora li se asigura securitatea posesiunilor prin această procedură pentru a se evita ocuparea terenurilor miniere fără a aduce un venit statului. Este obligatorie realizarea măsurătorilor perimetrelor miniere subterane și de suprafață în prealabil de acordarea investiției, putând fi acordate maxim patru hotare miniere simple sau duble în cazul minelor de cărbuni, fiind obligatorie reprezentarea cartografică a acestor măsurători executate de întreprinzător sau inginerul căpitănatului minier. Anterior acordării concesiunii era obligatorie și verificarea la fața locului de către o comisie a admisibilității cererii de concesiune cu observarea unor norme de procedură urmată în caz de acceptare, de emiterea unei scrisori de

investitură emisă în numele suveranului care va fi înaintată atât petentului, cât și autorității judecătorești pentru înscrierea în cartea funciară minieră. După acordarea investiturii se proceda la montarea semnului (bornei) de concesiune la suprafață. Vor fi notate în evidențele cadastrului minier și lucrările ulterioare: reuniri sau diviziuni ale hotarelor miniere, acordarea de concesiuni pentru galeriile regionale (direcționale). Actele de investitură pentru un câmp minier la zi se comunică autorității judiciare numai dacă petentul declară că face parte dintr-o proprietate minieră înregistrată în cartea funciară, aceasta nefiind subiect de înscriere în aceste evidențe ci în cadastrul general. Acordarea licențelor de explorare și exploatare este condiționată de existența unui acord cu proprietarii suprafeței pentru utilizarea acesteia dacă este necesară. În caz că nu se poate ajunge la un acord se poate declanșa procedura de expropriere. De asemenea, în cartea minieră se pot nota și eventuale servituți, ipotecă și alte drepturi accesorii.

Potrivit Legii miniere românești din 1924 dobândirea proprietății miniere se face prin acordarea concesiunii care dă dreptul de exploatare pe baza unei autorizații pentru un anumit tip de minerale, într-un perimetru delimitat la suprafață și subteran pentru o anumită perioadă de timp. Acordarea concesiunii se face după realizarea unor activități de prospecțiune și explorare în vederea descoperirii unor resurse exploatabile, executate de către Institutul Geologic sau întreprinzători particulari pe baza unei autorizații eliberate de către autoritățile miniere din structura Ministerului Industriei și Comerțului pe baza unei cereri însoțite de un memoriu de prospecțiune și o documentație topo-cadastrală constând din planuri de situație și planuri de ansamblu, cu descrierea configurației perimetrului solicitat, precum și descrierea raporturilor cu perimetrele învecinate. În urma acestor demersuri statul alege un explorator căruia îi acordă un permis exclusiv de explorare care-i conferă dreptul de a executa lucrări, excluzând alți întreprinzători.

Concesiunea se acordă în baza unei cereri a unei societăți anonime miniere, însoțită de alte documente, precum și de o documentație topo-cadastrală constând din planuri de situație și planuri de ansamblu ale regiunii unde se află perimetrul solicitat. Dreptul de proprietate asupra minei și anexelor specificate în lege se dobândește după publicarea deciziei de concesionare printr-un jurnal al Consiliului de Miniștri la propunerea Ministrului Industriei și Comerțului, publicat în Monitorul Oficial, însoțit de un caiet de sarcini cu detalierea principalelor tipuri de activități ce urmează a fi dezvoltate în perimetrul concesionat. Prin concesiune, drepturile miniere se despart de dreptul suprafeței fără a-i exclude pe proprietarii suprafeței care au dreptul

participării ca acționari. Mina și anexele sale sunt considerate bunuri imobile care nu pot fi comasate sau parcelate fără autorizarea prealabilă a autorităților miniere. Asigurarea posesiei se face prin înscrierea acestor proprietăți în cartea minieră, ca instrument de publicitate drepturilor și sarcinilor miniere, înființate pe lângă tribunale și autoritatea minieră regională.

Legea cuprinde prevederi cu privire la recunoașterea și validarea drepturilor câștigate, reglementând raporturile între Stat, având calitatea de concedent și cesionarii anteriori noii legi, cât și a drepturilor de explorare dobândite anterior. Legea impunea și o procedură de validare a așa numitelor „drepturi câștigate”, cu semnificație și pentru provinciile românești din fostul Imperiu care prevedea un termen limită până în 4 iulie 1925, termen care a fost prelungit de mai multe ori. La 14 noiembrie 1927 este promulgat prin decret regal un Regulament privitor la micile exploatari miniere din Munții Apuseni și regiunea minieră Baia Mare⁷, care se referă procedurile ce trebuie urmate pentru validarea drepturilor miniere la micile întreprinderi formate din muncitori și săteni din Munții Apuseni și zona Băii Mari sau descendenții acestora. Condițiile și procedurile care trebuiau respectate pentru validarea drepturilor miniere au fost prevăzute în Regulamentul de validare a drepturilor miniere promulgat prin Înaltul Decret regal din 27 noiembrie 1930⁸.

Lucrările specifice cadastrului minier sunt asociate fiecărui tip de lucrări miniere: lucrări de prospecțiuni, explorare și exploatare. Acestea se referă la realizarea de măsurători pentru întocmirea de documentații topografice pentru eliberarea permiselor de prospecțiune și de explorare. Acordarea permiselor exclusive de explorare se face prin decret regal, fapt care arată importanța acestui tip de activitate, pentru perimetre de formă dreptunghiulară sau pătrate cu laturile orientate N-S și E-V, situate în regiuni declarate explorabile de către Ministerul Industriei și Comerțului cu avizul Institutului Geologic al României. Punerea în posesie pentru perimetrul exclusiv de explorare se face de către autoritatea minieră după publicarea decretului regal și va putea fi notat în cartea minieră. În regulamentul sunt precizate normele tehnice pe baza cărora se efectuează măsurătorile și se întocmesc documentațiile cu scopul de a asigura interoperabilitatea cu cadastrul general. Concesiunea se va acorda prin decret regal însoțit de un caiet de sarcini, printr-o procedură declanșată în urma unei cereri a exploratorului pentru un perimetru format în jurul

⁷ Ministerul Industriei și Comerțului, *Regulament privitor la micile exploatari miniere din Munții Apuseni și regiunea minieră Baia Mare (cu două hărți)*, București, 1928.

⁸ „Monitorul Oficial”, Partea I, nr. 278 din 8 decembrie 1930, p. 10283-10291.

punctelor explorate cu rezultat favorabil, decret în care se va arăta limitele și configurația perimetrului concesionat reprezentate în plan. După publicarea decretului autoritatea minieră procedează la punerea în posesie pe baza planului de concesiune urmată de ridicarea tuturor detaliilor din teren și încheierea unui proces verbal. Pe baza principiilor enunțate de Legea minieră din 1924, prin publicarea decretului de concesiune se instituie un drept imobiliar real asupra zăcămintului minier, distinct de cel al suprafeței care include și clădirile, puțurile, sondele minele și alte lucrări anexe instalate în subteran și la suprafață. Asupra dreptului de proprietate minieră se pot constitui ipoteci și privilegii, iar transmiterea dreptului nu se poate face decât cu autorizarea Consiliului de Miniștri. Potrivit legii și normelor de aplicare, „drepturile câștigate” sunt incluse în textele acestora, nemaifăcând obiectul unor statute speciale.

Prevederile legii miniere generale austriece cu privire la cartea minieră au fost menținute în vigoare și după Marea Unire, respectiv până la promulgarea Legii miniere din anul 1924. Noua lege cu modificările aduse în anii 1929 și 1937 a preluat în parte principiile legii miniere generale austriece motivat prin faptul că o bună parte din teritoriile miniere din România Mare se găseau în provinciile românești din componența fostului Imperiu austro-ungar cu regim de carte minieră. Astfel, se menține dualitatea instituțiilor care gestionează înscrierile în cartea minieră, pe de o parte autoritățile miniere numite de primă instanță cu atribuții în aplicarea prevederilor legislației miniere, respectiv, executiv administrative constituite din structuri centrale sau externe ale Ministerului Industriei și Comerțului, respectiv, direcții centrale și regionale, inspectorate și subinspectorate miniere, precum și instanțe specializate constituite la nivelul tribunalelor județene din aria de arondare a direcțiilor menționate.

Parte din aspectele referitoare la cadastrul minier se regăsesc în cazul zonei miniere Baia Borșa, situată în partea de Nord-Est a localității maramureșene Borșa.

Mineritul din zona Băii Borșa este reluat din inițiativa autorităților habsburgice în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, evidențe documentare fragmentare privind cadastrul minier s-au păstrat începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Odată cu intensificarea activității miniere au fost create de către autoritățile vremii instituții pentru controlul și supravegherea activităților miniere. Interesul pentru resursele miniere este reflectat de trimiterea unui inginer topograf minier (Markscheider) de către Inspectoratul minier superior al minelor din Baia Mare, înființat în 1748, să efectueze

observații în Maramureș în baza unui regulament special elaborat⁹. În comitatul Maramureș activitatea minieră a fost pusă până în 1794 anul în subordinea Tribunalul montanistic din Sighetul Marmației, apoi transferată Inspectoratului superior minier din Baia Mare. La Baia Borșa a funcționat până în anul 1854 o judecătorie minieră reorganizată în urma Legii miniere generale austriece din 1854 în Subcăpitanat minier (sau Comisariat) din structura Căpitanatului minier din Smolnik (în lb. **germană** *Schmöllnitz*, azi în Slovacia) care a funcționat până în anul 1859 când a fost desființat iar activitățile miniere din comitatul Maramureș au trecut în administrarea Căpitanatului minier Baia Mare¹⁰. O serie de documente ale judecătoriei miniere devenită Subcăpitanat minier din anii 1852-1859 se referă la lucrările de cadastru minier realizate în baza prescripțiilor dreptului minier din epocă evidențiate în petițiile de acordare sau înnoire a concesiunilor miniere ale unor investitori locali sau asociații miniere, acte de vânzare-cumpărare sau închiriere ale unor mine, acte de concesiune și planuri de amplasament figurative întocmite de un anume Reprich, probabil topograful minier al subcăpitanatului, având ca obiect minele Caterina (Sfânta Katharina) pe pârâul Cremenea, Sfântu Gheorghe și Sfântul Anton, de pe Cremenea Jereapăn – pârâul Cremenea și o alta pe pârâul Colbu, Sfântul Ioan în zona Piciorul Hrițului pe Valea Secul, Sfântul Iosif din masivul Torioaga, Sfântul Carol pe pârâul Murgu, Sfântul Martin, Sfântul Iosif, Sfântul Iacob cel Mare, Sfântul Petru, pe pârâul Cremenea, Sfânta Ghertruda pe pârâul Măcârlău și altele. Perimetrele acordate în concesiune au dimensiunile deja standardizate la începutul secolului al XIX-lea, 224 x 56 stânjeni. În anul 1855 erau în activitate cinci mine ale Erariului cu perimetre arondate însumând 24.332 stânjeni (8,75 ha), alături de 12 asociații miniere particulare pentru exploatarea cuprului cu perimetre totalizând 186.069 stânjeni (66,98 ha) și 3 asociații pentru extragerea argintului și plumbului cu un teritoriu de 114.504 stânjeni pătrați (41,22 ha)¹¹.

⁹ Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale [infra: SJAN Maramureș], Fond *Direcția Minelor și Uzinelor Metalurgice*, dos. nr. 30/1768, f. 1-2.

¹⁰ Nicolae Maghiar, Ștefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, Edit. Științifică, 1970, p.164; Ela Cosma, *Documente privind minele de la Borșa*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca. Series Historica”, tom XLI, p. 323-346.

¹¹ SJAN Maramureș, Fond *Subcăpitanatul minier Baia Borșa*, inv. 94, act 4/1852, actele nr. 1, 2, 4, 6-16, 22-23, 61-64/1855; nr. 2, 5, 7, 20, 23, 29, 30, 38; vezi și Nicoară Mihali, Nicoară Timiș, *Cartea munților, Borșa – schiță monografică*, Baia Mare, 2000, p. 297-303.

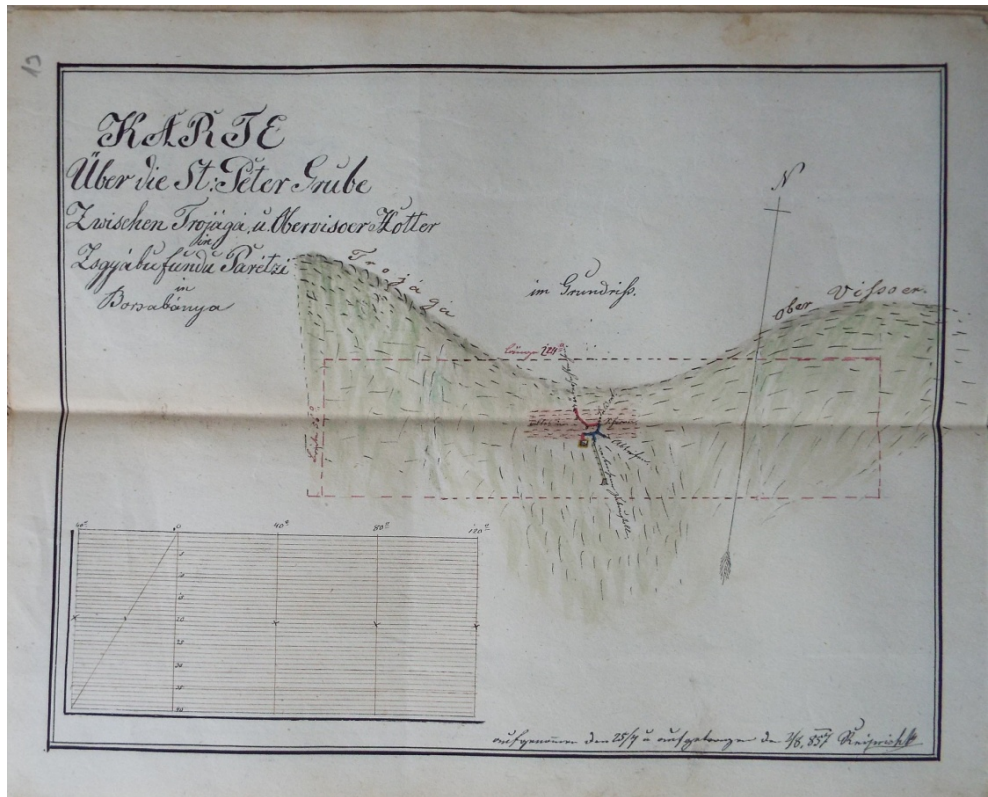

Fig.1.

Hartă executată pentru concesionarea minei Sfântul Petru. Autor Reprich, 1857. Sursa: AN, SJMM, Fond Subcăpitanatul minier Borșa, act nr. 30.

Lucrările de introducere a cadastrului stabil, în paralel cu cel al cadastrului concretual între 1856 și 1867, oferă în egală măsură și informații despre cadastrul minier. În cadrul cadastrului stabil au fost cartografiate construcții permanente, unele amenajări hidrotehnice, căi de comunicații cu destinație minieră situate în zona pâraului Burloaia, în albia majoră a râului Țașla, precum și în Baia Borșa, menționând aici pe unii din principalii proprietari ai suprafeței în zonele miniere înregistrați în registrul parcelar al cadastrului stabil: posesorul Borșa, Josepha Vincenz von Mariensee care era proprietara coloniei miniere de la confluența râurilor Țașla și Secu, arendate coloniștilor, cuprinzând parcelele cu numerele cadastrale de la 12837 până la 130024/2, terenuri și construcții, cu numerele topografice corespondente, Danci Vasile Sopota, Neulander Volf, Kotos Mihai și alții.

Așa cum am menționat anterior, după 1859 activitățile de cadastru minier au fost realizate conform dispozițiilor Legii miniere generale austriece sub

controlul și supravegherea Căpitănatului minier din Baia Mare, aflat în structura Inspectoratului minier superior din aceeași localitate, cât și a Tribunalului Satu Mare, cu rol în întocmirea și ținerea la zi a cărților miniere. Activitatea minieră a încetat din diverse motive spre sfârșitul secolului al XIX-lea. Reluarea activităților miniere este reflectată în înscrierile în evidențele cadastrului minier, fiind rezultatul unor investiții ale unor firme cu capital mixt maghiar și străin.

Astfel Societatea *Első magyar vegyészeti ipar részvénytársaság* solicită și obține un permis de explorare generală înregistrat la Căpitănatul minier Baia Mare cu nr. 4710/18.08.1890 care se va concretiza în acordarea pentru explorare exclusivă a 20 de perimetre circulare în anii 1890-1892, care vor transferate succesorilor lui Frederich Müller, în calitate de acționari ai societății amintite, fiind transcrise prin achiziție în 1917 în favoarea Societății *Felsőmagyarországi bánya- es kohómű részvénytársaság*. Această societate a devenit principalul investitor minier în zonă, obținând un nou permis de explorare generală cu nr. 1255/20.05.1911, în baza căruia va înscrie în anul 1911 și 1914 un număr de 61 perimetre circulare, precum și permisul de explorare generală nr. 2175/14.08.1912 înscriind dreptul de concesiune minieră exclusivă pentru lucrări de explorare pentru 5 perimetre circulare: 4 în 1912 și 1 în 1917. Perimetrele circulare de explorare au fost concentrate în patru zone din Baia Borșa, respectiv în masivul Toroiaga, Burloaia, Colbu și Puiu. Totodată, Societatea amintită a obținut din partea Căpitănatului minier Baia Mare în anul 1915 dreptul de exploatare pentru pirite cuprifere în concesiunile cu numele patronimic Ioan și Anton, constând în patru hotare perimetrice simple cu o suprafață de 36,0931 ha. Totodată, a obținut și o concesiune pentru o jumătate de perimetru la suprafață în colonia Borșa, respectiv 9530 mp, pentru exploatarea unor halde de zgură de fier¹².

Dacă în perioada interbelică controlul activităților de cadastru minier este încredințat inspectoratului minier VII, Baia Mare, în perioada celui de al Doilea Război Mondial noua administrație maghiară după Dictatul de la Viena va înființa în 1942 la Baia Mare un căpitănat minier care va controla activitatea minieră din Maramureș și un căpitănat la Târgu Mureș care va controla mineritul din zona Năsăudului. *Borsai Bányavállalat Részvénytársaság*, societatea beneficiară a unui contract de arendare forțată, va înscrie în 1943 drepturile arendate în evidențele cadastrului minier¹³.

¹² SJAN Maramureș, Fond *Inspectoratul geologic minier*, nr. inv. 538, dos. nr. 135/1931-1940, f. 81-82.

¹³ *Ibidem*, dos. nr. 132, f. 102-103, 117.

Fig. 2.

Hartă din 1931 cu perimetrele circulare de explorare și cele dreptunghiulare solicitate pentru avizare MIC situate în zonele Toroioaga, Gura Băii, Burloaia și Pui, Baia Borșa.

Sursa: AN, SJMM, Fond Inspectoratul geologic minier, nr. inv. 538, dos. nr. 133.

După Marea Unire, ca urmare a aplicării Decretului Lege 2447 din 7 iunie 1920, Societatea *Felsőmagyarországi bányá- és kohómű részvénytársaság* înființează în 1921 Societatea Anonimă Română *Pyrit*, căreia îi transferă patrimoniul minier prin contact de vânzare-cumpărare, obținând autorizația de funcționare de la ministerul Industriei și Comerțului. Prin contract sunt menționate drepturile miniere de exploatare și explorare dobândite anterior, drepturi de folosință a apei râului Tâșla, albie înregistrată în registrul apelor județului Maramureș și transcris pe societatea vânzătoare, dreptul asupra terenurilor aferente căii ferate industriale înguste Gara Borșa – păraul Secu, drepturi asupra a 99 terenuri din colonia minieră din Baia Borșa (planșa CX), care pe la jumătatea secolului al XIX-lea au fost proprietatea familiei Manz von Mariensee¹⁴. Până la promulgarea Legii miniere din 1924 *Pyrit* a solicitat prelungirea anuală a validității permiselor de explorare și abia în 1927 solicită și obține în 1929 validarea în principiu a drepturilor miniere de explorare și exploatare de către un complet specializat de la Tribunalul Maramureș¹⁵. După

¹⁴ *Ibidem*, f. 27-30.

¹⁵ *Ibidem*, dos. nr. 135, f. 51; nr. 133, f. 35; nr. 132, f. 49.

ce Societatea *Pyrit*, a vândut drepturile miniere de la Borșa județul Maramureș și Anieș din județul Năsăud *Societății Anonime Române Minopirit*, dorind să-și securizeze drepturile miniere, a solicitat în anul 1931 reînnoirea drepturilor de explorare pentru 80 de perimetre circulare din cele 86 câte obținuse fosta societate *Felsőmagyarországi bánya- és kohómű részvénytársaság*, transferate apoi către *Pyrit* și acordarea unor permise noi de explorare în limitele a 27 perimetre dreptunghiulare în suprafață de 2070,55 ha în hotarul Borșei și Baia Borșa. Examinând solicitarea, Ministerul Industriei și Comerțului aprobă în 1936 reînnoirea drepturilor de explorare numai pentru unele din perimetrele circulare care se înscriu în șapte perimetre dreptunghiulare, Consiliul ministerial care a avizat cererea *Minopirit*, a apreciat că solicitarea așa cum a fost formulată poate fi interpretată ca o tendință de acaparare a unor suprafețe cu drepturi exclusive de explorare, astfel că a avizat numai acele perimetre care pot constitui o rezervă pentru perimetrele de exploatare în ființă, respectiv patru perimetre a câte 100 ha, două de aproximativ 69 ha și unul de 62 ha¹⁶.

Din interogarea documentelor păstrate pentru perioada celui de al Doilea Război Mondial și până în 1948 nu a rezultat realizarea unor activități notabile care să intereseze cadastrul minier din zona Baia Borșa.

În concluzie, cadastrul minier din perioada urmărită a fost realizat de către instituții specializate în baza unor reglementări regăsite în normele de drept minier, dar și a unor reglementări speciale. Rostul cadastrului minier a fost unul de natură tehnică, dar în egală măsură și juridică pentru securizarea drepturilor miniere, pentru a permite desfășurarea nestânjenită a activităților de extracție.

¹⁶ *Ibidem*, dos. nr. 133, f. 314-315, 372-373.

EXPLOATĂRI FORESTIERE ȘI CĂI FERATE INDUSTRIALE ÎN ROMÂNIA REGALĂ. „TIȘIȚA” ȘI SOCIETĂȚILE PE ACȚIUNI LEGATE DE INTERESELE ACESTEIA (1907-1940)

Csongor Jánosi*

Abstract: *This study examines the relations between the forestry companies in Romania (in the former Putna County, now Vrancea County), founded by the Hungarian Count Armin Mikes, the Jewish Italian-Austrian Camillo Castiglioni and other industrial magnates of the time, and the political decision-makers and local communities in the first half of the 20th century. From 1907 onwards, foreign companies began to exploit many of these forests because of numerous concessions granted by the Bucharest authorities. Shortly after, these firms moved on to the construction of timber factories and narrow-gauge railroads on public and private land, which they leased for 20 to 25 years. My article shows how Bucharest politics supported the expansion of these companies until the First World War. However, with the outbreak of hostilities and the subsequent creation of the unified Romanian state, these companies became the target of numerous sabotage actions initiated by the central authorities. For example, after the adoption of the Enemy Property Law on 12 June 1923, the “Tișița” company was nationalized. The ongoing dispute culminated in a “transaction” and in 1927 the assets were returned to the Oituz Forestry Company in Brașov, owned by Mikes. A couple of years later, however, the Oituz Forestry Company was forced to transfer its assets to the State Forestry House. In February 1937, another “agreement” took place between the Romanian state and the management of Tișița. Oituz immediately renounced the further use of the concession for the private goods of “Tișița” and proceeded to dismantle the railroad line and sell the industrial park. Although the industrial railroad had a direct economic impact on 20 settlements in Putna County and contributed to the growth of general welfare and rural tourism, the local political elite could not intervene favorably at the ministerial level to pay the owner Mikes and thus prevent the liquidation of the railroad.*

Keywords: Interwar Romania, Transylvania, Transylvanian Hungarian Aristocracy, Joint Stock Companies, Logging and Industrial Railways

Introducere

Societatea anonimă pe acțiuni pentru exploatare de păduri, cu sediul în București, care a devenit cunoscută în deceniile următoare sub numele de „Tișița”, a desfășurat exploatare forestieră și de prelucrare a lemnului în așezarea Tișița (astăzi parte a orașului Mărășești) din județul Vrancea, în valea Putnei, precum și în pădurile din jurul celor două brațe ale pârâului Tișița.

* Cercetător, dr., Asociația Pokoly din Cluj-Napoca; e-mail: sarlovagas@yahoo.com.

Societatea pe acțiuni a fost înființată de contele Ármin Mikes¹ în 1906, cu un capital de 1.000.000 de lei, al cărui valoare nominală era acoperită de 1.000 de acțiuni. Contele, care apare în literatura de specialitate atât în contextul regiunii Trei Scaune (în maghiară *Háromszék*, actualmente județul Covasna)², cât și în context imperial³, a intrat în afacere prin diferite contracte de utilizare a pădurilor vecine din munții Vrancei ai Vechiului Regat, în valoare de circa 800.000 lei, restul sumei de până la 1.000.000 lei, fiind acoperită de alți contribuabili, respectiv, Vuk&Söhne cu 50.000 lei, Jacques Hoffman cu 80.000 lei, firma Eftimiu cu 25.000 lei, și alți cinci cetățeni români cu 45.000 lei⁴.

Această cercetare își propune să reconstituie povestea unei naționalizări limitate a unei investiții maghiaro-austriece în România, sau mai degrabă modul în care Ármin Mikes și-a folosit relațiile de afaceri cu România înainte de 1914 pentru a-și salva interesele din Moldova în deceniile de după Primul Război Mondial, în ciuda eforturilor depuse de stat, care a încercat să românizeze așa-zisa proprietate „străină”. Voi examina relația dintre corporațiile forestiere din România finanțate de magnați contemporani, inclusiv evreul italiano-austriac Camillo Castiglioni⁵, puterea politică și comunitățile

¹ Ármin Mikes, conte (1868–1944), aristocrat maghiar transilvănean, mare industriaș. Despre el a se vedea Csongor Jánosi, „Hontalanul”: *védekezési technikák a két világháború között Nagy-Romániában*. Gr. Mikes Ármin (1868-1944), „Pro Minoritate”, 2018 Primăvara, p. 3–32.

² A se vedea Botond Nagy, *Közteherviselés és fejlesztéspolitika a dualizmus kori Háromszéken: Gazdaságtörténeti vázlat*, „Magyar Kisebbség”, anul 22, nr. 85-86 (3-4/2017), p. 7–95; Idem, *Háromszék legkedveltebb adóalanyai 1871–1918*, în vol. *Elitek Háromszéken a 19-20. században. A politikai, gazdasági, egyházi és kulturális élet szereplői. Tanulmányok*, (ed.) Zoltán Csaba Novák, Csíkszereda, Háromszék Vármegye Kiadó – Pro Print Könyvkiadó, 2015, p. 125–176; Idem, *Erdővagyon-újraelosztás és faipari nagyvállalatok megjelenése Háromszéken*, în vol. *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, (ed.) Emese Egyed, László Pakó și Attila Weisz, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2013, p. 335–352.

³ A se vedea Gábor Egry, *Unruly Borderlands. Border-making, Peripheralization and Layered Regionalism in Post-First World War Maramureș and the Banat*, „European Review of History”, 27 (2020), p. 709–731.

⁴ Serviciul Județean Covasna al Arhivelor Naționale [infra: SJAN Covasna], Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921 (Dosar relativ la Mikes Armin, supus ungar din comuna Zăbala), f. 24.

⁵ Camillo Castiglioni (1879–1957), finanțator și bancher austro-italian de origine evreiască, producător de avioane, fondator al succeselor inițiale ale BMW, colecționar de artă și mecenat al artelor. A se vedea Gian Scipione Rossi, *Lo „squalo” e le leggi razziali. Vita spericolata di Camillo Castiglioni*, Soveria Mannelli, Rubbettino Editore, 2017; Reinhard Schlüter, *Der Haifisch. Aufstieg und Fall des Camillo Castiglioni*, Wien, Zsolnay Verlag, 2015; Laura Stanciu, *Italian Multinational Banking in Interwar East Central Europe*, „Financial History Review”, 7 (2000), p. 45–66.

locale pe parcursul mai multor perioade istorice, pe baza documentelor de arhivă și a articolelor de presă. Voi argumenta, pe de o parte faptul că funcționarea profesională a unei entități corporative vitale în viața județului contemporan Putna, în ceea ce privește mijloacele de trai și transportul public, au forțat mai întâi atât elitele politice locale, cât și cele ale capitalei să accepte un compromis; pe de altă parte, absența unei alternative viabile și înapoierea economică a regiunii, i-au împiedicat să ia măsuri care ar fi putut submina existența populației locale.

I. Istoria „Tișiței” până la intrarea României în Primul Război Mondial. Licențe, construcție de fabrici și căi ferate, fuziuni: „perioada de glorie” (1907-1916)

Consiliul de Miniștri al celui de-al doilea guvern Cantacuzino⁶ a discutat raportul nr. 9465 al Ministrului Lucrărilor Publice, Ion C. Grădișteanu, tocmai în ultima sa întâlnire din 12 martie 1907, în care Constantin C. Arion și Ioan G. Saita au solicitat, în numele *Societății anonime pe acțiuni pentru exploatare de păduri* din București, realizarea unei linii de cale ferată cu ecartament îngust de 70 km. în județul Putna. Ca răspuns la cererea de livrare numai a materialelor lemnoase, Consiliul de Miniștri l-a autorizat pe ministrul competent să acorde dreptul de construcție și exploatare societății pe acțiuni pe tronsonul indicat⁷. Hotărârea a permis utilizarea drumului comunal, scutire de taxă, taxă de timbru și vamă timp de 15 ani și o reducere de transport feroviar pentru materialele de construcție⁸.

În paralel cu licențierea căii ferate industriale, societatea pe acțiuni a întreprins demersuri pentru achiziționarea terenului necesar construcției fabricii, în prima fază printr-un contract de închiriere cu o persoană fizică. În consecință, la 16 aprilie 1907, directorul general Jacques Hoffman a semnat un contract cu moșierul și politicianul Ioan I. Langa din Focșani⁹, conform căruia, acesta din urmă a închiriat companiei 25 de hectare din proprietatea sa din Bizighești pentru 25 de ani, de la 1 aprilie 1907, cu suma de 1.650 lei pe an¹⁰.

⁶ A se vedea Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României: de la începuturi – 1859, până în zilele noastre – 1995*, ediția a 2-a revizuită și adăugită, București, Edit. Machiavelli, 1999.

⁷ Serviciul Municipal București al Arhivelor Naționale [infra: SMAN București], Fond *S.A. pe acțiuni pentru exploatarea de păduri Tișița, 1907-1939* [infra: Fond *Tișița*], dosar 1/1907-1934, f. 62.

⁸ *Ibidem*, f. 77.

⁹ Ioan I. Langa (?–1931), politician român, deputat și senator, ofițer al Ordinului „Coroana României”. Despre el, a se vedea: Ioan I. Langa, „*Universul*”, anul 49, nr. 71, 16 martie 1931, p. 11.

¹⁰ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 178–199.

Hoffman a dat o garanție de 15.000 de lei pentru punerea în aplicare a termenilor contractului de închiriere, în timp ce Langa a garantat suma primită cu proprietatea sa de 715 hectare din Bizighești. Pe lângă banii de garanție care urmau să fie rambursați după 25 de ani, Hoffman a renunțat la inspecția titlurilor de proprietate și a cercetării „posesiunii pașnice”. Termenul de închiriere a fost 1 aprilie 1932, totodată, societatea își rezerva dreptul de a înceta contractul după cel de-al 15-lea an de închiriere, prin înștiințarea proprietarului cu un an înainte. Ulterior s-a dovedit a fi importantă clauza de la punctul 9, care prevedea că la expirarea sau rezilierea contractului, societatea va demonta și scoate toate construcțiile, utilajele și materialele, eventualele reziduuri de combustibil, nivelând terenul, în așa mod încât să-l facă cultivabil pentru recolta de anul viitor¹¹.

Începând din anul 1908, societatea numită la unison „Tișița”, a început demersurile pentru achiziționarea terenurilor necesare traseului de cale ferată, negocierile inițiate mai ales cu persoane fizice, respectiv obștile sătești și mai rar cu oficiile parohiale, permițând încheierea unui total de 740 de contracte până în 1910¹².

Până în toamna anului 1908, compania construisese 62 km. de cale ferată cu suma de 1.750.000 lei, dar construcția ultimilor 12 km. de linie a întâmpinat obstacole. Pentru a le depăși, a fost nevoie din nou de ajutor oficial. În septembrie 1908, compania a solicitat guvernului să declare această secțiune zonă de utilitate publică¹³. Încă din aceeași zi, Ministerul Lucrărilor Publice a încredințat prefecturii Putna să solicite consiliilor comunelor interesate și consiliului județean, sau în lipsă, delegației județene, să întocmească o opinie de expertiză privind avantajele și dezavantajele traficului feroviar care ar trece prin teritoriul lor. În cadrul reacției în lanț, prefectul I. Panaitescu a apelat imediat la administratorul plasei Vrancea cu sediul în Bârsești, cerând cooperarea cât mai curând posibil. Ca urmare a acțiunii energice, la data de 8 octombrie, Consiliul județean a înaintat Ministrului Lucrărilor Publice hotărârile comunale nr. 15, 17 și 20, prin care se comentau construcția căii ferate cu ecartament îngust. Cu toate acestea, marcarea exactă a traseului în restul anului – prin inspectorul șef A. Chiriac – a necesitat prezență oficială și acțiuni energice în continuare¹⁴.

În aprilie 1909, trei sate au depus mai multe contestații împotriva construirii liniei și a perspectivei expropriării. Legat de aceasta, ministerul i-a

¹¹ *Ibidem*, f. 219–220 și 249–250.

¹² *Ibidem*, f. 98–121, 125–140. 147–162.

¹³ Serviciul Județean Vrancea al Arhivelor Naționale [infra: SJAN Vrancea], Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 166/1908, f. 5.

¹⁴ *Ibidem*, f. 1–4; 6–11.

trimis înapoi și a transmis prefecturii să se ocupe de urgență de caz, îndrumându-i să depună actele la Parchetul Tribunalului Putna pentru a putea solicita anunțarea sentinței de expropriere convenită. Dispoziția ministerială a produs rezultatul scontat la nivel local: Prefectura Putna a acceptat rezultatele lucrării comisiei de expropriere la 6 iunie 1909 și le-a înaintat procurorului de la Putna pentru finalizarea procedurii de expropriere în conformitate cu prevederile în vigoare¹⁵.

Presa maghiară a vremii (1910) a început să scrie articole mai detaliate despre Societatea pe acțiuni de exploatare a lemnului „Tișița”, apreciind-o drept cea mai mare companie din România care lucra cu capital maghiar. La 12 februarie 1910 apărea informația conform căreia societatea înființată de Ármin Mikes, care lucra la Mărășești cu un ferăstrău cu abur cu 12 rame, preconiza recoltarea și prelucrarea celor circa 4 milioane de metri cubi de lemn de pin aflat în pădurile situate de-a lungul râului Putna¹⁶. La acea vreme, interesele maghiare erau tulburate de faptul că guvernul român venise cu un proiect de lege care impunea întreprinzătorilor o taxă de reîmpădurire de 80 de lei după defrișarea fiecărui hectar de pădure și care trebuia plătită inclusiv pentru exploatarea forestieră în curs de desfășurare. Din acest motiv, reprezentanțele străine au făcut tot posibilul pentru a proteja companiile investitoare. Ei considerau că noua lege românească a pădurilor era de fapt îndreptată împotriva a trei firme maghiare: „Lotru” (Groedel)¹⁷, „Goetz” și „Tișița”¹⁸.

În mai 1910, proprietatea asupra companiei a cunoscut o serie de schimbări. În urma majorării capitalului social de la 1 milion la 4 milioane de lei, Ármin Mikes intra în posesia a 3.800 de acțiuni, pe care le-a finanțat cu un împrumut de la Banca de Economii și de Împrumut Ipotecar Național din Budapesta (*Budapesti Takarékpénztár és Országos Zálogkölcson Rt.*)¹⁹. Ca urmare a finanțării masive realizate de către banca sus amintită, compania

¹⁵ *Ibidem*, dos. nr. 199/1909, f. 1–11.

¹⁶ *Fa és faneműek. Magyar fatermelők veszedelme Romániában*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 30, nr. 7, 12 februarie 1910, p. 7.

¹⁷ Erdélyi Erdőipar [Industria Silvică Transilvană], care s-a transformat în societate pe acțiuni în 1892 și care a funcționat sub numele de „Ardeleana” în perioada interbelică, a fost deținută de familia Groedel (Zadig și cei trei fii ai săi, Ármin, Bernát și Albert) din Maramureș, împreună cu alte companii satelit din industria lemnului din România. A se vedea András Tóth-Bartos, *Vándorgyűlés Sepsiszentgyörgyön – 1898*, „Erdészeti Lapok”, anul 151, 7-8 (2016), p. 238–240.

¹⁸ *Fa és faneműek. Magyar fatermelők veszedelme Romániában*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 30, nr. 8, 19 februarie 1910, p. 5.

¹⁹ *A Terézia Romániában*, „Pesti Napló”, anul 61, nr. 119, 20 mai 1910, p. 19; *A Tisita erdőkitermelési rt. (Bukarest)*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 30, nr. 21, 21 mai 1910, p. 7; SJAN Covasna, *Fond Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 24.

plănuia să extragă 120.000 metri cubi de pin anual, în principal pentru export²⁰. Prestigiul în creștere este relevat și de faptul că societatea a devenit membru al cartelului de export al producătorilor de rășinoase denumit Societatea pe acțiuni „Accordo”, condusă de Lajos Horch, cu sediul la Budapesta²¹.

Deși societatea pe acțiuni a încheiat anul 1910 cu o pierdere de 105.000 lei²², acest lucru nu i-a împiedicat ambițiile de extindere²³. În decembrie 1911, compania, care și-a extins considerabil fabrica, pe de o parte conta pe participarea Băncii de Economii din Budapesta pentru a cumpăra mai multe păduri, pe de altă parte pe investiții franceze pentru a-și majora capitalul social²⁴. Totuși, conform raportului din 1911 al consulatului austro-ungar din Brăila, funcționarea „Tișiței” nu a fost lipsită de nori. A lucrat doar pentru țară, pentru că prețurile de aici erau mai bune decât prețurile de export. Puținul pe care îl avea pentru export provenea dintr-o obligație mai veche și a plecat în Germania prin Rotterdam. Au avut și niște transporturi mai mici către Constantinopol și Salonic, dar în ultimele luni ale anului transportul acolo nu a mai fost rentabil, deoarece tarifele de transport maritim au crescut semnificativ²⁵.

În iulie 1912, a apărut știrea că finanțarea „Tișiței” va ajunge în mâinile grupului Rothschild²⁶. Aceasta deoarece, la începutul lunii august, Banca Generală Maghiară de Credit (Magyar Általános Hitelbank)²⁷, Österreichische Credit-Anstalt și Banca de Economii și de Împrumut Ipotecar Național din Budapesta au purtat negocieri în legătură cu posibilitatea ca atât „Tișiței” cu un capital social de 4 milioane de lei, cât și Societății pe acțiuni pentru Silvicultură și Gatere din Zăbala a Contelui Mikes (*Gróf Mikes Zabolai Erdőgazdasága és*

²⁰ *A Tisita fatermelő rt. (Bukarest)*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 30, nr. 28, 9 iulie 1910, p. 5.

²¹ *Accordo rt.*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 30, nr. 51, 17 decembrie 1910, p. 8.

²² *Egy magyar vállalat vesztése Romániában*, „Pesti Napló”, anul 62, nr. 107, 7 mai 1911, p. 24.

²³ În vara anului 1911, Ármin Mikes a răscumpărat din acțiunile firmei Gróf Mikes Zabolai Erdőgazdasága és Fűrésztelepei Részvénytársaság [Societatea pe acțiuni pentru Silvicultură și Gatere din Zăbala al Contelui Mikes] în valoare de 1 milion de coroane și a devenit astfel acționarul aproape exclusiv al celor două companii industriale extinse, care, conform estimărilor vremii, procesa anual 250.000 de m³ din „cei mai buni bușteni de molid și brad”. *A fapiacról*, „Pesti Hírlap”, anul 33, nr. 189, 11 august 1911, 17.

²⁴ *Magyar és francia tőke Romániában*, „Világ”, anul 2, nr. 291, 8 decembrie 1911, p. 21; *A Tișița erdőüzlete Romániában*, „Pesti Napló”, anul 62, nr. 293, 10 decembrie 1911, p. 23.

²⁵ *A brailai faipar*, „Közgazdasági Értesítő”, anul 7, nr. 2/1917, p. 376.

²⁶ *A Mikes-féle erdővállalatok Rothschildék kezébe kerülnek*, „Pesti Napló”, anul 63, nr. 178, 30 iulie 1912, p. 18.

²⁷ Despre istoria lui, a se vedea György Tallós, *A Magyar Általános Hitelbank, 1867–1948*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.

Fűrésztelepei Részvénytársaság), cu un capital social de 5 milioane de coroane, să li se acorde sume semnificative de credit deschis în scopul noilor investiții²⁸. În 24 august, pe baza relatărilor unanime de presă, consorțiul format din Banca Generală Maghiară de Credit, casa bancară vieneză S.M. v. Rothschild & Söhne, precum și afiliatul K.k. priv. Österreichische Credit-Anstalt für Handel- und Gewerbe²⁹ a stabilit acorduri cu Ármin Mikes. La 15 noiembrie 1912, societatea pe acțiuni a ținut o adunare generală extraordinară care a aprobat acordurile încheiate de consiliul de administrație cu Banca Generală Maghiară de Credit³⁰ și Österreichische Credit-Anstalt pentru finanțarea companiei. Interesul Băncii de Economii și de Împrumut Ipotecar Național din Budapesta a scăzut, astfel că membrii reprezentanți ai instituției în consiliul de administrație – cu excepția directorului general Ármin Stein³¹ – au demisionat, iar în locul lor au fost aleși delegați din noua asociație a băncilor. Noul context financiar a creat un potențial uriaș de cumpărare, iar apariția articolelor de presă aferente nu au întârziat. În ianuarie 1913, s-a răspândit informația că „Tișița” ar fi cumpărat cantitățile de lemn disponibil din partea superioară a văii Putnei, care erau proprietatea societății pe acțiuni Zábala și care aparțineau tot lui Mikes, prevăzând și faptul că transportoarele și gaterul, echipamentele companiei ardelenene ar urma să fie demontate și relocalate, astfel încât să poată fi folosite la creșterea performanței intereselor din România³².

²⁸ *Nagy tranzakció a faiparban*, „Pesti Hírlap”, anul 34, nr. 181, 1 august 1912, p. 18; *A Magyar általános hitelbank faizleti tranzakciója*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 32, nr. 31, 3 august 1912, p. 7.

²⁹ Despre banca fondată de Anselm von Rothschild la Viena în 1855, a se vedea Aurel Schubert, *The Credit-Anstalt Crisis of 1931*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992; Eduard März, *Austrian Banking and Financial Policy: Credit-Anstalt at a Turning Point, 1913–1923*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 1984.

³⁰ Acest lucru este confirmat și de raportul public de afaceri din 1912 al Băncii Generale Maghiare de Credit. A se vedea: *Bankok és pénzüzetek*, „Az Ujság”, anul 11, nr. 1, 1 ianuarie 1913, p. 58; *Magyar Általános Hitelbank, Bankok és Takarékpénztárak Budapesten*, în vol. *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle), 1913/14*, Dr. Galánthai Nagy Sándor (ed.), anul 41, partea 1-a, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1913, p. 138–147.

³¹ A se vedea: *Magyar Országos Bank Részvénytársaság, Magyar–Olasz Bank Részvénytársaság, Bankok és Takarékpénztárak Budapesten*, în vol. *Nagy Magyar Compass (azelőtt Mihók-féle), 1918/9–1919/20*, Dr. Galánthai Nagy Sándor (ed.), anii 46 și 47, partea a 2-a, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1920, p. 169–171 și 177–181; *A bécsi illegális koronaiütletek ügyében öt bankcég főnökét őrizetbe vette a rendőrség*, „Pesti Napló” anul 75, nr. 12, 15 ianuarie 1924, p. 2; Karls Pál, *a Depositnenbank igazgatója és több milliárdos bankcég ellen megszüntették az eljárást*, „Esti Kurír”, anul 3, nr. 12, 16 ianuarie 1925, p. 5.

³² *Erdőtranzakció*, „Magyar Fakereskedő – Ungarischer Holzhändler”, anul 20, nr. 3, 16 ianuarie 1913, p. 4; *Hírek a faipar köréből*, „Pesti Napló”, anul 64, nr. 22, 25 ianuarie 1913,

Între timp, „Tișița” a continuat construcțiile de cale ferată, pledând cu insistență pentru autorizarea construirii liniei de cale ferată de trecere a graniței româno-maghiare³³, însă nu în mod independent de planurile sale de cumpărare a pădurilor. În iunie 1913, s-a creat mare vâlvă când „Tișița” a cumpărat Societatea pe acțiuni „Carpații”³⁴, înființată la 28 ianuarie 1908, cu sediul la Galați, împreună cu cele 2.500 de hectare de pădure aferente³⁵, cu calea ferată industrială³⁶, cu funicular³⁷, și cu ferăstrăul cu abur cu nouă cadre³⁸ care funcționase în fabrica din Soveja³⁹. Conducerea „Carpații” și „Tișița” au fost în strânsă legătură între ele încă de la început, dar prima avea interesul primordial să fie conectată cât mai curând la linia principală construită de cea din urmă. De aceea, construirea „ramificațiilor” reprezintă în primul rând implementările companiei din Galați. Odată cu achiziția, care a dus la redenumirea parțială a Societății „Carpații” și la modificări de management în cadrul acesteia⁴⁰, „Tișița” a dobândit și o opțiune de achiziție a încă 7.000 de hectare de pădure lângă linia de cale ferată a companiei⁴¹.

Între timp, arendările mai mici au fost și ele realizate cu sârguință. În noiembrie 1913, a apărut zvonul despre o altă negociere de cumpărare, potrivit căreia „Tișița” era în tratative pentru achiziția unor mari păduri românești, al

p. 22; *Mikes gróf újabb fatranzakciója*, „Budapesti Hírlap”, anul 33, nr. 28, 1 februarie 1913, p. 18.

³³ Botond Nagy, *Mercur a keleti végeken. Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek a dualizmus kori Háromszéken (1867–1918)*, vol. I–II, Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2021.

³⁴ Despre activitatea „Carpații” Societate Anonimă Română Forestieră, a se vedea Serviciul Județean Galați al Arhivelor Naționale [infra: SJAN Galați], Fond *Tribunalul Județului Covurlui 1836-1952. Secția I-a*, dos. nr. 7/1907, f. 1–76 (inclusiv verso).

³⁵ *Ibidem*, f. 2 (inclusiv verso); SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 27/1909, f. 9–13, 16–25.

³⁶ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 19–31, 35–36, 224–227; SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 106/1911, f. 4–8.

³⁷ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 106/1911, 33–34 (inclusiv verso), f. 37–38.

³⁸ SJAN Covasna, Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 24.

³⁹ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 229–232.

⁴⁰ SJAN Galați, Fond *Tribunalul Județului Covurlui 1836-1952. Secția I-a*, dos. nr. 7/1907, f. 65–75.

⁴¹ *A Tișița erdővásárlása*, „Pesti Napló”, anul 64, nr. 141, 15 iunie 1913, p. 22; *Mikes gróf zabolai erdőgazdasága és fűrésztelepei részvénytársaság*, „Budapesti Hírlap”, anul 33, nr. 142, 17 iunie 1913, p. 22; *A Tișița r.-t. nagy erdővétele*, „A Fakereskedelem – Der Holzhandel”, anul 3, nr. 12, 25 iunie 1913, p. 10.

căror proprietar era o societate londoneză⁴². Foarte probabil, noul director general, Oszkár László, a jucat și el un rol în pregătirea noii achiziții⁴³. În aceste condiții, compania a încheiat anul de afaceri cu un profit de 256.188 lei și un dividend de 60 la sută⁴⁴.

În vara anului 1913, conducerea companiei a luat în considerare nu doar oportunitățile de afaceri, dar a avut grijă să obțină puncte bune și în fața conducerii politice din București. În consecință, în zilele celui de-al Doilea Război Balcanic, urmând exemplul altor companii de exploatare forestieră cu capital străin – care, pe lângă muncitorii înrolați, erau preocupați și de rezultatul războiului⁴⁵ –, „Tișița” a pus la dispoziția Ministerului de Război spitalul său complet echipat, de cincizeci de paturi, și s-a angajat să găzduiască răniții și să asigure vindecarea acestora⁴⁶.

În martie 1914, „Tișița” a cumpărat 11.000 de hectare de păduri de la *The Putna Forests and Sawmills Company Limited*⁴⁷, înființată de Sarpif, de la firma *Sarpif* deținută de familia Baronului Groedel și astfel suprafața de pădure în exploatare a companiei a crescut la circa 25.000 hectare⁴⁸. Tipic pentru știrile vremii, alte organe de presă difuzau informații inexacte. În consecință, s-a spus că Societatea pe acțiuni *Erdélyi Erdőipar* (Industria Silvică Transilvană, după Primul Război Mondial *Ardeleana*), deținută de Groedel, a vândut către „Tișița” 11.000 de hectare de pădure primitivă lângă Focșani⁴⁹, în timp ce alte ziare susțineau că de fapt pădurea de circa 6.000 de iugăre din vecinătatea Buzăului, cu aproximativ un milion de molizi,

⁴² *A Tișița erdővétele Romániában*, „Budapesti Hírlap”, anul 33, nr. 280, 27 noiembrie 1913, p. 19.

⁴³ *Az „Accordo” puhařakiviteli kartell*, „Magyar Fakeskedő – Ungarischer Holzhändler”, anul 20, nr. 50, 11 decembrie 1913, p. 4.

⁴⁴ *Bilanțuri – Tișița*, „Adevărul”, anul 28, nr. 8826, 11 aprilie 1914, p. 4; *A „Tișița” fakitermelő rt. (Bukarest)*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 34, nr. 13, 25 aprilie 1914, p. 5; SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 15–16, 167–172.

⁴⁵ *Románia háborúja és a magyar faipar*, „Pesti Napló”, anul 64, nr. 167, 16 iulie 1913, p. 19.

⁴⁶ *Magyarok adománya a román katonáknak*, „Pesti Hírlap”, anul 35, nr. 178, 29 iulie 1913, p. 11.

⁴⁷ SJAN Galați, Fond *Curtea de Apel Galați, 1864-1918. Secția I-a*, dos. nr. 3/1910, f. 1–30 (inclusiv verso); Fond *Curtea de Apel Galați, 1864-1918. Secția a II-a*, dos. nr. 9/1909, f. 1–11 (inclusiv verso).

⁴⁸ *Nagy fa-üzletek*, „Pesti Napló”, anul 65, nr. 64, 15 martie 1914, p. 22; *Groedelék üzletei*, „Az Est”, anul 5, nr. 65, 17 martie 1914, p. 10; *A Tișița erdőitermelési rt. (Bukarest)*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 34, nr. 13, 28 martie 1914, p. 8.

⁴⁹ *A Tișița erdővétele*, „Budapesti Hírlap”, anul 34, nr. 74, 27 martie 1914, p. 17; *Groedelék*, „Ellenőr”, anul 8, nr. 52, 2 aprilie 1914, p. 2.

aparținând tot familiei Groedel, a fost vândută cu 5 milioane de coroane⁵⁰. În cursul lunii aprilie, societatea pe acțiuni a cumpărat și pădurile de molid întinse pe o suprafață de 3.000 de hectare din Valea Putnei ale industriașului bucureștean Alexandru Maxim, care anterior avea un interes și în Societatea pe acțiuni „Carpații”, domeniu ce se adăuga suprafeței de pădure achiziționată recent de la *The Putna Forests*⁵¹. Totodată, au existat și negocieri pentru achiziționarea Societății pe acțiuni „Union”, iar conform experților, Armin Mikes plănuia să monopolizeze piața lemnului din România⁵². Expansiunea de amploare s-a realizat cu siguranță cu un vânt politic favorabil, alegerea a doi politicieni conservatori, miniștrii Take Ionescu și Nicolae Xenopol, în consiliul de administrație al „Tișiței” a servit și la menținerea bunăvoinței Bucureștiului⁵³.

În 1915, în umbra războiului, compania trebuia deja să facă față suspiciunilor administrației publice. Aceștia s-au plâns de obstrucționarea lucrărilor la calea ferată ce ducea la frontieră, la care Direcția Poliției și Siguranței Generale a anunțat că autorizația de construire anterioară nu mai este valabilă din cauza războiului. Pe 19 mai, prefectul de Putna a transmis companiei noul ordin al Ministerului de Interne⁵⁴. Nu există nicio evidență despre intervențiile la nivel înalt de la București, dar cu siguranță acestea au dus la faptul că, în urma acordului Ministerului de Război, în cele din urmă și Ministerul de Interne a autorizat construirea liniei de cale ferată a companiei până la granița cu Ungaria⁵⁵.

În același timp, războiul a creat și oportunități de afaceri, mai ales importuri de cereale în Austro-Ungaria, care suferea de o penurie de alimente din cauza unei recolte proaste. Compania însăși a obținut o licență de export, iar linia de cale ferată părea a fi o oportunitate bună. La 5 august 1915, guvernul a autorizat „Tișița” să transporte cereale și alte produse agricole pe calea sa

⁵⁰ *Az Erdélyi Erdőipar R.T.*, „A Fakereskedelem – Der Holzhandel”, anul 4, nr. 7, 1 aprilie 1914, p. 6; SJAN Covasna, Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 24–25.

⁵¹ *A Tișița terjesztése Romániában*, „Budapesti Hírlap”, anul 34, nr. 88, 12 aprilie 1914, p. 89; *Erdővétel*, „A Fakereskedelem – Der Holzhandel”, anul 4, nr. 10, 22 aprilie 1914, p. 3.

⁵² *Gróf Mikes Ármin erdővásárlásai Romániában*, „Az Est”, anul 5, nr. 86, 10 aprilie 1914, p. 10.

⁵³ *Nicolai Xenopol és Take Jonesku*, „Budapesti Hírlap”, anul 34, nr. 94, 21 aprilie 1914, p. 33.

⁵⁴ SMAN București, Fond *Tișița*, dosar 1/1907-1934, f. 73; SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 69/1915, f. 3–5; Despre serviciul secret al vremii, a se vedea István Bandi, *Román titkosszolgálatok intézménytörténeti áttekintése az első világhégtől a királyság bukásáig*, în vol. *Utak a Teleki térről. Esszék és tanulmányok a 75 éves M. Kiss Sándor tiszteletére*, Nóra Szekér, János Kávássy, Zoltán Nagymihály (eds), Lakitelek, Antológia Kiadó, 2018, p. 23–45.

⁵⁵ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 69/1915, f. 13.

ferată industrială cu ecartament îngust ce se desfășura pe linia Gara Mărășești–Munții Vrancei–Valea Putnei. Este la fel de adevărat că posibilul program tarifar a fost foarte limitat de regulamentul guvernamental⁵⁶. Permisivitatea de transport de cereale a fost prelungită de mai multe ori, deși în cele din urmă nu a avut loc un trafic semnificativ pe calea ferată⁵⁷. Cu toate acestea, comitele suprem (*főispán*) al comitatului Trei Scaune (*Háromszék*), baronul Béla Szentkereszty, care era în rudenie cu familia princiară Bibescu, a primit ordin de la guvernul maghiar de a importa cereale⁵⁸.

II. Management corporativ în vremuri extraordinare. Consecințele războiului și schimbării imperiului (1916–1926)

Deși România nu a intrat în război decât pe 27 august 1916, compania a resimțit efectele pregătirilor de război încă de mai devreme. În plus, atunci au început conflictele cu comunitățile locale, care au jucat ulterior un rol important în conturarea soartei „Tișiței”. Comunitățile sătești din Moldova au considerat întotdeauna compania ca fiind „străină”, pe motiv că a interferat cu ordinea obișnuită a economiei sătești. În februarie 1916, petiția obștii sătești Păulești a ajuns la Ministerul de Interne. Potrivit acesteia, „Tișița” și-a exploatat pădurile fără autorizație, iar prefectura Putna nu a întreprins nicio măsură, deși s-a semnalat încă din septembrie 1915. La 8 februarie 1916, prefectura a răspuns la telegrama incriminatoare a Ministerului de Interne, susținând că au investigat plângerea obștii sătești împotriva companiei, sfătuindu-i să se adreseze instanței. Mai mult decât atât, s-au întreprins demersuri administrative pentru ca conducerea companiei și reprezentanții comunității sătești să se poată întâlni pentru a clarifica problema⁵⁹.

La 16 iunie 1916, populația comunei Soveja i-a cerut administratorului plasei Vrancea să înainteze prefectului de Putna petiția cu mai multe pagini de semnături în care se cerea ca acesta din urmă să retragă ordinul anterior cu nr. 3011 din 30 aprilie, care interzicea transportul public al persoanelor fizice în trenurile „Tișiței”. Semnatarii au amintit de promisiunea făcută de mai multe

⁵⁶ A se vedea adresa nr. 30809 din 24 august 1915 a Ministerului Lucrărilor Publice către „Tișița”. *Ibidem*, f. 14–15.

⁵⁷ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 69/1915, f. 16–17; a se vedea adresa nr. 3858 din 3 februarie 1916 a Ministerului Lucrărilor Publice către „Tișița”, SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 81/1916, f. 4–5; *Import-Export*, „Adevărul”, anul 29, nr. 10390, 13 februarie 1916, p. 3.

⁵⁸ Pe această cale, mulțumesc arhivistului-istoric Botond Nagy din Sfântu Gheorghe pentru sfaturile și observațiile sale valoroase în cercetarea subiectului.

⁵⁹ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 62/1916, f. 1–2.

persoane de seamă, în anul 1908, cu ocazia încheierii contractelor de închiriere, potrivit căreia, în schimbul pietrișului și pietrei extrase pentru întreținerea căii ferate, compania ar asigura transportul localnicilor – pe riscul lor –, pe tronsonul Soveja–Mărășești de 59 de km. Prefectului, numit „părintele județului”, i s-a cerut să obțină de la companie, care urmasse doar decretul administrativ, să revină la practica de transport de călători din anii anteriori, când trenurile sale asigurau o oportunitate de transport estențială pentru regiune⁶⁰.

Chiar și în vara anului 1916, dezvoltarea infrastructurii de exploatare a „Tișitei”, construcția pistei de funicular, a stațiilor de încărcare și a drumurilor forestiere se derula cu viteză maximă⁶¹. La începutul lunii august, pregătirile militare au ajuns însă și în pădurile companiei. În adresa sa nr. 3537 din 30 iulie, Comandamentul de Grăniceri a interzis activitatea companiei într-o fâșie de frontieră de 10 km., în ciuda faptului că, atât Marele Stat Major, cât și Ministerul Lucrărilor Publice, autorizaseră exploatarea forestieră în zona Lesped. În timp ce firmele rivale „Groedel”, „Goetz” și „Union” funcționau fără perturbări, conducerea „Tișița” a solicitat o lămurire definitivă a situației companiei. Pierderea angajamentelor ca urmare a întârzierilor și plata penalității rezultate au fost deosebit de vătămătoare pentru aceștia, menționând aici ordinul Căilor Ferate Române pentru 1.000 de vagoane de lemn prelucrat, pe care „Tișița” trebuia să le livreze în termen de șapte luni, și pe care a primit-o datorită construcției unor depozite de cereale ce urmau a fi ridicate pe lângă căile ferate⁶².

Deși prefectul de Putna a susținut în mod vizibil demersul companiei⁶³, răspunsul Ministerului de Interne nu ne este cunoscut sau poate că nu a fost redactat niciodată. Până la urmă, evenimentele de la graniță se potriveau cu siguranță cu evenimentele care indicau că România s-a alăturat Antantei împotriva Puterilor Centrale. Adunarea generală a companiei din 17/30 iunie 1916, la care au participat toți cei 27 de acționari⁶⁴, a avut loc ținând seamă de evenimentele războiului, iar hotărârea adunării generale a companiei din iulie 1916, o lună mai târziu, în urma căreia „Tișița” din București își deschidea o sucursală și la Viena – pe Brucknerstrasse nr. 4 – pentru a crește oportunitățile de vânzare⁶⁵, a fost luată probabil după o evaluare exactă a politicii românești.

⁶⁰ *Ibidem*, dos. nr. 76/1916, f. 20–23 (inclusiv verso).

⁶¹ *Ibidem*, dos. nr. 81/1916, f. 167 (inclusiv verso).

⁶² *Ibidem*, f. 202–203.

⁶³ *Ibidem*, f. 199–201 (inclusiv verso).

⁶⁴ SJAN Covasna, Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 24.

⁶⁵ *Societ[atea]. Românească în Austria*, „Adevărul”, anul 29, nr. 10548, 22 iulie 1916, p. 2.

Declarația de război cu siguranță nu a fost o surpriză pentru societatea pe acțiuni prezidată de Ármin Mikes, ceea ce a determinat, în același timp, presa maghiară să treacă în revistă interesele amenințate ale Monarhiei în valoare de aproximativ 200 de milioane de coroane în țara care prin intrarea în război, devenise ostilă⁶⁶.

Odată cu izbucnirea războiului, după ce pe Siret, pe linia dintre podul Sușița și podul Cosmești s-a desfășurat frontul româno-german/austro-ungar, fabrica „Tișița” de lângă Mărășești a fost distrusă probabil pe 11 august 1917, încă în primele zile ale bătăliei de la Mărășești, care a produs aproximativ 120.000 de victime⁶⁷. Centrul de greutate al prelucrării lemnului a fost, așadar, transferat la uzina „Carpații” din Soveja, a cărei funcționare în timpul războiului a fost și ea plină de obstacole. După intrarea României în război, societatea creată cu capital străin a fost închisă de către justiția bucureșteană și, deși și-a reluat operațiunile pentru o scurtă perioadă de timp în timpul ocupației germane, după retragerea trupelor acestora, compania a fost plasată din nou sub sechestru judiciar⁶⁸.

Luptele din România au luat sfârșit odată cu Tratatul de la București din 7 mai 1918, încheiat între Regatul României și Puterile Centrale⁶⁹. Potrivit acestuia, teritoriul anexat Ungariei acoperea aproximativ 5.000 de km² de păduri de rășinoase, din care o parte semnificativă era deținută de companii ale căror acțiuni majoritare erau considerate interese maghiare. Societățile pe acțiuni „Tișița”, „Unirea” și „Goetz” puteau conta inclusiv pe despăgubiri pentru pagubele de război⁷⁰.

Nu mult mai târziu, în iulie 1918, s-a răspândit vestea că au apărut neînțelegeri între Ármin Mikes, pe de o parte; și *Banca Generală Maghiară de Credit*, care era interesată de managementul corporativ, și *Österreichische*

⁶⁶ *Közgazdaság. Magyar töke Romániában*, „Pesti Napló”, anul 67, nr. 240, 29 august 1916, p. 4; *Iparügyek. A monarchia ipara Romániában*, „Pesti Hírlap”, anul 38, nr. 245, 3 septembrie 1916, p. 19; *Ausztria és Magyarország érdekeltsége Romániában*, „A Fakereskedelem”, anul 6, nr. 37, 13 septembrie 1916, p. 5; *Románia fatermelése*, „Magyar Fakereskedő – Ungarische Holzhändler”, anul 23, nr. 50, 14 decembrie 1916, p. 1.

⁶⁷ *Események Mackensen hadseregsoportjánál*, în vol. *A világháború amilyenek én láttam. Győzelmes küzdelmeink Erdélyért*. IV. kötet, scris de feldmareșalul arhiducele Iosif pe baza jurnalului său și a dosarelor oficiale, Budapeșt, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 1930, p. 312, 350, 353.

⁶⁸ Mai multe articole de ziar ulterioare confirmă partea de „opiniere” a deciziei civile a procesului Tișița din 25 ianuarie 1922. SJAN Covasna, Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 24.

⁶⁹ A se vedea Ernő Raffay, *Balkáni birodalom. Nagy-Románia megteremtése 1866-1920*, Budapeșt, Kárpátia Stúdió, 2010; Elke Bornemann, *Der Frieden von Bukarest 1918*, Frankfurt am Main – Bern – Las Vegas, Lang, 1978.

⁷⁰ *A román béke és a faipar*, „Magyar Kereskedők Lapja”, anul 38, nr. 20, 18 mai 1918, p. 10.

Credit-Anstalt, pe de altă parte, după ce aceștia din urmă au căutat să-și vândă cota de proprietate. De data aceasta, contele a purtat negocieri avansate cu „Banca Comercială” pentru a asigura o comunitate de interese sau o abordare similară⁷¹. În primele zile ale lunii august 1918, pe baza informațiilor de la Bursa de la Viena, *Allgemeine Depositenbank* a achiziționat cu succes acțiunile „Tișița” de la instituțiile financiare Rothschild și de la Ármin Mikes⁷². Această ultimă știre – cu excepția răscumpărării lui Ármin Mikes – ar putut fi chiar adevărată. Potrivit tranzacției, Depositenbank și grupul financiar condus de Camillo Castiglioni, care a atras și capital german, „au plătit aproximativ 70 de milioane de coroane pentru totalul acțiunilor”, care în condițiile speciale ale vremii era considerat un preț bun de cumpărare⁷³.

Ostilitatea, îndreptată în mare parte împotriva proprietății „străine” a companiei și perpetuată în următorii ani și chiar decenii, poate fi datată doar din 1920, când, pe de o parte, în funcție de evenimentele scenei politice bucureștene, a fost influențat procesul decizional al funcționarilor de la nivel județean și local, iar pe de altă parte, aceasta a afectat comportamentul cotidian al comunităților sătești din Moldova, care, tipic epocii, își exprimau adesea xenofobia etnică și înstrăinarea față de oamenii din afara comunității. Toate acestea au dus la măsuri administrative discutabile, procese motivate politic și conflicte sociale la nivel local. Mai întâi le voi explica pe scurt, apoi voi descrie cum s-au derulat afacerile în astfel de circumstanțe.

În vara anului 1920 s-a creat o tensiune locală între companie și satul Tulnici. La 24 iulie, primăria satului în denunțul acesteia către prefectul de Putna a dat curs dezacordului local generat de acțiunea „Tișiței”, care a inițiat în mod arbitrar înlăturarea liniei de cale ferată cu ecartament îngust construită în timpul războiului de către armata germană de ocupație. Întrucât amenajarea creată pe terenurile aparținând satului nu a provenit dintr-o investiție corporativă, primăria a considerat că prin intervenția sa va spori averea comunității locale. În cauză a intervenit Direcțiunea Administrației Generale al Ministerului de Interne, iar linia a fost transferată la Subsecretariatul de Stat al Refacerii și Aprovizionării, care, având în vedere reconstrucția, a dispus oprirea lucrărilor de dezmembrare⁷⁴.

Prefectura s-a adresat și Ministerului Comunicațiilor, care l-a desemnat pe inspectorul de căi ferate Mihail Plătineanu să investigheze cazul la fața locului. La data de 18 august, investigațiile au fost într-adevăr efectuate. Pe

⁷¹ *A Tisita erdőkhasználási rt.*, „Az Ujság”, anul 16, nr. 163, 16 iulie 1918, p. 12.

⁷² *Tranzakciók a faiparban*, „Budapesti Hírlap”, anul 38, nr. 181, 6 august 1918, p. 14.

⁷³ *Hajszta a fáért*, „Pesti Hírlap”, anul 40, nr. 190, 16 august 1918, p. 9; *A Tisita erdő rt.*, „A Fakeskedelem”, anul 8, nr. 35, 21 august 1918, p. 5; *Nagy tranzakció*, „Székely Nép”, anul 36, nr. 83, 16 octombrie 1918, p. 2.

⁷⁴ SJAN Vrancea, Fond Prefectura Județului Putna, dos. nr. 70/1920, f. 72–73, 81–83, 87.

lângă ordinul verbal al lui Plătineanu, prevenirea distrugerii ulterioare a liniei a fost asigurată printr-un ordin similar din 26 august adresat comandantului companiei de jandarmi Putna⁷⁵.

Măsurile legale luate împotriva companiei de către aparatul de stat român au făcut în scurt timp din povestea „Tișiței” unul dintre subiectele preferate ale cotidienele, la prezentarea căreia, până în a doua jumătate a anilor 1920, personalitățile publice românești care au contribuit la funcționarea companiei s-au regăsit în majoritatea cazurilor în rolul de „trădător de țară”. Această percepție a fost în mare parte legată de faptul că la 1 octombrie 1920, Ministerul de Justiție din România a dispus lichidarea tuturor acțiunilor și creanțelor care erau deținute de supușii statelor inamice la 14 august 1916. Apoi, prin ordinul nr. 44162 din aceeași zi, a dispus lichidarea societăților pe acțiuni „Tișița”, „Carpații” și „The Putna Forests”. Părțile interesate, mai întâi Camillo Castiglioni și apoi Ármin Mikes, au protestat împotriva lichidării. În apărare, fondatorul companiei, contele de Zăbala, a declarat că a vândut compania și cele 4.000 de acțiuni care purtau valoarea nominală a acesteia către Camillo Castiglioni din Viena în 1918. Contestația industriașului și magnatului financiar austro-italian de origine evreiască a fost discutată în primă instanță de prim-președintele Tribunalului Ilfov. Tribunalul a constatat că a avut loc o vânzare și cumpărare obișnuită, în cursul căreia Castiglioni, care obținuse cetățenia italiană, a devenit proprietarul acțiunilor, iar prin ordinul nr. 14744 din 27 noiembrie 1920, lichidarea societăților pe acțiuni a fost suspendată în condițiile în care România nu fusese implicată într-un război cu Italia și, ca atare, Italia nu putea fi considerată fostă țară inamică. Recursul lui Mikes – ar fi avut sens doar dacă drepturile de proprietate ale lui Castiglioni nu ar fi fost recunoscute – a fost respins ca fără interes și s-a dispus eliberarea activelor societăților pe acțiuni și scoaterea acestora din operațiunile de lichidare⁷⁶.

Cazul a fost atacat de către stat la instanța superioară. Apoi, după mai multe amânări, instanța a admis noul recurs a lui Castiglioni împotriva deciziei din 1920 a Ministerului Justiției. Procesul judiciar s-a bucurat de o atenție deosebită pe tot parcursul și presa cotidiană din Transilvania a relatat evoluțiile aproape în direct, cu atât mai mult cu cât foștii avocați ai companiei, Mișu Antonescu și Take Ionescu, îndeplineau tocmai atribuțiile de ministru al Justiției și Afacerilor Externe și au preluat poziții opuse în dezbateră în

⁷⁵ *Ibidem*, f. 84–85, 87 (verso), f. 95–98 (inclusiv verso).

⁷⁶ SJAN Covasna, Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 11–12.

desfășurare împotriva ministrului Agriculturii și Domeniilor, Theodor Cudalbu, care a amenințat cu demisia, provocând o criză de guvern⁷⁷.

Procesul a continuat cu noi amânări⁷⁸. În același timp, coșmarul naționalizării și situația juridică fluctuantă i-au determinat, în vara anului 1921, pe proprietarii *Allgemeine Depositenbank*, pe baza declarațiilor concordante ale presei maghiare și române ale vremii,⁷⁹ să ia în considerare vânzarea „Tișiței”, cu un capital social de 65 de milioane de lei, către industriașul și politicianul german Hugo Stinnes⁸⁰.

„Tișița” a avut însă probleme nu doar cu „politica mare”, ci și cu localnicii. Interesul politicii românești preocupată de termenele limită pentru contractele de exploatare forestieră ale companiei poate fi urmărit încă din august 1920⁸¹. După expirarea dreptului de exploatare a unei părți de pădure achiziționată de „Carpații” de la obștea Găurile (azi așezarea Vizantea-Livezi, județul Vrancea) la 16 august 1920, între părți s-au ivit serioase tensiuni din cauza tăierilor ulterioare. La instrucțiunile Administrației Casei Pădurilor din cadrul Ministerului Agriculturii și Domeniilor, administratorul plasei Vrancea, Emil Băiatu, a suspendat exploatarea și transportul lemnului. Conducătorii obștii sătești însă – Vasile Leica, Toader Ștefan Leica și Andronic Grecu – nu s-au mulțumit cu acest lucru, după ce firma a putut transporta buștenii tăiați și prelucrați până la 16 august 1920⁸².

Povestea nu s-a terminat însă aici. La Gara Putna s-au prezentat mai mulți membri ai obștii sătești Găurile, amenințând angajații companiei, că își vor face

⁷⁷ *Informațiuni*, „Patria”, anul 3, nr. 53, 13 martie 1921, p. 2; *Informațiuni*, „Gazeta Transilvaniei”, anul 84, nr. 57, 16 martie 1921, p. 2; *Afacerea Tișița*, „Gazeta Transilvaniei”, nr. 72, 2 aprilie 1921, p. 1; *Miniștrii averescani demisionează. După Matei Cantacuzino, demisionează dl. Cudalbu: unul din cauza ministrului Tăslăuanu, altul din cauza ministrului M. Antonescu*, „Patria”, nr. 72, 2 aprilie 1921, p. 1; *Criza de guvern*, „Patria”, nr. 74, 7 aprilie 1921, p. 3.

⁷⁸ SJAN Covasna, Fond *Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 23.

⁷⁹ *A bécsi francia konzul jelentése Stinnes terveiről. Nagy tranzakciók Erdélyben és Romániában*, „Az Est”, anul 12, nr. 132, 18 iunie 1921, p. 8; *Prețul lemnelor*, „Foaia Poporului”, anul 29, nr. 25, 19 iunie 1921, p. 5; *Stinnes átveszi a Tisita erdőkitermelési vállalatot*, „Új Kelet”, anul 4, nr. 134, 24 iunie 1921, p. 6.

⁸⁰ Hugo Stinnes (1870–1924), industriaș și om politic german. Despre el, a se vedea Bernhard-Michael Domberg, Klaus Rathje, *Die Stinnes. Vom Rhein in die Welt. Geschichte einer Unternehmerfamilie*, Wien, Signum, 2009.

⁸¹ *Deputatul Rădulescu a interplat ministrul Agriculturii și Domeniului, întrebând despre termenele de expirare a contractelor de închiriere vrâncene ale „Tișiței”*. *Desbaterile Parlamentului*, „Patria”, anul 2, nr. 170, 8 august 1920, p. 2.

⁸² SJAN Covasna, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 37/1921, f. 20–21 (inclusiv verso), f. 33 (inclusiv verso), f. 40–42 (inclusiv verso).

dreptate personal, ceea ce a impus trimiterea jandarmeriei județene. Ministerul de Interne a dispus acesteia să cerceteze cazul. În consecință, compania avea un contract valabil de exploatare a suprafețelor închiriate până la 16 august 1920, dar din cauza războiului aproape 1.000 de hectare de pădure au rămas neatinse, mai mult nici lemnul tăiat, brut și fasonat nu a reușit să fie transportat. Cu toate acestea, „Tișița” a continuat să funcționeze invocând o clauză din contractul de închiriere, care prevedea că, în cazul în care societatea nu reușește să exploateze zona la timp, va avea o perioadă de grație de cinci ani, timp în care va plăti suplimentar 500 de lei anual către obștea satului. Aceștia din urmă, în schimb, nu au acceptat conținutul clauzei, nu i-au permis „Tișiței” să transporte materialul tăiat și au alungat muncitorii, l-au sechestrat pe un funcționar, au deteriorat un uluc pe care se coborau lemnele din pădure și, în cele din urmă, au amenințat funcționarii companiei cu expulzarea tuturor în cazul când vor reintra în lucru. Deși firma a respectat doar termenii contractului, nu a reușit să se împace cu obștea satului, ai cărei lideri au fugit în pădure, iar din această cauză activitatea companiei a stagnat⁸³. Ministerul de Interne a cerut continuarea anchetelor. În acest context, administratorul plasei Vrancea a raportat că „Tișița” a suspendat pentru o lună lucrările de transport între pădure și calea ferată industrială; nu au mai avut loc conflicte; pe de altă parte a văzut soluția în reinnoirea conducerii obștii satești care avea să aibă loc în câteva zile și, cu ai căror administratori delegați, cei interesați ar fi putut discuta în viitor⁸⁴.

Această așteptare nu a fost confirmată. În martie 1922, obștea satului Găurile a mai făcut o plângere despre exploatarea ilegală. Întrucât reacția autorităților a fost tergiversată, cei trei membri ai obștei satului – Vasile Leica, Toader Ștefan Leica și Andronic Grecu – au apelat la ministerul de resort cu cunoscuta lor plângere. Prefectul a dispus din nou administratorului plasei Vrancea să cerceteze de urgență cazul, să emită actele corespunzătoare și să dezvăluie din procedură dacă plângerea este sau nu întemeiată⁸⁵.

În cursul anului 1922, pe lângă obștea satului Găurile, societatea a avut probleme și cu banda de tâlhari condusă de Constantin Bahnă. Bandiții, care s-au specializat aproape exclusiv pe angajații „Tișiței”, i-au ținut în teroare pe muncitorii și pe funcționarii companiei cu jafuri în serie. Angajații au fost atacați în locuințele lor cu arme de foc, s-a tras în ei, un locuitor din Negrileşti

⁸³ A se vedea raportul nr. 7162 din 30 iunie 1921 întocmit pe această temă de comandantul adjunct al companiei de jandarmi Putna, colonelul Stauer. *Ibidem*, f. 47–48 (inclusiv verso).

⁸⁴ A se vedea raportul nr. 697 din 5 august 1921 cu semnătura indescifrabilă a administratorului plasei Vrancea. *Ibidem*, f. 46, 67 (inclusiv verso).

⁸⁵ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 40/1922, f. 18–20, 31.

a fost grav rănit, altul avea ambele picioare perforate. Oamenii legii au lichidat membrii bandei mai târziu în același an⁸⁶.

Între timp, în cazul statul *versus* „Tișița”, la 25 ianuarie 1922, Curtea de Apel din București l-a găsit pe Camillo Castiglioni drept proprietar al societăților pe acțiuni „Tișița”, „Carpații” și „The Putna Forests” și l-a scutit de naționalizare. Trebuie evidențiate punctele 6, 7 și 8 ale deciziei judecătorești, care se ocupă pe de o parte cu ideea vânzării false a companiei, pe de altă parte cu naționalitatea părților contractante. Curtea de Apel a constatat că vânzarea a fost într-adevăr între Castiglioni și Mikes și nu între sucursala *Depositbank* din Trieste și *Credit-Anstalt* din Viena. La achiziția realizată de banca din Viena la 5 iunie 1918, pe lângă Castiglioni, mai erau cumpărători I.V. Stârcea și Alexandru Hurmuzachi, ambii politicieni români din Bucovina cu titlul de baron, primul cu roluri în mai multe guverne românești. Acțiunile au fost ulterior ștampilate de către atașatul român la Berna, definitivându-se astfel drepturile de proprietate⁸⁷.

Punctele 7 și 8 au interpretat, printre altele, naționalitatea părților contractante, precum și „naționalitatea ostilă”. Completul de judecată de la București a constatat că este dovedită cetățenia italiană și română a celor doi foști supuși ai Monarhiei, referindu-se la cele consemnate în Tratatului de la Trianon, la lit. a) și b) ale articolului 232 al capitolului IV, intitulat „Bunuri, drepturi și interese”. Castiglioni a atestat cu certificat consular italian că este din Trieste, devenit cetățean italian ca urmare a anexării teritoriului. Mikes și-a dovedit și el proveniența transilvăneană, iar juriul i-a stabilit cetățenia română. De asemenea, a constatat că nu este posibilă dovedirea faptului că Mikes a ales cetățenia maghiară, în ciuda reședinței sale la Budapesta și a utilizării unui pașaport maghiar, deoarece alegerea sa efectivă a fost confirmată de documente oficiale românești⁸⁸.

Deși guvernele liberale ale vremii, conform articolelor de presă ale opoziției, au tratat fostele companii cu capital „inamic” cu mâna înmănușată – precum în cazul producătorului de petrol „Steaua Română” finanțat de germani⁸⁹ –, în ciuda atacurilor personale la nivel înalt, tot datorită muncii lor a apărut Decretul-lege nr. 85 din 13 iunie 1923, privind bunurile inamice, așa-numita „Lege Tișița”, în baza căreia s-a redeschis cauza. Prin aceasta s-a decretat lichidarea bunurilor, drepturilor și intereselor supușilor aparținând

⁸⁶ *Un mare proces în fața juraților din Putna. 30 de acuzați și 75 de martori* „Dimineața”, anul 24, nr. 7713, 2 iunie 1928, p. 10; *Procesul bandei Bahna în fața curții cu juri din Putna*, „Dreptatea”, anul 2, nr. 188, 3 iunie 1928, p. 2.

⁸⁷ SJAN Covasna, *Fond Brigada Specială de Siguranță Sfântu Gheorghe 1921-1940*, dos. nr. 36/1921, f. 18–20, 23.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 20–22.

⁸⁹ *Az egységesítés vitája Romániában*, „Új Kelet”, anul 6, nr. 29, 23 martie 1923, p. 2.

unor foste state inamice în vederea despăgubirii supușilor români și statului pentru daunele neplătite cauzate de război. Articolul 2 din lege a trecut peste hotărârile judecătorești favorabile anterioare, după ce și-a declarat efectul asupra societăților anterior excluse din sfera lichidării. Articolele adiționale care au permis recursul și soluționarea s-au dovedit a fi importante și în cazul „Tișiței”⁹⁰. Acest decret permitea statului să facă recurs la Înalta Curte de Justiție și Casație, încă din august 1923, la hotărârile judecătorești anterioare din cauza „Tișița”⁹¹.

În cazul recursului statului, după mai multe amânări, la 25 martie 1925, secția a 3-a a Înaltei Curți de Justiție și Casație a decis din nou în favoarea amânării, după ce avocații „Tișiței” – avocatul și ulterior ministrul Istrati Miclescu, avocatul Constantin Xenii și fostul ministru Eugen Popescu – au susținut neconstituționalitatea decretului, iar din acest motiv a fost necesară opinarea secțiilor unite⁹². La 12 iunie 1925, secțiile unite ale Înaltei Curți au respins neconstituționalitatea articolului obiectat, iar pozițiile reprezentantului Ministerului Finanțelor, profesorului universitar și fostului ministru Constantin Dissescu, al profesorului universitar și omului politic Mircea Djuvara, precum și a avocatului Victor Dumitrescu a avut câștig de cauză⁹³.

După cum se spune, un necaz nu vine niciodată singur. La 29 iunie 1925, Cristea Daniel, moștenitorul legal al lui Ioan I. Langa, care a semnat un contract cu societatea în 1907, a dat în judecată „Tișița” pentru încălcarea contractului, cerând despăgubiri și rezilierea contractului. Nu există date despre rezultatul procesului. Cauza fundamentală poate să fi fost o neînțelegere personală, deoarece în anii precedenți, în anii 1923 și 1924, conducerea „Tișiței” a permis alocarea de lemn de foc proprietarului Cristea Daniel de mai multe ori pe an⁹⁴.

La 2 octombrie 1925, în presa maghiară a apărut știrea – falsă – potrivit căreia Înalta Curte a confirmat în hotărârea definitivă decizia instanței de fond cu ani mai devreme, prin care Camillo Castiglioni a fost declarat austriac, iar Ármin Mikes cetățean maghiar, și a expropriat compania, invocând

⁹⁰ *Lege nr. 85 din 13 iunie 1923 pentru lichidarea bunurilor, drepturilor și intereselor supușilor foști inamici și pentru încasarea creanțelor și datoriilor lor față de supușii români*, „Monitorul Oficial”, nr. 55, 13 iunie 1923.

⁹¹ *Știri diverse*, „Adevărul”, anul 36, nr. 12135, 18 august 1923, p. 4; *Ultima oră*, „Universul”, anul 41, nr. 219, 20 august 1923, p. 5.

⁹² *Procesul Tișița*, „Adevărul”, anul 38, nr. 12660, 26 martie 1925, p. 2.

⁹³ *Lichidarea Soc. „Tișița”*, „Adevărul”, anul 38, nr. 12729, 13 iunie 1925, p. 2; *Curierul Judiciar. Neconstituționalitatea legii pentru lichidarea bunurilor inamice*, „Cuvântul”, anul 2, nr. 178, 13 iunie 1925, p. 2; *Palatul Justiției. Casația și legea lichidării averilor dușmane*, „Dimineata”, anul 21, nr. 6667, 13 iunie 1925, p. 7; *Curier judiciar. Asupra legii pentru lichidarea bunurilor supușilor inamici*, „Universul”, anul 43, nr. 134, 14 iunie 1925, p. 2.

⁹⁴ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, 216–218, f. 234–248.

naționalitatea ostilă a acestora. S-a răspândit și vestea că „grupul monetar românesc condus de avocatul bucureștean dr. Rebny”, care a fost implicat și în lichidarea *Depositenbank*-ului prăbușit, a primit opțiune pe „Tișița”⁹⁵.

În ciuda speculațiilor presei, litigiul a continuat până în vara anului 1926. La 28 iunie 1926, în sentința sa cu nr. 674⁹⁶, Înalta Curte a anulat hotărârea Curții de Apel București, a chemat instanța Galați să rejudece dosarul „Tișița” și a obligat societatea la plata sumei de 20.000 de lei cheltuieli de judecată⁹⁷. Plecând de la ipoteza că acțiunile „Tișița” au fost într-adevăr vândute către Castiglioni, potrivit Înaltei Curți, vânzarea a fost considerată în continuare invalidă, deoarece, din momentul sechestrului judiciar, acele acțiuni erau indisponibile din punct de vedere legal. A considerat că tratatele de pace de la Trianon și Saint Germain fuseseră interpretate greșit. Castiglioni a devenit italian prin anexarea orașului său natal, Trieste, Italiei în 1916, dar, deoarece era anterior supus austriac, s-a dovedit a fi debitor judecătoresc. Forul judiciar suprem a opinat că proprietatea „Tișiței” nu a încetat niciodată să fie proprietatea și interesul unor foști dușmani și astfel era sechestrabilă⁹⁸.

Chiar și în aceste condiții, „Tișița” a încercat să-și continue activitățile. La începutul anilor 1920 au continuat contractele de arendare a terenurilor cu locuitorii satelor, precum și cu statul⁹⁹. La 3 noiembrie 1921, guvernul Averescu, ai cărui miniștri l-au susținut pe Mikes, a aprobat licența pentru căraușie publică de mărfuri a companiei¹⁰⁰. Pe 1 mai 1923, mult mai ostilul guvern Brătianu a autorizat compania să construiască o altă ramificație de aproximativ 9,5 km. de cale ferată¹⁰¹. Compania a încercat să răspundă provocărilor politice, juridice și sociale într-un mod evident constructiv. Acest lucru este confirmat de contabilitatea în întregime în limba germană din 1923, conform căreia prelucrarea lemnului avea loc la Soveja – cu produse vândute inclusiv în Londra –, dar cu administrația și contabilitatea companiei dirijată din Mărășești. Contabilitatea a prezentat și o dare de seamă a creditorilor companiei, unde atât Castiglioni personal, cât și *Depositenbank* din Viena pe

⁹⁵ *Román opció a Depositenbank egyik vállalatára*, „Új Kelet”, anul 8, nr. 249, 31 octombrie 1925, p. 6.

⁹⁶ *Despre motivarea sentinței CAS. III, 28 iunie 1926*, „Pandectele Române” – Partea I-a, p. 115–144.

⁹⁷ *Dela Palatul Justiției*, „Adevărul”, anul 39, nr. 13046, 30 iunie 1926, p. 2.

⁹⁸ *Curier judiciar. Afacerea soc. „Tișița”*, „Universul”, anul 44, nr. 148, 1 iulie 1926, p. 6.

⁹⁹ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 9–14 (inclusiv verso), f. 49–51, 208–209, 211, 251–253 (inclusiv verso).

¹⁰⁰ *Ibidem*, f. 85.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 82.

care o conducea, precum și casa bancară *Credit-Anstalt* a familiei Rothschild sunt listate cu sume importante¹⁰².

„Tișița” putea conta pe personalități românești importante nu doar pentru protecția sa juridică și politică, ci și în relațiile de zi cu zi. De exemplu, directorul Societății Mărăști, generalul Alexandru Mărgineanu, eroul bătăliei de la Mărăști¹⁰³, a încheiat o înțelegere cu directorul „Tișiței”, Artur Niederhoffer, ca locomotiva societății numită „Mărasca”, să rămână în folosința „Tișiței”, în schimb vechea lor datorie să fie egalată cu chiria locomotivei¹⁰⁴.

Cu toate acestea, „Tișița” a ajuns într-o situație din ce în ce mai rea. A declarat o pierdere de 1.369.762,67 lei reportată din anul 1926 în anul 1927, în timp ce suma datorată creditorilor a urcat la 150.214.628,52 lei¹⁰⁵. Lipsa de materii prime care a început în 1925 s-a acutizat și mai mult în cursul anului 1926, după ce stocurile proprii de lemn ale companiei s-au epuizat. Deși Societatea Anonimă Oituz cu sediul la Brașov, care remedia pe „Zabolai” o altă companie forestieră a lui Mikes, a apărut și aici, în lipsa unor mijloace financiare serioase, cooperarea cu firma „Union”, care asigură o parte din materia primă – cel puțin pe hârtie – s-a clătinat. Modificări majore se anunțau din formularul întocmit pentru convocarea adunării generale pe 1927 a „Tișiței”, din moment ce pe ordinea de zi figurau între altele aprobarea acordului (aranjamentului) încheiat cu Ministerul Finanțelor și Oficiul de Lichidare; acordul încheiat cu „Oituz”, precum și lichidarea societății¹⁰⁶.

III. Societatea Anonimă Oituz și prima „tranzacție”.

O altă încercare de integrare în noul stat (1927–1932)

În mod paradoxal, verdictul Înaltei Curți i-a permis lui Ármin Mikes să scape de *Depositbank* și Castiglioni, care se aflau într-o situație gravă, și de *Credit-Anstalt*. În martie 1927, presa română din București – în primul rând în contextul „tranzacției” încheiate între stat și Societatea Anonimă Oituz – relatează indignată că bunurile „Tișiței”, aflate încă în litigiu, au fost vândute, proprietatea acestora fiind cumpărată de „Oituz” pentru 15.000.000 lei, cu plata eșalonată pe cinci ani¹⁰⁷.

¹⁰² *Ibidem*, dos. nr. 2/1923-1939, f. 2–3, 6–34.

¹⁰³ Ion Cușșă, *Mărăști, Mărășești, Oituz*, București, Edit. Militară, 1967.

¹⁰⁴ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 86–87.

¹⁰⁵ *Ibidem*, dos. nr. 2/1923-1939, f. 44–45.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 35–84.

¹⁰⁷ *A reinviat afacerea „Tișița”*. *Bunurile societății concesionate unui consorțiu de foști inamici*. *O tranzacție dăunătoare Statului*, „Adevărul”, anul 40, nr. 13274, 27 martie 1927, p. 3.

Activele corporative dobândite în acest mod i-au permis lui Ármin Mikes să inițieze negocieri extrajudiciare cu Ministerul Finanțelor reclamant, care, pe de o parte, ar fi putut pune capăt litigiului cu final imprevizibil și, pe de altă parte, ar fi putut restabili atmosfera calmă necesară activității economice. În timpul negocierilor bilaterale în toamna anului 1926, a venit la putere din nou guvernul Averescu, care și în prealabil fusese mai îngăduitor cu Mikes. Esența tranzacției a fost că vechiul-noul proprietar recunoaște pe de o parte exproprierea societății pe acțiuni de către stat, iar pe de altă parte, printr-o altă societate pe care o deținea și prin plata unei garanții, va închiria exclusiv întreaga structură industrială a „Tișiței”. În cele din urmă „Oituz” a plătit 5.000.000 de lei pentru dreptul de folosință pe 10 ani. Potrivit acordului, calea ferată industrială, împreună cu materialul rulant și alte accesorii ale parcului industrial, fabricile, toate contractele de exploatare forestieră valabile încheiate cu persoane fizice și organe de stat trebuiau predate statului cu efect imediat, „Tișița” rămânând responsabilă pentru toate obligațiile sale anterioare, iar statul nefiind împovărat cu nimic. În schimb, statul a recunoscut dreptul de folosință al societății „Oituz” asupra liniei de cale ferată, materialului rulant și instalațiilor industriale, dar fără arboretul forestier. Potrivit documentului semnat în timpul ministerului lui Ion I. Lapedatu, suma plătită era privită ca o garanție, care, dacă totul era în regulă după cei 10 ani, ar fi fost restituită proprietarului¹⁰⁸.

„Tranzacția” dintre stat și „Tișița” a ajuns în presa de la București la 27 martie 1927 și a dus imediat la speculații ostile și în același timp fantastice, care au mers toate într-o singură direcție: cu intervenția clasei politice perfide, „bunurile inamice” cu o valoare de peste 100.000.000 de lei, au ajuns gratuit în proprietatea „dușmanilor”, respectiv al Împăratului German Wilhelm, Prințului Fürstenberg și al lui Dr. Leo Weisz, fost aghiotant al generalului von Mackensen¹⁰⁹. Situația creată a determinat ca firma „Oituz” să încerce să demonstreze, printr-o declarație publică, caracterul românesc al companiei și onestitatea tranzacției. S-a precizat că majoritatea acțiunilor sunt deținute de români, iar în consiliul de administrație sunt 5 români și doi reprezentanți elvețieni ai Holzhandels A.G., care de fapt finanțează societatea. Activele companiei cuprind aproximativ 7.000 de iugăre de pădure în văile Cașin, Lepșa și Oituz. În fabricile cu mii de oameni au fost angajați localnici, cu

¹⁰⁸ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 41–43.

¹⁰⁹ *Cum sunt jefuite pădurile din Ardeal*, „Cuvântul”, anul 3, nr. 720, 27 martie 1927, p. 4.; *Dușmanii țării în exploatarea pădurilor noastre. Cine sunt proprietarii soc. Oituz, beneficiara tranșacției scandaloase în soc. Tișița*, „Universul”, anul 45, nr. 73, 30 martie 1927, p. 6.

excepția celor aproximativ 200 de români din Maramureș care au venit cu contract de muncă. În plus, la buna funcționare au contribuit 39 de oficiali români și, cu permisiunea organelor de securitate a statului, alți 6 experți străini. În calitate de director general al companiei a fost prezentat George A. Mincu, fostul președinte al filialei Brașov a Băncii Generale a Țării Românești, în timp ce conducerea silviculturii a fost încredințată inginerului „Sterba”, fost funcționar silvic de stat. În comunicatul de presă, compania a negat statutul de coproprietar al fostului împărat Wilhelm I al Germaniei, și al prințului Fürstenberg¹¹⁰. Au afirmat că statul, la intrarea în posesia „Tișiței”, ar fi trebuit să stingă datoriile și costurile de reconstrucție ale companiei efectuate înainte de 14 august 1916, circa 82 de milioane de lei. Au invocat un singur motiv în favoarea închirierii și anume că pădurile companiei „Oituz” gravitau spre calea ferată industrială a „Tișiței” și astfel puteau grăbi exploatarea acestora¹¹¹.

Trecerea bunurilor „Tișiței” de la stat la „Oituz” a avut loc în perioada 17 martie - 18 mai 1927, fapt confirmat de semnarea convenției la 27 august 1927 între Ministerul Finanțelor și cele două companii¹¹². Cu toate acestea, afacerile au fost sub așteptări, deoarece bilanțurile până în 1929 arată ani de pierderi. *Depositenbank* și *Credit-Anstalt*, în schimb, au rămas printre creditorii cu sume mai mici¹¹³.

Tensiunile între companie și populație au continuat și în a doua parte a deceniului trei. La 18 iulie 1929, Serviciul Administrației Generale a Prefecturii Putna s-a adresat personal directorului „Oituz-Tișița”, Artur Niederhoffer, înaintând plângerile muncitorilor din Soveja și ale primăriei locale cu privire la pauza de masă, închiderea cârciumii, exploatarea lemnului, și prețurile utilizate în transportul de persoane. Au fost și plângeri de natură etnică. Pe tot parcursul, protestatarii au folosit cuvântul „străin” pentru a se referi la companie, iar oficialii de rang superior (un anume Aschenbrenner) ar fi putut să recurgă și ei de asemenea la remarci naționaliste, cum ar fi sloganul: „Românilor le trebuie coarne de vită, pe

¹¹⁰ Comunicatul de presă, poate din șiretenie, s-a distanțat și de Ármin Mikes, numindu-l responsabil pentru situația anterioară de aproape faliment al Societății Anonime „Zabolai”, care fără intervenția Societății Anonime Oituz și a companiei din Zurich ar fi prejudiciat pe creditorii cu 100.000.000 de lei.

¹¹¹ *Afacerea „Tișița” – „Oituz”*. *O punere la punct*, „Cuvântul”, anul 3, nr. 722, 30 martie 1927, p. 4.

¹¹² SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 198/1943, f. 174.

¹¹³ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 2/1923-1939, f. 85–106.

care le pot aduce de la Budapesta!”¹¹⁴. Răspunsul lămuritor al directorului din 27 iulie 1929, în care se menționa și o grevă, era datat din Mărășești¹¹⁵. Au fost discuții serioase și despre prețurile biletelor pentru transportul feroviar public¹¹⁶. Sovejenii, pe riscul lor, puteau călători inițial gratuit pe platforma deschisă până la Mărășești, care se afla la aproape 60 de km., ulterior trebuind să plătească 10 lei. În 1929 – la dispoziția ministerului –, în vagon închis călătoria costa 85 de lei. Asta a însemnat o povară financiară atât de însemnată încât localnicii au ales platforma deschisă de 10 lei, în ciuda condițiilor meteo nefavorabile¹¹⁷.

Relativ multe plângeri au provenit și din lipsa de informații, în timp ce interdependența dintre oameni, dincolo de granițele etnice era evidentă. La 21 iulie 1931, prefectura Putna a intervenit la Ministerul Pădurilor în cazul buștenilor de la Ojdula ai companiei soră „Zabolai” pentru a fi transportați în cel mai scurt timp la fabrica din Soveja, materia primă fiind blocată de serviciul silvic al județului Trei Scaune. În caz contrar, peste 500 de muncitori și aproximativ 100 de funcționari ai fabricii ar fi rămas șomeri. Mai mult, tronsonul de cale ferată cu ecartament îngust Soveja–Vizantea, care transporta și călători, ar fi încetat să mai funcționeze¹¹⁸.

Potrivit articolelor de presă românească ale vremii, „Tișița” s-a împletit din ce în ce mai mult cu regiunea, deoarece transportul era efectuat de calea sa ferată industrială. S-au legat de aceasta accidente de muncă și de cale ferată, focuri, incendii forestiere, comemorările Primului Război Mondial¹¹⁹, dar și vizitele episcopilor ortodocși¹²⁰. Nu a fost altfel nici după 1927, dar și într-o abordare mai pozitivă: sprijinul pentru săraci¹²¹, comemorările Mărăști¹²² – la evenimentul cărora din 1929 „Tișița” a fost

¹¹⁴ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 25/1929, f. 34–36.

¹¹⁵ *Ibidem*, f. 119 (inclusiv verso).

¹¹⁶ *Ibidem*, f. 176–177, 187.

¹¹⁷ *Ibidem*, dos. nr. 65/1929, f. 11–18.

¹¹⁸ *Ibidem*, dos. nr. 29/1931, f. 79.

¹¹⁹ *Punerea pietrei fundamentale Mausoleului din Soveja (Putna)*, „Universul”, anul 41, nr. 254, 1 octombrie 1923, p. 2; *Informațiuni*, „Universul”, anul 42, nr. 158, 16 iulie 1924, p. 3.

¹²⁰ *Vizite episcopale. P.S. Sa Episcopul Constanței la Călărași*, „Universul”, anul 41, nr. 236, 10 septembrie 1923, p. 2.

¹²¹ *Mărășești. Pentru săraci*, „Viitorul”, anul 20, nr. 5953, 24 decembrie 1927, p. 3.

¹²² *Serbările de la Mărăști*, „Dimineața”, anul 24, nr. 7715, 4 iunie 1928, p. 9; *Inaugurarea câmpului istoric dela Mărăști*, „Adevărul”, anul 41, nr. 13637, 7 iunie 1928, p. 6; *Inaugurarea câmpului istoric dela Mărăști*, „Dreptatea”, anul 2, nr. 191, 7 iunie 1928, p.

reprezentată în culori elvețiene¹²³ –, sau dezvoltarea oportunităților turistice locale¹²⁴.

În relația aparent ordonată dintre „Oituz”, „Tișița în lichidare” și stat, o altă ruptură a fost cauzată de procesul optanților de la Haga¹²⁵, care din punctul de vedere al partidului țărănesc la putere s-a încheiat cu succes în ianuarie 1930. În acest context, s-a convenit cu Austria și Ungaria că România va renunța la lichidarea proprietăților foștilor supuși inamici, iar cele care nu fuseseră încă lichidate complet vor fi restituite proprietarilor lor. În baza acesteia, „Tișița” a solicitat tribunalului din Ilfov să dispună restituirea bunurilor, deoarece lichidarea societății nu a avut loc niciodată, iar prin „tranzacție” această operațiune a fost „amânată”¹²⁶. În urma acțiunii și a consecințelor, „Oituz” a renunțat la dreptul de folosință a infrastructurii „Tișiței” în septembrie 1932, iar bunurile companiei au fost preluate de către Casa Pădurilor Statului pentru a fi „protejate” până la finalizarea cauzei¹²⁷.

IV. Posesiune de stat și a doua „tranzacție”.

Anii salvării daunelor (1933–1940)

Se știe că statul este cel mai prost gospodar, iar această realitate nu a fost diferită nici în cazul „Tișiței”¹²⁸. Situația putea fi schimbată doar prin litigii

2; Programul serbărilor dela Mărăști. Comemorarea din ziua de 10 iunie, „Universul”, anul 46, nr. 128, 7 iunie 1928, p. 5; Organizarea serbărilor dela Mărăști. Programul serbărilor, „Curentul”, anul 3, nr. 879, 5 iulie 1930, p. 6.

¹²³ Sărbătorirea zilei eroilor, „Universul”, anul 47, nr. 106, 13 mai 1929, p. 5.

¹²⁴ Curierul băilor. Soveja-Putna, „Dimineața”, anul 23, nr. 7422, 2 august 1927, p. 5; Curierul băilor. Băile Vizantea-Putna, „Dimineața”, anul 24, nr. 7776, 4 august 1928, p. 4.

¹²⁵ A se vedea teza de doctorat în limba franceză a lui Antal Berkes, susținută la Sorbona și Universitatea Eötvös Loránd în 2021, intitulată *L'affaire des optants: les enjeux nationaux et internationaux d'un différend roumano-hongrois: Az optánsvita: Egy román-magyar vita nemzeti és nemzetközi kérdései*, respectiv, Idem, *The Image of the League of Nations-Mediators in the Romanian Society during the Romanian-Hungarian „Optants” Dispute (1923-1930)*, în vol. *Through the Diplomat's Eyes: Romanian Social Life in the Late 19th and Early 20th Century*, (eds.) Claudiu-Lucian Topor, Daniel Cain și Alexandru Istrate, Kaiserslautern Parthenon Verlag, 2016, p. 345–362.

¹²⁶ *Palatul Justiției. Redeschiderea afacerii „Tișița”, „Dimineața”, anul 30, nr. 9744, 11 februarie 1934, p. 7.*

¹²⁷ SJAN Vrancea, Fond Prefectura Județului Putna, dos. nr. 198/1943, f. 174.

¹²⁸ Știri politice. Casa pădurilor a luat în stăpânire linia Tișița, „Cuvântul”, anul 9, nr. 2784, 24 ianuarie 1933, p. 4; Linia Tișița a fost trecută Casei pădurilor, „Dimineața”, anul 29, nr. 9366, 25 ianuarie 1933, p. 6.

și/sau în urma evenimentelor de politică externă. Tribunalul Ilfov a dat dreptate proprietarilor companiei, care de data aceasta acționase în calitate de reclamant¹²⁹, iar Curtea de Apel de la București a ajuns la o concluzie similară. Ministerul Finanțelor a contestat însă din nou hotărârea în fața Înaltei Curți de Justiție și Casație și, la fel ca în 1926, la 5 decembrie 1935, a reușit revocarea hotărârii forurilor anterioare, alături de o nouă rejudecare a cazului¹³⁰.

Până în februarie 1937, proprietatea „Tișiței” era „păzită” de Casa Pădurilor Statului. Atunci a avut loc cea de-a doua „tranzacție” între statul român și societate, suspendând litigiul, realizându-se astfel restituirea tuturor bunurilor „Tișiței”. Condiția acordului era ca „Tișița” să plătească 2.000.000 de lei Fondului de Lichidare a Bunurilor Inamice, iar alte 200.000 de lei cheltuieli administrative atribuite protejării bunurilor companiei¹³¹.

„Tișița” și-a dorit însă doar să realizeze desființarea liniei de cale ferată, anii următori au fost dominați în esență despre discuțiile privind ce s-ar întâmpla cu regiunea dacă posibilitatea de transport și trafic feroviar ar înceta. La 4 mai 1937, un comitet de ingineri format din 11 persoane s-a adunat la inițiativa Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor în biroul Gării Mărășești. Cei prezenți au declarat că este în interesul local să păstreze linia de cale ferată și să o pună în uz public, așa că au decis să convoace o comisie¹³². Cu toate acestea, reprezentanții Ministerului Lucrărilor Publice nu s-au prezentat la ședința din 4 iunie, așa încât a fost amânată¹³³. După ce Ministerul de Finanțe a indicat în aceeași zi că nu mai este nevoie de linie, „Tișița” a solicitat autorizația de lichidare pe 11 iunie. Prefectura Putna, în schimb, a informat Ministerul Lucrărilor Publice despre faptul că acea cale ferată industrială avea un impact economic direct asupra a 20 de localități, contribuind la bunăstarea generală a regiunii și la stimularea turismului. Prefectura a considerat că linia de cale ferată ar merita lucrările de renovare, deoarece linia dezafectată a avut deja un impact negativ asupra tuturor zonelor¹³⁴.

Lichidarea a fost aparent în afara agendei, dar „Tișița” a trecut la demontarea liniei încă din luna mai, la care primăria Câmpuri a reacționat cu

¹²⁹ *Palatul Justiției. Redeschiderea afacerii „Tișița”*, „Dimineața”, anul 30, nr. 9744, 11 februarie 1934, p. 7.

¹³⁰ *Între statul românesc și societatea „Tișița”*, „Curentul”, anul 8, nr. 2816, 5 noiembrie 1935, p. 5; *Palatul Justiției. În jurul averii societății „Tișița”*, „Dimineața”, anul 31, nr. 10399, 6 decembrie 1935, p. 4; *Curier judiciar. Lichidarea acțiunilor „Tișiței”*, „Universul”, anul 52, nr. 336, 6 decembrie 1935, p. 4.

¹³¹ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 198/1943, f. 174–175.

¹³² *Ibidem*, dos. nr. 97/1937, f. 58–59.

¹³³ *Ibidem*, dos. nr. 198/1943, f. 175–176.

¹³⁴ *Ibidem*, dos. nr. 97/1937, f. 62–66 (inclusiv verso).

disperare. Fără cale ferată, dura o săptămână până ajungea la piață o căruță cu lemne și, din cei maxim 200 de lei încasați pentru aceasta, era cu totul imposibil întreținerea unei familii, așa că au cerut ministerului să repornească măcar o porțiune din linia îngustă¹³⁵. În septembrie 1937, „Tișița” a primit permisiunea de a demonta întreaga linie de cale ferată industrială, situație în care în martie 1938 a întâmpinat rezistența sătenilor din localitățile afectate. Acest lucru a fost împiedicat în mai multe locuri, argumentând că compania industrială nu avea dreptul să facă acest lucru după expirarea contractelor de închiriere. Deși „Tișița” a contestat acest lucru, proprietarii săi fiind forțați într-o situație de constrângere, încă din decembrie 1937 negocia cu prefectura Putna, precum și cu liderii comunităților sătești mai violente, cu privire la despăgubirile ce trebuiau acordate satelor. Totuși, acestea nu au fost plătite direct. După ce au „voit să ajute” satele în cauză, au decis să le dea o donație bănească pentru binele public – pentru construcție de școală, biserică, baie publică etc. –, proporțională cu lungimea și întinderea liniei de cale ferată, prin prefectura Putna. „Tișița” a legat toate acestea de condiția demolării netulburate a liniei de cale ferată, promițând sume în valoare de 10.000 până la 120.000 de lei pe sat, iar în natură, un pod și un stingător de incendiu¹³⁶. Un caz special a fost Tulnici, cu care „Oituz” a fost implicat într-un proces juridic mai îndelungat¹³⁷. În acest caz, în esență, proprietarii au promis că vor renunța la amenda și cheltuielile de judecată impuse satului Tulnici, cu condiția ca respectiva comunitate să înceteze obstrucționarea activităților de exploatare forestieră a firmei „Oituz”¹³⁸.

„Tișița” a virat banii către prefectură la 21 martie 1938, dar prefectura a întârziat plata către comune. A fost nevoie de ceva timp pentru ca comunitățile sătești să înțeleagă faptul că nu pot cheltui sumele primite pe orice¹³⁹. Cu toate acestea, nu au putut veni cu planuri concrete, așa că prefectura a decis pe ce să cheltuiască banii: la Tulnici pentru o clădire de școală, la Soveja pentru construirea unei băi publice, la Răcoasa pentru repararea bisericii și construcția drumurilor, la Negrilești pentru construcția școlii, la Câmpuri pentru reparația drumurilor sătești și construcția școlii¹⁴⁰.

¹³⁵ *Ibidem*, f. 69.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 44, 150–151, 153–156.

¹³⁷ SJAN Covasna, Fond *Tribunalul Trei Scaune*, dos. nr. 508/1929, f. 1–723.

¹³⁸ SJAN Vrancea, Fond *Prefectura Județului Putna*, dos. nr. 97/1937, 177, f. 179.

¹³⁹ A se vedea conținutul comunicării dintre satele Răcoasa, Negrilești, Câmpuri, Soveja și Tulnici, pe de o parte, și Prefectura Putna, pe de altă parte, în perioada martie 1938 și ianuarie 1939. *Ibidem*, f. 36–43, 45–137, 178, 185–200.

¹⁴⁰ În ceea ce privește valoarea banilor, trebuie menționat că în cazul Răcoasei, planul de renovare a bisericii s-a ridicat la ceva mai mult de 15.000 de lei. În 1943, din cauza inflației

În esență, demolarea căii ferate a pus capăt istoriei „Tișiței”. Banca Chrissoveloni, care a jucat un rol cheie în lichidarea societății industriale, și-a asumat un rol inclusiv în ultimele săptămâni de existență a corporației, în vara anului 1940 participând la pregătirea vânzării finale a elementelor parcului industrial¹⁴¹. Într-un articol din 9 februarie 1941, cotidianul bucureștean „Universul” desemna societățile comerciale din județul Putna care fuseseră radiate din registrul firmelor, menționând și legenda firmă industrială înregistrată cândva la Focșani¹⁴².

În loc de concluzii

Reconstituirea istoriei „Tișiței” de-a lungul a trei decenii face posibilă utilizarea unei abordări de jos în sus atunci când interpretăm prăbușirea Austro-Ungariei, reconfigurarea Europei Centrale și de Est după Primul Război Mondial și consolidarea noilor state naționale create în regiune; prin examinarea proceselor de adaptare, rezistență și negociere a protagoniștilor locali și regionali și a grupurilor lor constitutive, a schimbărilor naționale, trans-și internaționale în noul context de putere reprezentat de noile granițe și noile instituții.

Această poveste este lupta individului cu administrația românească de stat a vremii: Armin Mikes, ca un respectat aristocrat maghiar, a putut inițial să-și desfășoare afacerea în condiții economice favorabile, dar după războiul pierdut care a dus la prăbușirea Monarhiei, devenit minoritar, străin, solicitând fără succes cetățenia română, a trebuit să recurgă la mijloace de supraviețuire greu de urmărit, pe parcursul căreia și-a mascat mai mult sau mai puțin cu succes proprietatea prin tranzacții, cu consilii de administrație compuse din români și, prin cooperarea cu creditorii săi (Credit-Anstalt, Castiglioni, Depositenbank, Holzhandels A.G.), asigurând funcționarea cu aport de capital străin. După impasul luptelor juridice, cu influență politică și bune legături la București¹⁴³, a obținut o naționalizare limitată, iar apoi evenimentele de politică externă din anii 1930, mai favorabile din punct de vedere maghiar, au făcut posibil să se retragă decent cu salvarea daunelor.

de război, salariul unui funcționar era în jur de 4.500 de lei. *Ibidem*, dos. nr. 51/1939, f. 188, 191–192.

¹⁴¹ SMAN București, Fond *Tișița*, dos. nr. 1/1907-1934, f. 163–166; nr. 2/1923-1939, f. 107–125.

¹⁴² *Firme comerciale radiate în orașul Focșani și jud. Putna*, „Universul”, anul 58, nr. 36, 9 februarie 1941, p. 6.

¹⁴³ Raoul Bossy, *Recollections of a Romanian Diplomat, 1918-1969. Diaries and Memoirs of Raoul Bossy*, vol. 1-2, Stanford, California, Stanford University Press, Hoover Institution Press, 2003, p. 166, 176.

Fabricile, căile ferate și celelalte investiții ale companiei industriale au avut un efect clar pozitiv pe termen lung asupra locuitorilor din localitățile mici din regiunea Vrancea din Moldova, atât din punct de vedere social, cât și economic. Cu toate acestea, odată cu prăbușirea agriculturii tradiționale în satele de munte¹⁴⁴ și în umbra naționalismului caracteristic epocii, acest lucru a devenit evident comunităților locale abia în ajunul demolării instalațiilor companiei. În trecut, comunitățile sătești au luat măsuri împotriva companiei pentru apărarea drepturilor de folosință a pădurilor sau criticând practicile „Tișiței”. Cu toate acestea, elita politică românească a vremii de la București era aparent mai mult de partea companiei, ceea ce a devenit cel mai evident atunci când aceasta a fost încetată, sabotând în esență cererea localnicilor de a salva linia de cale ferată, decizie pe care au încercat apoi să o contracareze cu investiții locale paternaliste. Acest lucru a contribuit și la faptul că astăzi Vrancea este printre cele mai defavorizate regiuni din România.

Povestea lui Mikes și „Tișița” este așadar de mai multe ori povestea elitei în perioada prăbușirii Austro-Ungariei și a creării statelor succesore. Venind din elita maghiară, Mikes va face parte din elita de afaceri a regiunii. Până la Primul Război Mondial, compania industrială a funcționat cu ajutorul conservatorilor iar după război, cu sprijinul controversat al Partidului Poporului și a Partidului Național Liberal, de la înființare până la sfârșit, miniștri români, foști, actuali sau de mai târziu, i-au fost moașe, iar prin administrația de stat, gestionau și conflictele cu elitele satului și cele de la nivel județean. Modelul de afaceri al lui Mikes, care a folosit rețeaua politică în mod competent, cu un bun marketing și bucurându-se de succes înainte și în timpul Primului Război Mondial, s-a dovedit a fi atractiv atât pentru marile bănci din Budapesta ale vremii, casa bancară Rothschild din Viena, cât și mai târziu pentru Allgemeine Depositenbank și Camillo Castiglioni. Totuși, investitorii străini, în cadrul noii statalități românești, contrar lui Ármín Mikes, care a profitat mai bine de condițiile locale decât ei, nu au reușit să găsească un *modus vivendi* care să asigure profitul afacerii și, în cele din urmă, s-au decis în favoarea retragerii forțate, în timp ce Mikes a rămas, fiind strâns legat nu doar de România, ci și de pădurile sale din Trei Scaune și Vrancea.

Este sustenabilă și în acest caz afirmația lui Gábor Egry că discrepanța dintre discursul normativ, naționalist al statalității și practica ambiguă a

¹⁴⁴ George Andrei, *Whose Nature Is It? Contesting Forest Regulation and Land Reform in Interwar Transylvania*, „Balkanologie” 16(2) (2022), <https://doi.org/10.4000/balkanologie.3289>; Monica Vasile, *Formalizing commons, registering rights: the making of the forest and pasture commons in the Romanian Carpathians from the 19th century to post-socialism*, „International Journal of the Commons”, 12 (1) (2018), p. 170–201. <http://doi.org/10.18352/ijc.805>

românizării a generat un recul la nivel local, o reacție care a explicat eșecul românizării sectorului industrial cu corupția țării și elitele sale, precum și cu persistența celorlalți etnici în societate¹⁴⁵. Pașii făcuți de elita politică românească pentru dezvoltarea industriei naționale și, în consecință, necesitatea unei acțiuni mai pragmatice, sunt vizibili în anii 1920, dar după marea criză economică au trecut pe plan secund; fiind favorizate măsurile populiste, care nu mai erau în concordanță cu interesele imediate ale oamenilor din regiune și care s-au concentrat mai degrabă pe votul național.

¹⁴⁵ A se vedea textul prezentării lui Gábor Egry intitulată *The Moral Economy of High Imperial Capital? The (Non-)Nationalization of Foreign Companies in Post-WWI Romania and the Idea of a Romanian National Economy*, susținută la conferința organizată de The Association for Slavic, East European, & Eurasian Studies (ASEEES) în Statele Unite ale Americii: <https://www.aseees.org/sites/default/files/downloads/ASEEES%202021%20Virtual%20Program%20final.pdf>. (accesat la data de 16 noiembrie 2023).

BANCA AGRARĂ DIN CLUJ ÎN CĂUTAREA MODERNITĂȚII

Septimiu Moga*

Abstract: *One of Romania's challenges after the First World War was the political, social and, above all, economic modernization of the country. Economic modernization required adequate financing. It was a difficult moment for Romania. In 1920, numerous coins circulated in Transylvania, trade and transportation were partially blocked and industry no longer had any sales markets. The country's finances had been exhausted by the war and agriculture was producing harvests that were below its potential. The members of the Ruling Council found an ingenious solution to raise and manage funds by founding the Agrarian Bank. My paper shows that its main goal was to implement the agrarian reform in Transylvania. The bank was financed by private investors, but also by the state through land expropriation and financial participation. Through an in-depth analysis of the bank's activities in the interwar period, I show that the agrarian reform itself was seen at the time as a form of modernization, first of the ownership structure and then of agricultural technologies. The establishment of model farms, the financing of the purchase of modern agricultural machinery, the development of consumer networks and the industrialization of agricultural products were valued. At the same time, the bank pursued the goal of developing the cooperative movement in Transylvania, establishing ad hoc cooperatives and providing the cooperatives with loans in order to stimulate the entrepreneurial spirit of Romanian farmers. The bank gathered around it the most important personalities of the Transylvanian economy, it invested in office buildings necessary for complex operations, but at the same time, in order to attract young Romanians from other areas, it bought apartment buildings for rent. It invested in automobile and even railroad infrastructure. Various enterprises, including the leading sectors such as serum production, model farms, cooperatives and other related businesses were established. Unfortunately, the modernization ideas clashed with liberal policies, but also with the reality and inexperience of some workers. For this reason, the modernization projects were not successful.*

Keywords: Agrarian Bank, Agricultural reform, Transylvania, Modernization

Înfăptuirea Unirii de la 1918 pune economia transilvană și deopotrivă cea românească în fața unor provocări majore, mult mai complexe decât cele pe care le-a avut de gestionat în cazul Unirii Principatelor din 1859. Pe scurt, provocările vizau: necesitatea integrării economiei transilvane în economia românească, refacerea economică de o parte și de alta a Carpaților, după un război care a sleit de resurse întregul continent, și cu atât mai mult România și noile sale provincii. O altă sarcină era conversia economiei de război înspre o economie de pace și, totodată, transferul fluxurilor economice tradiționale din

* Doctor în istorie, șef serviciu, Banca Națională a României, Sucursala Cluj; e-mail: mogaseptimiu@gmail.com

noile provincii spre noul spațiu economic creat de unire. Alături de toate acestea, și poate cel mai important lucru, era modernizarea economiei naționale în noua situație dată și cu o penurie de resurse materiale.

Instituțiile de credit de o parte și de alta a Carpaților trebuiau, cel puțin teoretic, să fie în prima linie a procesului de modernizare. Una din constrângerile majore ale băncilor românești din Vechiul Regat era tocmai lipsa fondurilor bănești pentru piață. Spre exemplu, la finele anului 1920, deci după terminarea primelor etape ale procesului de unificare monetară, ponderea creditelor acordate pieței în cadrul portofoliului BNR era de numai 9,4%, restul de peste 95% era destinat statului¹. Institutul de emisiune la finele aceluși an abia își deschisese câteva agenții în Transilvania și în celelalte provincii. În Ardeal furnizarea de lichidități institutelor de credit era nesemnificativă, atâta timp cât noile agenții s-au preocupat mai mult de activitățile de unificare monetară². Pe tot parcursul celor aproape doi ani de Unire și până la unificarea monetară, leii românești au intrat pe teritoriul Transilvaniei prin intermediul statului prin plata funcționarilor și a unor operațiuni de achiziții și prin scontul băncilor românești de dincolo de Carpați. Economia ardeleană era dependentă în mare măsură de băncile existente în noua provincie, fie că vorbim de băncile românești, băncile minoritare (germane și maghiare) și, nu în ultimul rând, de fluxurile bănești dinspre marile centre financiare: Viena și Budapesta. Nici institutele de mai sus nu dispuneau de stocuri de valută românească. Pe piața banilor din Transilvania circulau coroanele austro-ungare șampilate, leii emiși de Banca Națională, cei emiși de Banca Generală și mai puțin ruble. Moneda mai puternică era, în mod evident leul, motiv pentru care populația îl tezuriza sau îl folosea pentru achiziționarea de valute străine sigure, precum franci francezi, franci elvețieni sau dolari americani. Goana după active sigure prin folosirea leului ca intermediar a devalorizat moneda românească pe piețele internaționale, în paralel cu creșterea parității leului în raport cu celelalte valute care circulau în noile provincii³.

În acest context financiar a apărut Banca Agrară. Cel mai probabil proiectul Băncii Agrare a aparținut chiar șefului resortului agriculturii din Consiliul Dirigent, Victor Bontescu, susținut de Vasile Osvadă (viitor director al băncilor clujene și primar al Clujului) și Petre Poruțiu (viitor președinte al Băncii Agrare, profesor de drept și membru în consiliul de administrație al

¹ Costin C. Kirițescu, *Politica de credit a României în perspectiva trecutului și a viitorului*, București, Curierul Judiciar SA, 1942, p. 42.

² Arhiva Băncii Naționale a României, Fond *Consiliul de Administrație* (anii 1920-1921), dos. nr. 165, f. 19 [infra: Arhiva BNR].

³ Septimiu Moga, *Unificarea monetară din 1920-1921. Provocări, dileme și realități economice*, „Oltenia. Studii și Comunicări Arheologie – Istorie”, Craiova, Muzeul Olteniei Craiova, 2019, p. 192.

Băncii Naționale a României). Este dificil de redat întregul proces al proiectării băncii. Esența stătea, cel mai probabil, în experiența de succes a institutelor de credit românești din ultimele decenii care au precedat Unirii, când cumpărarea de moșii, parcelarea lor și transmiterea către țărani a pământului devenise un model de business a activității bancare românești din Ardeal. Băncile românești din Transilvania intrau în posesia imobilelor astfel: a) le cumpărau prin licitație publică deschisă de terți pentru acoperirea unei creanțe ale unui debitor rău platnic; b) pentru uzul propriu al băncilor (birouri sau imobile de serviciu pentru angajați), dar și investiții fructificate prin închirierea sau arendarea lor; c) imobile, în special terenuri, cumpărate la licitații publice cu scopul de a le revinde țaranului român în condiții avantajoase de plată, în întregime sau parcelate și fără a urmări un beneficiu direct în urma acestei vânzări. Acest ultim scop a fost, pe bună dreptate, considerat un gest cu adevărat patriotic făcut de băncile românești⁴.

În antiteză exista experiența mai mult sau mai puțin fastă a reformei agrare din Imperiul Habsburgic de după 1848. Numai furnizarea bazei legale pentru aplicarea reformei agrare a durat până în anul 1853 în Ungaria și până în 1854 în Transilvania. Comisiile pentru calcularea valorii juste a compensațiilor ce trebuiau plătite moșierilor și-au încheiat activitatea în 1854 în Boemia și abia în 1857 în Ungaria sau Galiția. Modalitățile prin care foștii iobagi și statul au efectuat plata compensațiilor au presupus un complex financiar și birocratic, iar fluxul imens de bani de datorii, creanțe și alte acte financiare a presupus un aparat administrativ foarte complex. Tocmai din diversitatea tipologiei terenurilor sub aspectul dimensiunii, calității și eficienței lor economice, s-a creat în rândul istoricilor și a economiștilor o mare dilemă în privința celor care au fost favorizați și a celor care au fost defavorizați de pe urma reformei agrare⁵.

În Transilvania, spre deosebire de Vechiul Regat, problema reformei agrare trebuie pusă și sub aspectul că în provincie exista o relație foarte strânsă între egalitatea civică statuată de adunarea de la Alba Iulia și dreptul la proprietate. Principiul conducător al politicii agrare era, pe de-o parte, promovarea nivelării sociale, iar pe de altă parte, potențarea producției și eficienței agricole⁶. În Transilvania, unde situația interetnică era încordată, spre deosebire de Vechiul Regat unde se puneau problema exproprierii pentru cauze de utilitate națională, folosirea unei asemenea sintagme ar fi inflammat spiritele

⁴ Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, București, Edit. Cartea Românească, 1936, p. 84–85.

⁵ Steven Beller, *The Habsburg Monarchy (New approaches to European history)*, kindle edition, Cambridge, Cambridge University Press, 2018, p. 93–94.

⁶ Mihai A. Antonescu, *Regimul agrar român și chestiunea optanților unguri*, București, Tipografia România Nouă Theodor I. Voinea, 1923, p. 116–117

și așa destul de aprinse. Prin urmare, legiuitorul trebuia să renunțe la sintagma de utilitate națională și să o înlocuiască în cazul reformei din Transilvania cu cea „pentru cauza de utilitate publică”⁷. Era nevoie, prin urmare, conform părerii membrilor Consiliului Dirigent, de un proiect de reformă agrară specific pentru Transilvania.

Decretul-lege de înființare a Băncii Agrare era parte a legislației de reformă agrară și viza atât reforma propriu-zisă sub aspect administrativ, finanțarea reformei agrare, cât și finanțarea modernizării agriculturii ardeleni. Acesta a fost emis în perioada Consiliului Dirigent, în cursul anului 1919, când sursele de finanțare ale statului în zona Transilvaniei erau extrem de limitate, iar prezența unei bănci de emisiune în Ardeal era încă incertă. Trebuia identificată și o sursă de finanțare a acestei reforme, care se dovedea extrem de complexă. Astfel, pe lângă finanțarea expropriilor, efectuarea împrumutării, urmărirea și încasarea ratelor de la împrumutăriți, banca urma să cumpere și să valorifice moșiile care se vindeau de bună voie în afara contingentului expropriabil. De asemenea, banca se obliga să asigure nevoia de credit pentru economia rurală și industria agrară prin emiterea de înscrisuri funciare și obligațiuni. Un obiectiv foarte important prevăzut de decretul-lege a fost îndrumarea noilor proprietari spre activitățile agricole și organizarea mișcării cooperatiste în agricultură⁸.

Care puteau fi însă sursele de finanțare în condițiile date? În primul rând capitalul, pentru a stimula investiția în bancă prin politica de dividend atractivă. Totodată, investiția în bănci era pentru potențiali investitori ardeleni și sursă semnificativă de venit. Conform planurilor inițiatorilor, banca urma să efectueze tranzacții de valori foarte mari și astfel să obțină o rată a eficienței activelor mică în comparație cu o rată de profit a capitalului mai mare. Statul trebuia să sprijine banca, dar și să exercite controlul asupra ei⁹.

Statutele băncii întocmite conform decretelor-legi inițiale prevedeau ca statul să plătească băncii suma de 25 de milioane de lei pentru ușurarea operațiunilor de expropriere și distribuire a pământului care nu era purtătoare de dobândă și urma să fie rambursată la un termen nedefinit, dar nu mai târziu de încheierea tuturor operațiunilor de expropriere și de distribuire a pământurilor. Statutul mai preciza următoarele: „în tot cursul acestor operațiuni, Banca Agrară va administra din încredințarea Statului sumele ce vor incurge efectiv din cele 25 la sută care se vor adăuga de către bancă la prețul

⁷ D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, București, Edit. Academiei Republicii Socialiste România, 1975, p. 58.

⁸ „Revista Economică”, Sibiu, an XXI, nr. 33-34 din 20 august 1919, p. 114–115.

⁹ *Ibidem*, p. 111–114.

terenurilor și imobilelor expropriate în baza decretului-lege pentru Reforma agrară. Din aceste sume, banca va achita, până acestea vor ajunge, atât cheltuielile avansate până acum de Consiliul Dirigent prin Resortul de Agricultură, cât și toate cheltuielile proprii și cele ce se vor face în legătură cu exproprierea și împărțirea pământului, în conformitate cu dispozițiile decretului-lege pentru Reforma agrară. Fac excepție salariile funcționarilor încadrați și numiți de Stat. Acest fond se administrează în cont separat, fără dobândă, încheindu-se tot la trei luni, când în sarcina celor 25%, Banca va calcula pentru avansurile rămase ca solduri neacoperite, dobânda cu etalonul Băncii de emisiune”¹⁰. Prevederea legală de mai sus a fost îndelung contestată și privită cu suspiciune de adversarii inițiatorilor legii. Diferențialul nu era unul mare din cel puțin două motive. Una dintre problemele cele mai sensibile din legea reformei agrare a fost problema prețului pământurilor expropriate. În primul rând, valoarea terenurilor se putea stabili prin orice elemente de apreciere precum: prețul de vânzare al pământului în localitate și vecinătate în anul 1913, prețul regional de arendare, evaluarea făcută de instituțiile de credit, venitul net pe iugăr cadastral, aprecierea calității pământului făcută de specialiști, impozitul funciar și orice alte date luate din perioada 1908- 1913¹¹. Evaluarea trebuia făcută în lei, în condițiile în care la data votării de către Marele Sfat și sancționării sale de către rege (10 septembrie 1919) exista o paritate doar teoretică a leului în raport cu coroana austro-ungară și nu se cunoșteau condițiile de unificare monetară. De asemenea, nu se ținea cont de inflația puternică de pe toată perioada războiului. Chiar și memorialiștii vremii apreciau negativ acest preț de expropriere (Alexandru Marghiloman sau Alexandru Vaida Voevod), considerându-l extrem de mic. Nu este mai puțin adevărat faptul că în perioada imediat următoare războiului mondial, marcată de fenomene negative precum immobilismul comercial, penuria de monede bune și pletora de monede rele, orice evaluare de piață a unui imobil era practic imposibilă.

Pe lângă aceste surse, banca mai beneficia de o serie de avantaje în ceea ce privește emisiunea de obligațiuni funciare sau ipotecare prin care puteau face împrumuturi pe piețele financiare. Totodată, dată fiind importanța Băncii Agrare în ecuația economică, institutul beneficia, cel puțin sub aspect teoretic,

¹⁰ Articolul 7 din decretul lege pentru înființarea Băncii Agrare stipula: „Banca va administra în favorul statului suma încassată pentru acoperirea cheltuielilor de expropriere și împărțire a pământului – după subtragerea cheltuielilor proprii. Banca nu va putea încasa spre acest scop mai mult de 25% a prețului de expropriere sau cumpărare”.

¹¹ „Gazeta Oficială”, Sibiu, nr. 56 din 20 septembrie 1919, p. 1–10.

de un avantaj de încredere. Facilitățile fiscale și parafiscale erau de asemenea importante, în condițiile în care taxele de timbru pentru ipoteci și alte garanții erau foarte scumpe.

Rolul Băncii Agrare în comisiile de expropriere era foarte important și mai ales presupunea un volum mare de muncă. Spre exemplu, în comisia județeană, din care făcea parte alături de un judecător numit de tribunal și reprezentanții ai statului, erau prezenți și reprezentanții băncii agrare, care aveau drept de vot. Respectiva comisie trebuia să delimiteze la fața locului porțiunea expropriată, să evalueze inventarul viu sau mort, alte imobile edificate pe respectiva moșie. Pe lângă Consiliul Dirigent, care era reprezentantul statului, și Banca Agrară primea toate procesele-verbale ale comisiilor de expropriere. Pe lângă lucrările de expropriere, Banca Agrară, alături de autoritatea locală, preda noului împroprietarit sau tovărășiilor parcelele expropriate.

Între obiectivele Băncii Agrare se afla dezvoltarea mișcării cooperatiste. Unul dintre cei mai importanți exponenți ai promovării mișcării cooperatiste în Transilvania a fost chiar Vasile Osvadă, devenit între timp directorul secției organizării, care era însărcinat și cu implementarea acestui obiectiv. Osvadă arăta, în primăvara anului 1920, că mișcarea cooperatistă trebuia să-și păstreze o cât mai mare independență față de stat, acesta de pe urmă trebuind să-și exercite numai un rol de control asupra unei viitoare Centrale cooperatiste și nu asupra fiecărei cooperative în parte. Banca Agrară trebuia să se implice în organizarea federalelor de cooperative pe județe, dar și a diverselor tipuri de cooperative unde soluția cooperatistă era considerată una optimală. Odată constituite, cooperativele trebuiau să devină membre în federalele cooperativelor din județul lor. Banca a pregătit și un ghid în acest sens, pe care l-a distribuit funcționarilor. În peregrinările lor prin județe ei aveau sarcina să identifice oportunități de înființare a federalelor și cooperativelor. Odată realizate federalele județene, se putea înființa și centrala lor. Banca Agrară putea să participe alături de stat la capitalul acelei centrale cooperatiste. Modelul de urmat, potrivit lui Vasile Osvadă era *Központi Hitelszövetkezet* din Budapesta, care coordonase mișcarea cooperatistă maghiară¹².

Din punct de vedere al acționariatului, exista o mare dispersie a capitalului de 50 de milioane de lei. Fondatorii erau băncile românești din Asociația „Solidaritatea”, o serie de persoane fizice, cărora li s-au alăturat numeroase fonduri bisericesti. Astfel că la finalul subscripției erau 920 de acționari

¹² Serviciul Județean Cluj al Arhivelor Naționale [infra: SJAN Cluj], Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327, cota 3 (anul 1920), f. 44.

persoane fizice, de regulă persoane cu notorietate în mișcarea națională din Transilvania; 86 de bănci românești și 1.935 de fonduri bisericești, școlare și culturale¹³. În urma subscripției capitalului social nu a existat nici o persoană sau instituție care să dețină o cotă majoritară sau chiar semnificativă, astfel încât să influențeze decisiv deliberările adunării generale a acționarilor. Vasile Osvadă sau Victor Bontescu, două dintre persoanele cheie în administrarea băncii, au dorit să arate în mai multe rânduri că acționarii nu erau exponenți ai capitaliștilor. Mai mult, chiar și consiliul de administrație al Băncii Agrare era foarte mare. Spre exemplu, la prima ședință a acestui for de conducere au fost prezente 17 persoane în calitate de membri în consiliu (și a mai fost propusă încă una), dintre care un membru fusese numit ca reprezentat al statului de către Consiliul Dirigent¹⁴. Subscripția rapidă a fost facilitată și de abundența de numerar existentă pe piață în perioada războiului, abundență ce s-a manifestat și în primele luni după semnarea armistițiilor. Excedentul de numerar și creșterea substanțială a depozitelor spre fructificare la bănci a crescut în principal ca urmare a scăderii investițiilor și a unui proces de dezintermediere financiară specifică perioadei de război¹⁵.

Formarea Băncii Agrare a fost o parte a procesului de reformă agrară în Transilvania, dar totodată a fost parte unui proces mai larg de modernizare și românizare a economiei Transilvaniei. Sub aspect financiar, acest proces a inclus constituirea la Sibiu și apoi mutarea la Cluj a Băncii Centrale pentru Industrie și Comerț și constituirea Întreprinderilor Forestiere Române. Cele trei entități urmau să acționeze fiecare pe palierul destul de bine definit chiar din denumirea instituțiilor. Obiectivele erau crearea unei clase mijlocii românești și a unei burghezii rurale semnificative. Echilibrarea diferențelor existente la finele anului 1918 în privința distribuției terenurilor arabile, atât pe categorii de deținători de teren, diferențiere care în Transilvania avea și o componentă etnică, și utilizarea marilor și micilor proprietari cu inventar agricol erau obiective prioritare ale Băncii Agrare. De asemenea, prin tovărășii sau alte forme de asociere se viza și dezvoltarea unor procesatori de produse agricole, sau centre de valorificare. Celelalte entități urmau să se concentreze pe zona

¹³ SJAN Cluj, Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327, cota 2 (anii 1920-1922), f. 57-58.

¹⁴ *Ibidem*, cota 2 (anii 1920-1922), f. 1-3.

¹⁵ Septimiu Moga, *Băncile Românești din Cluj. Oportunități și provocări în perioada interbelică* în vol. *România după Marea Unire. Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 2020, p. 207-208.

industrială prin naționalizare, dezvoltarea de obiective industriale noi și valorificarea potențialului forestier.

Conștientizând amploarea potențială a băncii, volumul estimat de activitate bancară propriu-zisă, activitate în sfera reformei agrare, a complexității aspectelor juridice pricinuite de procesul laborios al exproprierii și împrumutării, a cooperăției, a operațiunilor diverse pe care trebuia să le efectueze și amploarea lor, banca fost structurată în mai multe secții, după cum urmează: secția exproprierii, secția împrumutării, secția financiară, secția juridică și secția organizării. Pentru a-și coordona cât mai bine acțiunea, forul conducător, respectiv, direcțiunea băncii era formată din șefii celor cinci secții și condusă de către un director general¹⁶. Pentru o activitate de o asemenea amploare era nevoie de un sediu pe măsură, prin urmare, s-a optat pentru un hotel situat într-o zonă relativ centrală a orașului (actuala clădire cunoscută sub denumirea de palatul Metropol). Cumpărarea s-a efectuat cu sprijinul evident al Consiliului Dirigent, care a cumpărat inițial clădirea de care se arăta interesată Banca Generală (una dintre viitoarele bănci liberale)¹⁷. Începând cu anul 1918, după evenimentele din Rusia, iar mai apoi după război, Clujul s-a aglomerat din ce în ce mai mult, chestiunea locativă fiind o problemă extrem de delicată pentru noua administrație a orașului. Chiar și pentru reprezentanții puterii publice și a noilor instituții românești care se instalau în oraș, găsirea unui spațiu de locuit era o provocare. Din acest motiv și ținând cont de nevoia mare de personal din toată țara, Banca Agrară a cumpărat de la Baroneasa Wesselenyi două imobile pe fosta stradă Trefort (actuala Stradă Victor Babeș nr. 13-15) pentru cazarea viitorului personal bancar¹⁸. Banca a achiziționat un teren în Someșeni pentru o fermă care să asigure consumul funcționarilor proprii, ca mai apoi să inițieze formarea unei societăți cu scopul precis de a crea o fermă model în jurul Clujului, de la care să fie procurate alimente de către funcționarii orașului¹⁹.

Având sarcini atât de diverse și întinse pe tot cuprinsul Transilvaniei, cele trei instituții clujene estimau că urmau să aibă la dispoziție în cel mai scurt timp un parc semnificativ de autoturisme care vor fi necesare conducerii și personalului pentru deplasări urgente în diverse părți ale țării. În acest scop au cumpărat pe actuala stradă Avram Iancu un imobil care deținea 10 garaje, împreună cu un spațiu din vecinătate pentru parcare și întreținerea autovehiculelor băncii²⁰. Consiliul Dirigent a achiziționat de la Viena, printr-

¹⁶ SJAN Cluj, Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327, cota 2 (anii 1920-1922), f. 1-3.

¹⁷ *Ibidem*, cota 3, (anul 1920), f. 2-3.

¹⁸ *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 16-17.

¹⁹ *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 83.

²⁰ *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 24.

un schimb în natură, 20 de automobile și autocamioane, din care șapte erau destinate chiar Băncii Agrare și se făcuseră demersuri ca Ministerul Lucrărilor Publice să pună la dispoziția băncii și vagoane salon pentru conducerea institutului și pentru funcționari²¹. Chiar dacă nu toate acestea au intrat în patrimoniul băncii, se poate observa preocuparea pentru asigurarea logisticii necesare. Ar exista în acest sens multe alte exemple prin care banca își pregătea terenul pentru activitatea intensă pentru care fusese destinată.

Banca Agrară a încercat să inițieze și să se implice într-o serie de activități economice și asocieri în zone de interes agricol. Spre exemplu, în anul 1920, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a inițiat constituirea unui institut de producere a vaccinurilor, cu precădere a celui antipestos la care a consimțit să participe și institutul de credit²². În Cluj, un grup de farmaciști au avut inițiativa creării unei farmacii, „Zea”, care urma să producă și ea o serie de vaccinuri și căreia nu doar că i-a oferit un credit, dar a intrat ca și acționar. Mai mult, banca a propus acționarilor farmaciei și disponibilitatea concursului unor specialiști, precum Marius Sturza și Iuliu Moldovan, primul urma să ajungă membru de onoare a Academiei Române, iar cel de-al doilea, membru corespondent a celui mai înalt for științific din România²³.

O altă cale de inițiere a unor afaceri moderne în domeniul agricol au fost înțelegerile convenite între Banca Agrară și grupul de întreprinderi industriale și agrare din jurul Devei, *Takarekpenztar Rt.* din Deva. Ulterior, banca din Deva putea deveni o reprezentanță a Băncii Agrare, iar mai apoi chiar filială sau sucursală. Din cadrul grupul mai făcea parte și *Erdelyi Egyesult Kerekedelmi Rt.* și încă patru companii cu profil agro-industrial la care băncile puteau să devină acționari majoritari²⁴. Astfel de afaceri erau menite a integra într-un mod cât mai eficient activitatea agricolă cu cea industrială, un aspect modern al acelor vremuri.

Nu trebuie omis faptul că băncile clujene amintite mai sus au încurajat apariția revistei proprii de propagandă și informare, „Voința”, dar i-a susținut și pe cei câțiva tineri intelectuali români care au inițiat revista devenită apoi influentul curent „Gândirea”.

A existat însă o problemă majoră rămasă nerezolvată: cea a funcționarilor și, mai ales, a unor persoane cu experiență relevantă în conducerea și în activitatea bancară complexă. Cele câteva personalități din spatele băncilor românești care s-au alăturat cauzei Băncii Agrare, precum Ion Lapedatu,

²¹ *Ibidem*, cota 2 (anii 1920-1922), f. 5-7.

²² *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 16.

²³ *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 65-66.

²⁴ *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 18.

Octavian Goga, Vasile Goldiș, Aurel Vlad, Valeriu Braniște, Petre Poruțiu, Teodor Mihali, probabil doar primul era un bancher de profesie veritabil. Victor Bontescu, primul director general, nu avea o experiență relevantă în bănci, Dominic Rațiu, directorul secției financiare, avea experiența de revizor la bănci mici, precum *Corvineana* din Hunedoara sau *Codreana* din Băsești și era directorul sucursalei din Lugoj al Băncii *Albina*, Vasile Osvadă, una din cele mai influente persoane din bancă deținuse funcții la Banca Agricolă din Hunedoara, Laurean Gherman fusese director al unei bănci de mică anvergură, *Vatra* din Cluj. Cu excepția Băncii *Albina*, care nu a fost în măsură să-și transfere din funcționari spre banca clujeană, nici o altă bancă nu efectuase operațiuni complexe.

Spre exemplu, *Banca Românească* avea în anul 1923 un număr de 770 de angajați, dintre care 469 la sediul central din București și 301 în structurile sale teritoriale. Doar în centrala băncii activau 22 de structuri organizatorice și de conducere bine organizate, precum o direcțiune generală formată din profesioniști bancari, o direcțiune tehnică, un compartiment de control intern (în care activau nu mai puțin de 95 de salariați), dar și unul de control extern (cu 50 de salariați). Organigrama mai cuprindea: un departament de plasament și control central, un serviciu exterior, un departament de monezi străine, un departament al străinătății și unul specializat pentru titluri. În bancă funcționau servicii specializate de casierie, ordonanțare și unul de scont. Având în vedere dimensiunea băncii, institutul mai dispunea de departamente care se ocupau de corespondența cu sucursalele și de corespondența internă. Banca avea un departament de arhivă, o imprimerie și o legătorie. În sprijinul sucursalelor exista un departament de contabilitate a sucursalelor și unul de plasament, dar și unul de contencios. Banca avea un departament de intendență, economat și personal de serviciu. În acel an banca avea deschise sucursale în: Arad (17 angajați), Bălți (18 angajați), Bazargic (9 angajați), Brașov (13 angajați), Cernăuți (21 angajați), Chișinău (32 angajați), Cluj (18 angajați), Galați (39 angajați), Constanța (20 angajați), Ismail (14 angajați), Oradea Mare (13 angajați), Satu Mare (13 angajați), Sibiu (17 angajați), Timișoara (21 angajați), Tighina (10 angajați), Târgu Mureș (11 angajați) și Tulcea (8 angajați). După cum se poate observa cele mai mari sucursale erau cele de la Galați și Chișinău, iar din Transilvania și Banat erau Timișoara și Clujul²⁵. Spre exemplu, Banca Agrară avea în anul 1925 numai 65 de salariați, din care mulți aveau postul doar provizoriu și foloseau numeroși practicanți²⁶.

²⁵ Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale, Fond *Banca Românească*, inv. 1276 Secretariat, dos. nr. 4, f. 5–15.

²⁶ SJAN Cluj, Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327 cota 10 (anii 1923-1925), f. 131–133.

Acest aspect și-a pus amprenta pe activitatea viitoare a băncii, inclusiv pe capacitatea de a reacționa la atacurile politice care nu aveau să întârzie și pe gestiunea curentă a afacerilor băncii.

În data de 19 iunie 1921 a fost votată legea privind reforma agrară în Transilvania, care includea și operațiunile pe care urma să le realizeze Banca Agrară pentru realizarea reformei agrare. Legea a fost votată cu multe emoții, iar includerea Băncii Agrare în lege ca bancă prin intermediul căreia urma să se realizeze reforma agrară s-a făcut cu dificultate și doar cu insistența reprezentanților băncii pe lângă liderii ardeleni din Parlament²⁷.

Operațiunile specifice, care urmau să fie alocate în sarcina Băncii Agrare erau mai puțin numeroase față de statutele inițiale. Astfel, banca trebuia să facă plata în contul statului a tuturor cheltuielilor aferente lucrărilor de expropriere și a celor legate de împărțirea pământului; să primească de la stat titlurile de rentă și obligațiunile emise, destinate pentru achitarea prețului terenului expropriat și să facă plățile aferente către proprietari; să încaseze ratele de la cei împrumătați, să plătească cupoanele scadente ale titlurilor de rentă, vărsând la stat sumele privind amortizarea; să încaseze și să plătească arende de atâta timp cât pământul expropriat se folosea pentru arendare; să încaseze plățile anticipate din prețul de împrumut pe care noii proprietari urmau să le plătească și să le verse la stat după decontare cu 15 zile înainte de termenul prevăzut la plata cuponului.

Se poate observa că sarcinile legate de procesul legal de expropriere și împrumut nu mai aparțineau Băncii Agrare, pierzând astfel o importantă pârghie politică și de influență, diminuându-i puterea de negociere. Prevederea legată de cota de 25% peste valoarea de răscumpărare a pământurilor expropriate fusese scoasă din textul legii. Totuși, suma avansată inițial de stat de 25 de milioane de lei rămânea, potrivit statutelor și legii, la dispoziția băncii clujene și urma să se plătească statului fără dobândă, odată cu stingerea definitivă a amortizării anuităților rezultate din reforma agrară. Legea impunea, în schimb, o cerință de majorare a capitalului la 150 de milioane lei prin emisiuni, fuziuni sau participări²⁸. Banca pierdea nu numai poziția privilegiată în procesul de expropriere și împrumut, ci și o sursă importantă de lichidități. Pe de altă parte, de la începutul anului 1920 și până în vara anului 1921, banca nu fusese implicată în operațiuni de reformă agrară decât într-o foarte mică măsură. Acest fapt a creat o stare de incertitudine și, bineînțeles, o imposibilitate materială de a oferi acționarilor randamentul scontat. Din nefericire pentru bancă, în luna decembrie 1921, guvernul condus de generalul Averescu a fost înlocuit de efemerul guvern Take Ionescu, iar în ianuarie 1922

²⁷ *Ibidem*, cota 2 (anii 1920-1922), f. 28-49.

²⁸ *Ibidem*, cota 1 (anii 1919-1927), f. 13-24.

a revenit la guvernare guvernul liberal al lui Ion I.C. Brătianu, partid care adesea s-a opus ideii de a lăsa finanțarea reformei agrare unei bănci precum cea Agrară. La momentul preluării guvernării de către liberali era încă proaspătă în memoria populației falimentul răsunător al Băncii Națiunii care, de la o mică instituție de credit deținută de familia Marghiloman în 1912, cu un capital de 5 milioane de lei, ajunsese în 1920 o instituție cu un capital social de 100 milioane de lei²⁹. Victor Slăvescu a găsit o explicație a falimentului băncii în expansiunea sa prin intermediul așa-numitelor creații, respectiv, a firmelor pe care le înființa și cu care efectua schimburi de acțiuni, operațiuni de reciprocitate³⁰. Chiar dacă facem abstracție de politica de reformă liberală pe care Sextil Pușcariu o definea ca pe o credință a lui Ion I.C. Brătianu, conform căruia „rolul conducător în România Mare trebuie să-l aibă vechiul Regat care, pentru el, se identifica cu partidul liberal”³¹, eșecul unei bănci relativ noi putea atrage după sine unele întrebări legate de viabilitatea Băncii Agrare. Acest aspect transpare și dintr-o analiză prezentată în luna octombrie 1922 în consiliul general al Băncii Naționale a lui Vintilă Brătianu, în care arăta că instituțiile de credit din orașele ardeleni nu erau destul de „înstărite și solidare”³². Printre aceste bănci, se afla în viziunea sa și Banca Agrară. De asemenea, în luna noiembrie 1921 guvernul s-a văzut în situația gravă a necotării leului la bursa de la Paris, decizie luată de comitetul bursei pariziene pentru a bloca specularea leului³³. Incidentul avusese loc în contextul în care Nicolae Titulescu negocia în capitala Franței un acord de creditare a României³⁴.

Slăbiciunile băncii aveau să se manifeste cel mai puternic după retragerea privilegiilor de către guvernul liberal la 23 iunie 1922³⁵. O imensă presiune se punea asupra instituției de credit clujene de către ministerul agriculturii și cel al domeniilor care înștiințau la 16 septembrie 1922 Banca Agrară că în urma retragerii privilegiilor trebuia reglementată situația celor 22 milioane de lei, avansul primit de la stat pentru finanțarea reformei agrare la înființare³⁶. În aceeași lună, o adresă venită din partea administrației financiare din Cluj soma banca să achite impozitele și taxele exigibile ale băncii în sumă de 0,6 milioane

²⁹ „Bursa”, București, an XX, nr. 896 din 27 noiembrie 1921, p. 785.

³⁰ Victor Slăvescu, *Documente*, „Viitorul”, București, nr. 4190 din 3 martie 1922, p. 1–2.

³¹ Sextil Pușcariu, *Liberalii și ardelenii*, „Drumul Nou”, Cluj, an I, nr. 95 din 6 septembrie 1931, p. 1.

³² Arhiva BNR, Fond *Consiliul de Administrație* (anii 1920-1923), dos. nr. 166, f. 141.

³³ „Bursa”, București, an XX, nr. 895, 20 noiembrie 1921, p. 767.

³⁴ „Adevărul”, București, an XXXIV, nr. 11543, 20 noiembrie 1921, p. 4

³⁵ „Viitorul”, București, nr. 4281, 24 iunie 1922, p. 3.

³⁶ SJAN Cluj, Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327, cota 2 (anii 1920-1922), f. 130–134.

de lei, iar în luna noiembrie o altă somație pentru 1,5 milioane de lei³⁷. Toate aceste somații și exigibilizări de sume erau coroborate cu o scădere importantă a lichidității băncii, manifestată prin imposibilitatea de a-și onora chiar propriii clienți care solicitau credite, și creau pe zi ce trecea un spectru al insolvenței.

Practic, putem spune că imediat după votarea legii privind reforma agrară, neimplicarea băncii în operațiuni de reformă agrară a determinat conducerea instituției să renunțe la obiectivele strategice inițiale ambițioase și modernizatoare și să adopte decizii mai degrabă reactive, de supraviețuire.

În perioada de început, când lucrările de reformă agrară trenau în așteptarea legii, banca a cumpărat participații la o serie de întreprinderi mari, precum Reșița sau Astra din Arad. Spre exemplu, în anul 1920, pe când se afla în conducerea executivă a Băncii Agrare, Victor Bontescu a fost ales și membru al consiliului de administrație al uzinelor de la Reșița³⁸. Mai mult, Banca Agrară ajunsese în situația, la acea dată privilegiată, de a gira împrumuturile obținute de uzinele Reșița de la Banca Națională³⁹. O astfel de situație a devenit în timp indezirabilă pentru bancă, atâta timp cât votul din forurile de conducere statutare ale întreprinderii de la Reșița ale reprezentatului băncii clujene nu mai aveau o putere semnificativă. Cu timpul, aceste garanții și portofolii au devenit o povară, mai ales sub temerea permanentă că cele 25 de milioane de lei puteau deveni oricând exigibile. Totuși, cele două mari companii ardelenice erau o investiție certă iar acțiunile puteau fi vândute ușor pe piața de capital, chiar așa săracă cum era în anii '20 ai secolului XX în România.

Un activ mai puțin lichid, dar care în cele din urmă a fost o investiție importantă sub aspectul imaginii băncii, a fost crearea stațiunii balneare Sovata. Totul a pornit de la tratativele purtate de însuși Victor Bontescu pentru cumpărarea a două vile din stațiune⁴⁰, după care s-a constituit un consorțiu de băncii și chiar o propunere de institut de credit denumit Creditul balnear⁴¹. În cele din urmă, instituția de credit a observat că participațiile sale la o astfel de întreprindere cu greu puteau fi transformate în lichidități, în condițiile în care toate instituțiile de credit ajunseseră ca după anul 1922 să caute să scape de investițiile de portofoliu.

Mult mai complexă părea afacerea băncii cu Industria Minieră și Forestieră din Valea Lăpușului. Domeniul de activitate al societății era imens.

³⁷ *Ibidem*, cota 9 (anii 1922-1923), f. 54.

³⁸ *Ibidem*, cota 2 (anii 1920-1922), f. 16-17.

³⁹ *Ibidem*, cota 4 (anii 1920-1922), f. 123.

⁴⁰ *Ibidem*, cota 3 (anul 1920), f. 77-78.

⁴¹ *Ibidem*, cota 9 (anii 1922-1923), f. 35-36.

Obiectul de activitate stabilit prin statute ale societății era cumpărarea de la moștenitorii contelui Iuliu Eszterházy, a imobilelor din comunele Lăpușul Unguresc, Stoiceni, Mașca, Borcut, Dobriținaș (Dumbrava din județul Maramureș), Cupșeni și Inău, cu tot inventarul existent, cu drepturile legate de exploatarea băii Stoiceni și din cele 5 autorizații de exploatare de mangan și a celor 42 de drepturi de exploatare deținute de vânzători. Societatea mai trebuia să se ocupe și de exploatarea pădurilor aflate pe aceste domenii, punerea în funcțiune a minelor de mangan existente, prospectarea terenului în vederea deschiderii altor mine, refacerea băii din Stoiceni și desfacerea apei terapeutice a acestor băi, dar și punerea în funcțiune a căii ferate înguste Mașca – Baia Mare⁴². Numai din citarea obiectivelor statutare rezulta un imens conglomerat minier, forestier, balnear și comercial care presupunea investiții uriașe. Sumele puse la dispoziție de către bancă erau mult sub nevoile reale. La un an și jumătate după avansarea primelor sume, președintele de la acea vreme, Petre Poruțiu, a găsit societatea prost administrată, mine de mangan care exploatau cărbunele în mod primitiv, o cale ferată neîntreținută. O posibilă cale de redresare era doar sectorul forestier care putea genera lichidități. Soluția era o lichidare lentă, de fapt o formă de divizare pe activități. În acest fel se puteau valorifica activele mai puțin productive și exploatarea celor eficiente⁴³.

Banca Agrară s-a implicat multă vreme, la fel ca și alte bănci de pe teritoriul României în operațiuni de comerț propriu-zise. Aceste operațiuni s-au circumscris efortului autorităților române de a rezolva problemele de aprovizionare și în redirecționarea fluxurilor comerciale dinspre zonele tradiționale până la război spre noile piețe românești, așa numitele identificări de noi debușee. Activitățile de acest tip au apărut încă din perioada războiului când depozitele creșteau în ritm necongruent cu cererea de credite, fapt pentru care unele instituții de credit s-au văzut în situația anormală, de a refuza primirea de bani pentru fructificare sau depozite. Lipsurile însă se manifestau tot mai mult în toate sectoarele economice și în societate. Totodată, demararea activităților comerciale crea băncilor oportunitatea valorificării superioare a excesului de bani. După război comercianții nu se bucurau de o prea mare încredere sub aspectul solvabilității și în contextul unei tensiuni etnice, nu își mai puteau procura credite, deși furnizorii le cereau plata în numerar imediat. De situație au profitat băncile care dispuneau în mult mai mare măsură de numerar și se bucurau și de o notorietate și de credit. Instituțiile de credit au luat pentru început parte activă în relația dintre vânzător și cumpărător, au

⁴² „Gazeta Oficială”, Cluj, nr. 27, 12 iulie 1921, p.15.

⁴³ SJAN Cluj, Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327 cota 9 (anii 1922-1923), f. 187-188.

acordat garanții pentru și și-au sporit veniturile prin așa numitele „tovărășii de câștig”. În scurt timp băncile depășesc cadrul tovarășiei și a acordului de garantare efectuând direct contracte de import și export. Banca Agrară a fost și ea prinsă în acest proces. Exista însă „o mare deosebire între cumpărătorul propriu-zis și cumpărătorul bancă, deosebire care îl făcea de altfel pe fabricant să prefere în relațiunile lui pe cel de al doilea. În timp ce cumpărătorul propriu-zis fiind în directă legătură cu publicul, nu cumpără decât atât cât îi trebuie astăzi, cumpărătorul bancă neavând contact cu piața ultimă de desfacere, cumpără atât cât i se dă și atât cât creditul ei poate suporta”⁴⁴.

Acestea sunt câteva exemple prin care banca s-a îndepărtat de la obiectivele sale de modernizare, atâta timp cât accesul la sursele scontate de finanțare, inflația, educația financiară precară a unor funcționari, lipsa de specialiști au contribuit la translatarea obiectivelor inițiale spre cele de supraviețuire. Este semnificativ faptul că mare parte din veniturile băncii proveneau chiar de la marile afaceri din Cluj, respectiv societatea Iris și Cărămidăria Orașului, care aveau probleme cronice de lipsă de lichiditate. Președintele băncii a fost nevoit să efectueze mai multe călătorii la București și la Cernăuți pentru a identifica piețe de desfacere pentru produsele societății Iris, negociind cu diverși potențiali cumpărători, ajungând chiar la concluzia că era nevoie de o politică vamală care să protejeze aceste produse de importurile din străinătate⁴⁵. Prin urmare, banca s-a aflat în situația de a conduce efectiv societatea și de a mijloci contracte prin personalul propriu. Cărămidăria Orașului a fost implicată într-un scandal care a pus banca în fața unei incertitudini în ceea ce privește recuperarea creanțelor. Administratorul societății contractase numeroase împrumuturi de la alte instituții de credit din Cluj fără știrea băncii, aspect care a afectat inclusiv garanțiile băncii⁴⁶. Multă vreme instituția de credit a fost nevoită să găsească un administrator al celor două societăți, societăți al căror obiect de activitate nu cadra cu strategia agricolă a băncii. Totuși, cu toate dificultățile cele două întreprinderi puteau furniza efecte comerciale reescontabile la institutul de emisiune, fapt care îi ușura constrângerile de lichiditate.

Renunțarea la modernizare a avut cauze exogene, dar și endogene. Cum istorii contrafactice nu se pot face, totuși putem concluziona că pentru atingerea obiectivelor sale foarte generoase era nevoie să apeleze la bogata experiență a unor profesioniști din Vechiul Regat, dar mai ales din rândul specialiștilor din așa-

⁴⁴ „Bursa”, București, an. XX, nr. 858, 27 februarie 1921, p.118–120.

⁴⁵ SJAN Cluj, Fond *Banca Agrară S.A. Cluj* nr. 36, inv. 327 cota 10 (anii 1923-1925), f. 240–241.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 217–223.

numitele bănci minoritare. Acest fapt i-ar fi creat în timp o mai mare putere de negociere, inclusiv în relația contondentă cu liberalii. De asemenea, pentru realizarea obiectivelor era nevoie de o inflație cel puțin mai moderată și existența unor forme mai sofisticate de intermediere financiară, precum bursa de valori, care putea da o mai mare lichiditate activelor imobilizate. Un mare neajuns a fost disciplina financiară, determinată de combinația malignă de inflație, lipsă de numerar și dobânzi ridicate, aspecte care s-au manifestat din plin în România interbelică.

DIN CULISELE VIETII BANCARE POSTBELICE: RELATIA BĂNCII NAȚIONALE A ROMÂNIEI CU BĂNCILE ITALIENE

Anca Stângaciu*

Abstract: *Companies with Italian capital in Romania carried out limited investment activities in the period immediately following the Second World War. In fact, due to the small number of actions developed and the losses recorded, it can be appreciated that the activity of Italian companies, from the end of the war until the end of 1947, was one of survival. The property situation of companies with Italian capital in Eastern European states, such as Romania, was regulated by the international treaties to which Italy was a party after the end of the war. Through the Paris Peace Treaty of February 1947, the USSR required Italy to hand over, on account of war reparations, the existing Italian assets in Hungary, Bulgaria and Romania. The Romanian legislation regarding the phenomenon of nationalization reinforced these provisions. Later, the agreements between Italy and the Soviet state concluded in December 1948 (the La Malfa agreements) definitively confirmed the transfer of Italian properties from Eastern Europe to the USSR. As a consequence of this fact, the sale of companies with Italian capital in Romania, in favor of the Soviet state, was effectively carried out starting with January 1949. The companies of the Foresta Română group, the Forestiera Feltrinelli Company, the Agricola Fonciera, Adriatica and Generala insurance companies, the Francesco Cinzano & Co. and Gattorno, the Italo-Romanian Technical Enterprises or the Italo-Romanian Road Company were thus liquidated and then passed into the ownership of the Soviet state. An exception to this situation was made by Romcomit, the company with Italian capital that will be liquidated soon in 1952.*

Keywords: Italian capital, Nationalization, Banks, Agreements, Soviet state

Convenția de Armistițiu semnată cu Națiunile Unite în septembrie 1944 a consacrat de facto intrarea României în sfera de influență sovietică, fenomen ale cărui origini se găsesc în evenimentele anului 1943 (Conferința de la Teheran), când s-a recunoscut neoficial prioritatea Uniunii Sovietice asupra României. Creată în urma convenției amintite, Comisia Aliată de control a armistițiului, devenită adevăratul guvern al României, a fost dominată în totalitate de către sovietici, deciziile finale aparținând în exclusivitate președintelui rus (Rodion Malinovsky). În felul acesta, Uniunii Sovietice îi era conferit controlul asupra economiei românești. În fapt, o secțiune importantă a

* Conf. univ. dr., Facultatea de Studii Europene, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca; e-mail: astangaciu@yahoo.com

Comisiei a fost însărcinată chiar cu comunizarea României¹, proces accentuat după instaurarea guvernului pro-sovietic condus de dr. Petru Groza în martie 1945.

În esență, la fel ca și în cazul celorlalte state ale blocului sovietic, comunizarea economiei românești a însemnat într-o primă etapă (1945-1947), ocuparea unei poziții economice solide de către U.R.S.S. în acest perimetru și eliminarea capitalului străin altul decât cel sovietic (rusesc), iar într-o a doua etapă (după 1947), eliminarea proprietății private prin trecerea acesteia în proprietatea statului român și finalmente, satelizarea economică a României.

La nivel politic (executiv), instalarea controlului sovietic asupra României a însemnat constituirea unui guvern de coaliție autentică în perioada 23 august 1944 - 28 februarie 1945 (cele două cabinete Sănătescu și cel condus de N. Rădescu), respectiv după 6 martie 1945, a unui guvern de coaliție aparentă condus de Petru Groza², în fapt un guvern al Partidului Comunist în care au intrat formal și câțiva „burghezi”, precum Gh. Tătărescu. Măsurile luate de către guvernul Groza spre sfârșitul anului 1947, în direcția monopolizării puterii politice (desființarea partidelor istorice, eliminarea liderilor partidelor de opoziție) au culminat cu proclamarea republicii și asigurarea dominației politice de către comuniști, respectiv, cu subordonarea țării puterii sovietice.

Din punct de vedere economic, Planul de comunizare al României, transmis la 7 martie 1945 de către un agent al Oficiului de Servicii Strategice britanice, dezvăluie punctele strategice care urmau să fie aplicate de către U.R.S.S. în vederea subordonării economiei românești: desăvârșirea reformei agrare prin confiscarea marilor moșii, lichidarea tuturor băncilor prin atacuri împotriva P.N.L.-ului, desființarea și absorbirea micilor gospodării țărănești în sistem colectivist, suprimarea treptată a firmelor de import-export care făceau afaceri cu S.U.A. și Marea Britanie, îndreptarea exportului României spre U.R.S.S. și țările aflate sub dominația acesteia³. Într-adevăr, ca un adevărat factor al sovietizării, guvernul Groza a procedat încă de la începutul preluării puterii, la confiscarea utilajelor și a terenurilor agricole mai mari de 50 ha (reforma agrară din 23 martie 1945), iar apoi la epurarea aparatului de stat, mai exact a potențialilor adversari din administrație, armată, biserică (reforma din

¹ Mihnea Romalo, *România în al doilea război mondial (1941-1945)*, București, Edit. Vestala, 2001, p. 159.

² Petru Groza, de profesie avocat și deținător al titlului de doctor în drept, a fost cunoscut, până la numirea sa în funcția de premier, ca om politic democrat. De asemenea, Groza a fost capitalist și moșier, posesor al unor importante proprietăți în Transilvania, dar pe care a avut grijă să le lichideze din timp, respectiv să transfere fondurile obținute în Elveția.

³ Florin Constantiniu, Adrian Pop, Ioan Chiper, *Sovietizarea României. Percepții anglo-americeane*, București, Edit. Conica, 1993, p. 135-136.

28 martie 1945). De asemenea, prin decretul-lege privind reglementarea regimului prețurilor și a circulației mărfurilor din primăvara aceluiași an va fi instituit controlul statului în sfera industriei și a comerțului⁴.

Un element extrem de important care a contribuit la comunizarea economiei românești a fost, fără îndoială, acordul economic semnat cu Uniunea Sovietică la 8 mai 1945. Prin acest acord, livrările în contul armistițiului către U.R.S.S. erau reglementate ca prestații de lungă durată. În fapt, procedeul de demontare al întreprinderilor românești în contul despăgubirilor de război era înlocuit de către U.R.S.S. cu exploatarea pe loc a acestora, sub forma societăților sovieto-române.

Poziția guvernului Groza cu privire la crearea societăților mixte sovieto-române a fost una extrem de binevoitoare, având în vedere faptul că acest tip de firme, cu capital așa-zis străin, deschideau în opinia oficialilor români calea spre „exploatarea bogățiilor țării în tovărășie și în condiții onorabile”⁵. În realitate, de la crearea lor și până la mijlocul anilor '50, sovromurile au adus prejudicii majore economiei românești prin exploatarea agresivă a resurselor de lemn, petrol, gaz, etc⁶. În ceea ce privea contribuția efectivă a celor doi „parteneri”, aportul părții rusești a constat doar în proprietățile germane și capturile de război, iar al părții române în capital și zăcăminte naturale. De asemenea, din punct de vedere al managementului, sovromurile au fost conduse de către sovietici prin directori generali, vicepreședinte și majoritatea funcționarilor, în ciuda așa-zisului parteneriat egal și a personalului preponderent român.

⁴ Prin prevederile sale, decretul-lege pentru reglementarea regimului prețurilor a limitat beneficiile comercianților și ale industriașilor, de asemenea, a pus întreaga circulație a mărfurilor sub controlul statului și a obligat comercianții să respecte o anumită ordine în vânzări (instituții de stat, apoi cooperative și economate și în final, comercianți sau industriași). „Scânțea”, București, an II, nr. 222, 1945, p. 1.

⁵ Referindu-se la chestiunea încurajării așa-zisului capital provenind din „Rusia Sovietică”, primul ministru al României, dr. Petru Groza, explica la 14 august 1945, cu ocazia creării Sovromlemnului, faptul că aceasta venea din nevoia de colaborare cu capitalurile străine „în cadrul unor tovărășii cinstite”, de aport al celor două părți (partea rusească și partea română) „în bani, materiale și instalații”, respectiv, de participare în măsura „aportului [...] la beneficii și pierderi”. Arhivele Naționale Istorice Centrale [infra: ANIC], Fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, stenograme [infra: PCM, stenograme], dos. nr. 2/1946, f. 82-83.

⁶ Sovromurile au funcționat în cadrul economiei românești pînă în anul 1954, când U.R.S.S.-ul a făcut concesiunea vânzării, în favoarea României, a acțiunilor deținute de către partea sovietică. Celelalte două societăți neafectate de această măsură, Sovrompetrol și Sovromcuart, vor fi dizolvate în 1955 și 1956, când, urmare a revoltei din Ungaria, sovieticii au anulat datoriile de război ale tuturor țărilor foste inamice.

În contextul începuturilor dominației sovietice și ale regimului comunist obiectivul economic fundamental al Partidului Muncitoresc Român (P.M.R.) a fost acela al naționalizării principalelor mijloace de producție, fenomen transpus, după modelul N.E.P.-ului oferit de U.R.S.S. în anii '20, în etatizarea și planificarea industriei și băncilor românești.

Prin Legea din 23 decembrie 1946 pentru etatizarea și reorganizarea B.N.R.-ului, care a dus astfel la naționalizarea institutului de emisiune, s-a introdus controlul de stat asupra tuturor instituțiilor bancare și de credit, publice sau particulare, precum și controlul asupra creditului și emisiunii de monedă. Ca și o completare la legea amintită, Legea pentru controlul utilizării creditelor din 14 iulie 1947 a extins controlul statului asupra persoanelor fizice sau juridice care primeau credite de la bănci și instituții de credit. În aceste condiții, banca centrală a României a devenit aproape singura sursă de creditare a economiei, fapt care a adus grave prejudicii inițiativei particulare și activității capitalului bancar în România. De asemenea, Legea pentru înființarea și organizarea oficiilor industriale a constituit un început pe linia încălcării proprietății private și a regulilor economiei de piață, respectiv, a introducerii unui pronunțat dirijism statal. Articolele 9 și 17 ale legii în discuție prevedeau dreptul „oficiilor industriale de a vinde și de a factura în contul întreprinderilor componente, produsele fabricate ale acestora”, aducând astfel grave prejudicii intereselor proprietății și inițiativei particulare⁷. Poziția Partidului Național Liberal-Tătărescu față de lege a fost moderată prin recunoașterea dreptului statului de a interveni în viața economică, dar și incomodă prin aprecierea că ea determina fuga capitalurilor din întreprinderi, respectiv scăderea veniturii naționale⁸.

În mai 1947, s-a procedat la trecerea în patrimoniul statului a bunurilor Casei Regale, iar în septembrie același an, la inventarierea întreprinderilor particulare, industriale, comerciale și de transport, precum și constituirea Comisiei Superioare de Naționalizare, menită să ducă la îndeplinirea operațiunilor de naționalizare pe întreg cuprinsul României.

Legea pentru naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere și de transport a fost legiferată la 11 iunie 1948, după ce în prealabil actul se discutase în cadrul plenarei P.M.R. și formal în plenul Marii Adunări Naționale, organul legislativ al țării. Pregătită cu multă grijă, punerea în practică a naționalizării a ieșit din cadrele legalității, deoarece la ora când Marea Adunare Națională vota legea, unitățile economice avute în

⁷ ANIC, Fond PCM, stenograme, dos. nr. 5/1947, f. 66, 68.

⁸ *Ibidem*, f. 72.

vedere trecuseră deja „în mâinile poporului”⁹. În instrucțiunile Comitetului Central al P.M.R. erau stabilite pe ore etapele naționalizării și de asemenea era precizată importanța păstrării de către „tovarăși” a secretului operațiunii¹⁰.

Legea din 1948 a expropriat patru principale categorii de întreprinderi industriale: cele de importanță economică națională (din industria petrolieră, forestieră sau a căilor ferate), cele de importanță regională (întreprinderi de larg consum), întreprinderile metalurgice cu peste 100 de muncitori și toate întreprinderile cu o capacitate de peste 10-50 C.P. De asemenea, legea a vizat întreprinderile comerciale și companiile de asigurări. Participațiunile și drepturile deținute anterior de proprietarii particulari erau astfel trecute în proprietatea statului, fără însă ca noul proprietar să recunoască datoriile și împrumuturile neplătite ale întreprinderilor confiscate.

Referitor la bănci, deși denumirea dată legii lăsa să se înțeleagă că s-ar fi naționalizat toate băncile existente la acea vreme, de fapt, cu excepția Societății Naționale de Credit Industrial, a C.E.C.-ului și a Casei Naționale de Economii și Cecuri Poștale, băncile și instituțiile de credit au fost puse, la 13 august 1948, în stare de lichidare, pe considerentul că „nu erau necesare”¹¹. Ca urmare a acestui fapt, B.N.R.-ul a procedat la preluarea operațiunilor băncilor vizate.

Chestiunea „despăgubirilor” care urmau transferului de proprietate avea să fie hotărâtă de către comisii formate din magistrați numiți de către Ministerul Justiției, împotriva cărora însă, nu exista „nici o cale de atac”¹². Pentru evitarea înstrăinărilor de bunuri, B.N.R.-ul a dispus ca documentele de plată și actele emise de foștii proprietari până în ziua de 11 iunie 1948, la amiază, să nu mai fie onorate fără acceptul scris al noilor conducători de întreprinderi, astfel naționalizate¹³. De asemenea, s-a decis ca băncile particulare să comunice întreprinderilor naționalizate documentele de plată și de încasări, disponibilitățile din diferite conturi, valorile mobiliare, datoriile și contractele semnate de vechile echipe manageriale. Pentru întreprinderile trecute în proprietatea statului s-a luat măsura ca, începând cu 21 iunie 1948, acestea să fie creditate direct de către B.N.R., în limita plafoanelor de creditare aprobate.

În urma acestei legi, în vara anului 1948, au trecut în proprietatea statului român un număr de peste 1.050 de întreprinderi industriale și miniere, precum

⁹ Vezi pe larg, Gheorghe Onișoru, *Instaurarea regimului comunist în România*, București, 2002.

¹⁰ *Ibidem*, p. 69.

¹¹ *Ibidem*.

¹² „Monitorul Oficial”, 11 iunie 1948, partea I, nr. 133 bis, p. 5041-5062.

¹³ Alexandru Pinte, Gheorghe Ruscanu, *Băncile în economia românească: 1774-1995*, București, Edit. Economică, 1995, p. 242.

și aproape 90% din producția țării¹⁴. Prin alte câteva acte legislative emise la sfârșitul anului 1948, au trecut treptat în proprietatea statală instituțiile de sănătate, casele de film, cinematografele (noiembrie 1948), farmaciile, laboratoarele, întreprinderile chimice (aprilie 1949) și o parte a fondului de locuințe (aprilie 1950), ajungându-se, practic, la începutul anilor '50, la lichidarea integrală a inițiativei private în România.

Referitor la situația societăților cu capital străin din România, trebuie precizat faptul că guvernul și sindicatele românești au procedat, după februarie 1947, la epurarea radicală a personalului calificat din cadrul acestor firme, pentru ca din decembrie același an ele să treacă sub control administrativ guvernamental¹⁵.

O altă componentă esențială a procesului de comunizare a economiei românești și anume cooperativizarea agriculturii, s-a desfășurat cu brutalitate între anii 1949-1962.

Comunizarea economiei românești a avut consecințe nefaste și iremediabile asupra mediului de afaceri, inclusiv italian, prin limitarea libertății de mișcare și finalmente prin anularea proprietății private. Într-o formulă mai nuanțată, se poate vorbi în cazul capitalului italian de anii 1945-1947, ca perioadă a ultimelor demersuri investiționale italiene, respectiv de perioada 1948-1952, ca și ani ai lichidării firmelor italiene în România.

Perioada 1945-1947

În perioada de după terminarea războiului și până la sfârșitul anului 1947, adică într-o epocă extrem de instabilă din punct de vedere politic și economic, activitatea societăților cu capital italian a fost una de supraviețuire. Astfel, pe fondul instalării controlului sovietic, a inflației monetare, a dificultăților economice și a legislației de factură comunistă, capitalul italian a dezvoltat plasamente extrem de reduse. Concret, societățile deja create au promovat activități specifice domeniului lor de activitate, fără a avea însă în vedere investiții de tipul participațiunilor etc. De pildă, Romcomit, singura reprezentantă a capitalului bancar italian în România, și-a organizat activitatea bancară internă în cadrul celor 8 sedii ale sale (București, Sibiu, Timișoara, Arad, Brăila, Brașov, Constanța și Galați), în timp ce activitatea externă (plasamente) a fost redusă la politica de creditare. De asemenea, societățile cu

¹⁴ Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, București, Edit. Humanitas, 1995, p. 255.

¹⁵ François Fejtő, *Histoire des démocraties populaires: 1945-1952*, vol. 1: *L'ère de Staline*, Paris, Edit. Du Seuil, 1972, p. 154.

capital italian din cadrul industriei forestiere au desfășurat acțiuni de exploatare, prefabricație și comerț (import/export), nu însă și de producție, iar cele cu caracter comercial sau tehnic au derulat acțiuni comerciale, însă de intensitate scăzută.

De altfel, caracterul limitat al investițiilor italiene rezultă și din numărul restrâns al firmelor, precum și din puținele domenii de interes ale acestuia: Romcomit (domeniul bancar), Foresta Română și Forestiera Feltrinelli (domeniul forestier), Redevența (domeniul petrolier), Societatea de drumuri italo-română, Întreprinderile tehnice italo-române (construcții), Societățile de asigurări Agricola Fonciera, Generala și Adriatica (servicii), Gattorno, Francesco Cinzano (comerț). La acestea s-au adăugat societățile mici, unele nou create, din sfera comerțului/consumului, precum librăriile (Librăria italiană), cafenelele etc.

Trebuie precizat de asemenea faptul că în tot acest interval de timp, firmele italiene nu doar că au derulat investiții restrânse, dar au și înregistrat pierderi.

În cazul Băncii Commerciale Italiana e Romena, activitatea bancară internă s-a desfășurat în condiții dificile, deoarece cele 8 sedii ale sale au înregistrat pierderi în toți acești ani. Din bilanțul băncii, elaborat la 31 decembrie 1947, rezultă faptul că pierderile sediului central și ale reprezentanțelor locale pe anul 1947 au fost de 5.032.000 lei¹⁶.

În privința finanțărilor, Romcomit a acordat credite în primul rând în beneficiul societăților reprezentative ale capitalului italian din sfera industrială sau comercială: grupul Foresta Română, Societățile de asigurări Generala, Agricola Fonciera și Adriatica, societatea Forestiera Feltrinelli. În acest caz, creditele asigurate de către Romcomit au fost de tipul creditelor în cont curent garantat prin gaj comercial (mărfuri) și ipotecar sau al creditelor de scont direct. De asemenea, banca a susținut prin credite o serie de firme italiene mici și mijlocii (Bachelli Alberto, Constanța, Librăria italiană, București etc), care garantau împrumutul prin garanții personale sau prin conturi deschise. Trebuie precizat că indiferent de tipul lor și de beneficiarii cărora le erau destinate, creditele nu au fost acordate decât în baza unor garanții reale (mărfuri, ipotecă).

O particularitate a sistemului de creditare asigurat de către Romcomit în această perioadă a constituit-o susținerea acordată societăților italiene în general și nu doar celor care în perioada interbelică se aflaseră în sfera sa de

¹⁶ Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale [infra: SMAN București], Fond *Banca Comercială Italiană și Română* [infra: Fond *BCIR*], dos. nr. 6/1938, f. 460.

interes participațional. Această relație strânsă, de adevărată solidaritate creditorială a băncii cu mediul de afaceri italian din România, trebuie înțeleasă în contextul dificil al vieții politice românești de după 1945 și, mai cu seamă, a realității create prin Legea pentru etatizarea Băncii Naționale a României și Legea pentru controlul utilizării creditelor, când banca centrală a devenit aproape singura sursă de creditare a economiei. Mai mult, în conformitate cu normele de creditare aprobate de către Consiliul de Administrație al Băncii Naționale a României la 22 iulie 1947, „se acordau [doar acele credite] care urmau să contribuie la mărirea producției și refacerea economică a țării, excluzându-se de la creditare orice solicitări neconforme cerințelor economiei”¹⁷, ceea ce însemna că statul român putea să acționeze nefavorabil asupra sistemului de creditare al investitorilor particulari.

Romcomit a participat, de asemenea, la acordarea de credite, în formulă consorțială, alături de alte mari bănci din cadrul sistemului bancar românesc. Creditele în cont curent garantat cu gaj acordate prin contract consorțial, specifice perioadei de după 1945, au constat în contribuția financiară a unor bănci, în primul rând a celor cu caracter național (Banca Națională a României, Societatea Națională de Credit Industrial, Societatea Bancară Română, Banca Albina), dar și a celor cu capital străin (Banca Chrisovelloni, Banca Comercială Română, Romcomit), la creditarea unor întreprinderi importante ale economiei românești: Fabrica de vagoane Astra Arad, Malaxa, Creditul Minier, Concordia, Colombia etc. Cota de participare a Băncii Commerciale Italiana e Romena s-a situat, de regulă, în jurul procentului de 6%¹⁸.

În domeniul industriei forestiere, societățile grupului Foresta Română, ale căror acțiuni erau deținute de către statul italian, au avut o activitate restrânsă în acești ani postbelici. În fapt, ele au reușit să se mențină prin activitățile de exploatare și cele de natură comercială, în timp ce investițiile (utilaje etc.) au fost limitate. De asemenea, aceste societăți forestiere au înregistrat pierderi. De pildă, bilanțul Forestei Italo-Române S.A. București pe anul 1946 indică la un capital social de 1.373.592.500 lei, investiții de 43.199.111.488 lei, deținerea de mărfuri (lemn) în valoare de 19.393.645.200 lei, de păduri în valoare de 13.499.313.287 lei și pierderi de 48.105.845 lei¹⁹.

Creditarea acestor societăți a fost făcută în continuare de către Romcomit, banca care integrase aceste societăți în sfera sa de interes investiționar încă de

¹⁷ Ion Alexandrescu, *Economia României în primii ani postbelici: 1945-1947*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 169.

¹⁸ SMAN București, Fond *BCIR*, dos. nr. 2320/178, f. 33, 36.

¹⁹ *Ibidem*, dos. nr. 2200/153, f. 365.

la începutul anilor '20. Creditele au fost acordate în formula creditelor în cont curent garantat prin gaj comercial (de mărfuri) și într-o măsură mai mică, în cea a scrisorilor de garanție²⁰. Din textul contractelor de credit în cont curent garantat prin gaj comercial încheiate între Romcomit și societatea Foresta Italo-Română, reiese faptul că sumele acordate se situau în jurul valorii de 100.000.000 lei, în condițiile unor dobânzi anuale de 9%. La fel ca și în perioada războiului, creditele erau garantate prin gaj de material lemnos. În cazul societății Foresta Italo-Română, gajul era reprezentat de materialul lemnos exploatat sau semifabricat de către societate la fabrica sa din Piatra Neamț²¹.

Societatea Forestiera Feltrinelli, Tălmăciu și-a desfășurat activitatea de exploatare și comerț, de asemenea, în parametri restrânși și a beneficiat din partea Romcomit de credite în cont curent garantat prin gaj de mărfuri, mașini sau ipotecă²².

Constituirea sovromurilor după 8 mai 1945 a lezat interesele investitorilor străini în România prin faptul că a grăbit înlocuirea capitalului străin cu cel de tip sovietic. La Redevența, București, o importantă societate a industriei petroliere românești, acțiunile au fost deținute în august 1947 de către Sovrompetrol (58,2%), un grup al investitorilor români (25,4%) și unul al investitorilor străini, printre care italieni, belgieni, americani, englezi și elvețieni (1,70%)²³. Așa cum rezultă din situația procentuală a acțiunilor, sovieticii dețineau prin Sovrompetrol (la rândul său dominat de către sovietici), controlul firmei. Acest fapt reiese și din structura Consiliului de Administrație

²⁰ *Ibidem*, f. 367-368.

²¹ În art. 5 al contractului de credit în cont curent garantat prin gaj comercial, încheiat la 1 februarie 1946 între Romcomit și Foresta Italo-Română, Societate Anonimă Română pentru Industria și Comerțul Lemnului [fostă Göetz], este stipulat faptul că: „Pentru garantarea creditului în cont curent garantat prin gaj comercial [...], precum și pentru dobânzile ce se vor produce, cheltuielile de orice natură ar fi, cu un cuvânt, pentru garantarea întregului sold debitor al acestui credit în cont curent, capital, dobânzi, eventuale daune, interese și onorar de avocat, conform tarifului minimal pentru acționari și executari, plus timbre, taxe și orice fel de cheltuieli ocazionate, debitoarea declară că constituie în favoarea băncii creditoare [Romcomit]: (A.) gaj de material lemnos și anume: cantitatea de 3.500 m³ cherestea, marfă curentă, aflătoare în incinta fabricii din Piatra Neamț, precum și 12.000 m³ lemn rotund, depozitat dea lungul liniei ferate înguste a societății denumite Oanțu; (B.) Mărfurile constituite gaj se lasă în posesiunea debitoarei, gajul considerându-se constituit în conformitate cu dispozițiunile art. 480, al. 4, 6, 7, combinat cu art. 41 din Legea pentru organizarea și reglementarea comerțului de bancă [...]”. *Ibidem*, dos. nr. 2200/1926, f. 361-364.

²² *Ibidem*, dos. nr. 232/1948, *passim*.

²³ „Moniteur du petrole roumain”, București, 1948, nr. I-II, p. 55.

al societății Redevența pe anul 1948, structură dominată de reprezentanții părții sovietice²⁴.

În privința societăților de asigurări, Generala, Agricola Fonciera și Adriatica, acestea au continuat să-și desfășoare activitatea pe parcursul anilor 1945-1947, fiind susținute financiar de către Romcomit prin credite de scont garantat cu ipotecă²⁵.

Perioada 1948-1952

Sfârșitul prezenței capitalului italian, statal sau privat, în spațiul economic românesc a fost legat în mod indubitabil de contextul internațional creat după al Doilea Război Mondial, mai exact de rezolvarea problemelor privind aplicarea Tratatului de pace cu Italia, în ceea ce au privit despăgubirile de război către U.R.S.S.. Altfel spus, problematica bunurilor italiene din statele Europei Orientale a fost de exclusivă competență a statului sovietic și italian.

Pe de altă parte, chestiunea societăților cu capital italian din România trebuie plasată și în contextul legislației românești privind naționalizarea mijloacelor de producție, deoarece această legislație a făcut referiri la cedările de bunuri care urmau să fie orientate către U.R.S.S.. În fapt, naționalizarea întreprinderilor industriale, bancare, de asigurări, miniere, sau comerciale a fost un pas decisiv pe calea lichidării proprietății private și a desființării economiei de piață concurențiale în România.

Un proces important care a precedat naționalizarea, a fost inventarierea întreprinderilor particulare și crearea comisiilor însărcinate cu operațiunile de naționalizare, un fragment al perioadei postbelice neabordat pînă acum în istoriografia românească.

Pentru înțelegerea situației capitalului italian confruntat cu aberanta inventariere a patrimoniului societăților deținute de către acesta, va fi analizat cazul Băncii Commerciale Italiana e Romena.

Concret, a fost vorba despre realitatea economică creată în urma adoptării Legii nr. 303 din 27 august 1947 privind recalcularea patrimoniului societăților industriale, bancare sau comerciale²⁶, lege care prin această

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Din scrisoarea Băncii Commerciale Italiana, Milano către Romcomit, din 18 decembrie 1947, rezultă faptul că se acorda în favoarea societății Agricola Fonciera, un credit de scont direct, garantat cu ipotecă, în valoare de 37.500.000 lei vechi [...]. SMAN București, Fond *BCIR*, dos. nr. 2151/1934-1948, nenumerotat; nr. 2320/1946-1947, nenumerotat.

²⁶ Patrimoniul definește totalitatea bunurilor, a drepturilor și obligațiilor cu conținut economic, în expresia lor valorică, pe care le deține orice fel de persoană, în acest caz, juridică.

inventariere a firmelor, urma să pregătească cadrul naționalizării mijloacelor de producție. În conformitate cu prevederile legale, comisiile formate din „experți” ingineri ai Republicii Populare Române urmau să evalueze atât valoarea imobilelor deținute de către Romcomit în diferite sedii din țară, cât și valoarea contabilă a acestora (activ, pasiv). Borderourile cuprinzând evaluarea imobilelor băncii, de pildă, au fost elaborate în cele mai mici detalii (suprafață camere, cantitate materiale marmură, încălzire centrală etc) de către inginerii noului regim și finalmente aprobate de către Direcția mișcării capitalurilor și a creditului privat, aparținând Ministerului Industriei și Comerțului (MIC)²⁷.

Legea avea în esență sa un caracter păgubos, deoarece recalcularea proprietății societăților vizate, în acest caz a Băncii Commerciale Italiana e Romena, urma să se facă pe baza unor coeficienți contabili meniți să ducă la „diminuarea artificială a unor valori reale”²⁸. Recalcularea patrimoniului echivala astfel cu o evaluare situată mult sub valoarea adevărată, fapt care atrăgea după sine pierderi importante. În scrisoarea băncii italo-române din data de 28 ianuarie 1948, adresată președintelui Comisiei pentru aplicarea legii privind recalcularea patrimoniului societăților pe acțiuni se arată că „în vederea satisfacerii dispozițiilor legii 303/1947, banca noastră a întocmit lucrările pregătitoare de reevaluare”, concluziile rezultate fiind că „recalcularea imobilelor după coeficienții [dați], [ne]ar duce la înregistrarea unei pierderi de 196.600.934 lei [stabilizați]²⁹, care ar reduce capitalul social de la 153.965.000 lei la 61.550.732 lei [și care ar crea astfel] o situație de-a dreptul paradoxală”³⁰. Într-adevăr, valoarea imobilelor băncii era redusă după recalculare la o sumă absolut derizorie în raport cu cea reală, de exemplu, sediul Romcomit din București (strada Bursei) a fost recalculat la valoarea de 20.281.217 lei față de suma reală de 39.134.181 lei, iar valoarea

Patrimoniul este divizibil în mai multe mase de bunuri, cu destinație proprie și cu regim juridic propriu.

²⁷ În borderoul privind referatele de evaluare a proprietății Băncii Commerciale Italiana e Romena, elaborat la 1 martie 1948, sunt cuprinse în cele mai mici detalii aspecte privind imobilele băncii din București: dimensiunea camerelor existente, situația amenajării acestora (parchet stejar, scară marmură) etc. În final, se precizează faptul că borderoul a fost întocmit de către experți ai Republicii Populare Române, că a fost semnat de către ingineri și aprobat de către Direcția mișcării capitalurilor și creditului privat din cadrul MIC. SMAN București, Fond BCIR, dos. nr. 4/1947-1948, f. 46-47.

²⁸ *Ibidem*, f. 40-41.

²⁹ În ianuarie 1948, cursul de schimb a fost de 2.8 lei vechi = 1 leu stabilizat, v. *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

totală a patrimoniului imobiliar a fost stabilită la 60.000.000 lei față de 120.000.000 lei³¹.

Reevaluarea patrimonială a tuturor întreprinderilor industriale, comerciale și de transport particulare din România a fost finalizată în primăvara anului 1948 și s-a constituit într-o măsură care a oferit un inventar cât mai complet, în vederea viitoarelor confiscări.

Singura societate în cadrul căreia sfârșitul participării capitalului italian s-a dovedit legat de anul 1948 a fost Redevența. Societatea, al cărei monopol era deținut încă din 1947 de către sovietici, va fi absorbită în februarie 1948 de către Sovrompetrol³², acționarii italieni și, în genere, cei străini încetând să mai existe ca și entitate după această dată³³.

Finalul celorlalte societăți cu capital italian din România trebuie abordat, așa cum s-a arătat deja, din perspectiva contextului internațional de după 1945, mai exact din perspectiva relațiilor italo-sovietice.

Situația proprietăților italiene existente în România sau în alte state ale Europei Orientale a fost reglementată în urma acordurilor internaționale la care Italia a luat parte după terminarea războiului³⁴. Italia a intrat în al Doilea Război Mondial ca și stat al Axei, dar a ieșit ca și cobeligerant al Alianților. Prin Tratatul de pace încheiat cu Alianții la 10 februarie 1947 la Paris și ratificat în toamna aceluiași an, Italia trebuia să renunțe la unele teritorii (întregul sistem colonial, apoi Istria, o parte din Venezia Giulia, Trieste) și să plătească despăgubiri de război către U.R.S.S., Albania, Etiopia, Iugoslavia și Grecia. Urmare a Tratatului de pace încheiat între Italia și U.R.S.S., statul sovietic a fost autorizat de către Italia, în contul despăgubirilor de război (100 milioane dolari), să preia bunurile italiene din Ungaria, Bulgaria și România. Astfel, tratatul de pace recunoștea sovieticilor dreptul de a confisca proprietățile italienilor rezidenți în respectivele state, ca și compensare pentru datoriile de război³⁵.

Legea naționalizării din România respecta întocmai aceste prevederi, deoarece ea excepta de la expropriere „capitalul societăților acordate unui stat

³¹ *Ibidem*, f. 2, 10, 40-45.

³² Exceptată de la expropriere și beneficiind de sprijinul constant al statului român, precum și de un regim privilegiat, Sovrompetrolul va continua să se extindă până în anul 1950, când, urmare a includerii ultimelor două companii petroliere românești (Muntenia, Petrolifera Moldova), societatea va deveni responsabilă de întreaga producție petrolieră a țării. Vezi pe larg, Florian Banu, *Asalt asupra economiei României: de la Solagra la SOVROM: (1936-1956)*, București, Edit. Nemira, 2004, *passim*.

³³ „Moniteur du petrole roumain”, București, 1948, nr. I-II, p. 55.

³⁴ Archivio Storico della Banca d'Italia [infra: ASBI], Roma, Studi, *prat.*, no. 377, fasc. 2.

³⁵ Norman Kogan *L'Italia del dopoguerra. Storia politica dal 1945 al 1966*, Roma-Bari, Edit. Laterza, 1974, p. 33.

membru al O.N.U. (în fapt U.R.S.S.-ului), ca rezultat al aplicării Tratatului de pace”³⁶.

Ulterior, acordurile La Malfa din 31 decembrie 1948 au întărit și consfințit prevederile deja enunțate. Urmare a acestor înțelegeri italo-sovietice, cedarea efectivă a proprietății societăților italiene din România, dinspre statul italian spre cel sovietic, s-a realizat efectiv începând cu ianuarie 1949.

Tratatul de pace din februarie 1947 a reglementat astfel situația fostelor societăți aparținând băncilor italiene, intrate începând cu a doua jumătate a deceniului al patrulea în proprietatea statului italian, și cedate începând cu ianuarie 1949, statului sovietic în contul despăgubirilor de război. În România, a fost cazul fostelor participațiuni ale Comit/Romcomit (grupul Foresta Română) și ale băncii Credito Italiano (Forestiera Feltrinelli), trecute după 1934 în proprietatea Istituto per la Ricostruzione Industriale (I.R.I.) și apoi după 1949 în cea a statului sovietic.

În privința societăților bancare din România, deși legea naționalizării din iunie 1948 lăsa să se înțeleagă că urmau să fie naționalizate toate băncile existente la acea vreme, în realitate, cu excepția institutelor bancar-creditoriale statale, celelalte bănci și instituții de credit au fost puse în august 1948 în stare de lichidare. O situație particulară au avut-o însă societățile (bancare) cu capital străin provenite din fostele state ale Axei, așa cum a fost cazul capitalului bancar italian reprezentat prin Romcomit. Referindu-se la problema naționalizării sistemului bancar din statele Europei Orientale (Ungaria și Bulgaria – decembrie 1947, România – iunie 1948, Cehoslovacia – iulie 1948), un raport elaborat la Roma în data de 13 septembrie 1948 și prezentat guvernatorului Băncii d’Italia, reliefează pentru România faptul că „toate institutele de credit au fost lichidate, cu excepția Băncii Naționale a României, a Societății Industriale de Credit Industrial, a Casei de Economii și Consemnațiuni și a câtorva institute de credit, care sînt, în baza tratatelor internaționale, proprietatea statului român și a celor externe (din nota tipărită rezultă că este vorba doar de Uniunea Sovietică)”³⁷.

Totuși, Banca Commerciale Italiana e Romena nu a fost lichidată decât în anul 1952. Concluziile sunt dificil de formulat însă din cauza neajunsurilor de ordin arhivistic. Astfel, pentru anii 1948-1952, dosarele din fondul Băncii Comerciale Italiene și Române (Arhiva Municipiului București) a căror consultare a fost posibilă (Cartea mare, registrele de plată și cele de personal), nu conțin date legate de acest aspect. La aceasta se adaugă faptul că dosarul privind lichidarea societății Romcomit, existent în cadrul aceluiași fond, nu a

³⁶ Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, 1994, p. 195.

³⁷ ASBI, Studi, prat., no. 377, fasc. 2.

putut fi studiat din cauza prevederilor legislative în vigoare (Legea 19/1950 privind exproprierea proprietăților din România). Ceea ce se poate afirma însă cu certitudine este faptul că Romcomit a fost nu doar cea mai reprezentativă societate cu capital italian din România, ci și cea mai longevivă.

În sfârșit, firmele investitorilor italieni din domeniul industrial, comercial sau cel al asigurărilor au intrat sub incidența aceluiași reglementări internaționale. Aceasta a însemnat lichidarea societăților cu capital italian și respectiv, trecerea acestora începând cu anul 1949 în proprietatea statului sovietic. A fost cazul firmelor Francesco Cinzano & Co și Gattorno, a societăților de asigurări Generala, Agricola Fonciera și Adriatica, a Întreprinderilor tehnice italo-române, a Societății de drumuri italo-române. Desigur, posibilele alte firme cu capital italian existente în România la acea vreme (restaurante, librării etc.), au avut același final.

Referitor la posibilele încercări ale proprietarilor italieni de a sabota în perioada imediat următoare naționalizării, propriile societăți sau de a-și însuși fondurile, aceasta rămâne o problemă delicată, deoarece documentele de arhivă nu cuprind informații legate de acest proces, iar registrele cu bilanțurile societăților sunt neconsultabile. Plecând însă de la realitatea conform căreia guvernul comunist a păstrat secretul asupra deciziei de naționalizare până în ultima clipă și că întreprinzătorii mici și mijlocii au fost în genere luați prin surprindere, se poate admite că majoritatea societăților italiene s-au confruntat cu aceeași situație.

Efectele negative pe care comunizarea economiei românești le-a avut asupra fenomenului capitalului italian și în genere asupra capitalului străin în România, pot fi observate nu doar la nivelul activității bancar-financiare a firmelor, ci și la cel al resurselor umane. Cazul Băncii Commerciale Italiana e Romena este și de data aceasta, elocvent.

Structura și activitatea Consiliului de Administrație al băncii a suferit modificări atât în perioada războiului, cât mai cu seamă în perioada următoare. Nuanțând, se poate vorbi chiar de existența a două etape distincte în evoluția personalului și a consilierilor institutului bancar de după 1939: anii 1940-1946, respectiv 1947-1948 (1952).

Astfel, în perioada războiului și în primii doi ani postbelici, componența staff-ului managerial a rămas într-o oarecare măsură aceeași ca și în 1939: M. Oromolu: președinte, E. Brunelli și L. Heilpern: directori, G. Zuccoli-vicepreședinte. În rândul cenzorilor, continuitatea va fi asigurată de către E. Righi și P. Chapier, iar în rândul consilierilor de către L. Toeplitz, E.T. Allievi,

P. Chapiet, I. Cămărășescu și A. Gussi³⁸. Printre noii consilieri ai perioadei 1940-1945 s-au numărat E. Brancovici, S. Penescu, Raluca Gafencu sau I. Gigurtu. Prezența ultimelor două personaje la Romcomit s-a aflat probabil, în legătura cu strategia băncii (caracteristică de altfel inclusiv perioadei interbelice) de a atrage oameni influenți, politicieni sau investitori, în consiliul său de administrație.

Faptul că între anii 1945-1946, Romcomit a putut să promoveze o politică proprie de personal o demonstrează, de pildă, grija consiliului de administrație al băncii de a fi asigurată lucrătorilor acesteia o gratificație pe anul 1945. Propunerea privind susținerea personalului băncii a fost făcută de către directorul E. Brunelli în ședința Consiliului de Administrație al băncii din 17 decembrie 1945, în sensul că „pentru a-și putea procura cele necesare traiului [datorat] scumpetei și insuficienței salariilor”, salariații urmau să primească o gratificație pe întreg anul 1945, „egală cu două salarii, plus accesorii”³⁹. De asemenea, trebuie precizat faptul că în tot acest interval de timp, în ciuda dificultăților inerente războiului sau perioadei imediat următoare, au fost asigurate bonificații de tipul tantiemelor, a jetoanelor sau a onorariilor⁴⁰.

Măsurile cu tentă totalitară luate de către guvernul Groza pe parcursul anului 1947 au fost menite să ducă la sporirea controlului comuniștilor asupra vieții politice și economice românești. Într-un context general al presiunilor și epurărilor politice îndreptate împotriva opoziției, comuniștii au procedat inclusiv la epurarea radicală a personalului calificat din cadrul firmelor cu capital străin existente în România. În foarte multe situații, statul român a obligat firmele cu capital străin să concedieze oameni-cheie și să numească în schimb persoane „mai potrivite din punct de vedere politic”⁴¹. De fapt, la sfârșitul anului 1947, societățile cu capital străin au trecut, așa cum s-a arătat deja, chiar sub control administrativ guvernamental⁴².

Toate aceste măsuri politice au avut efecte extrem de negative asupra organizării și funcționării societăților cu participare străină din România.

³⁸ SMAN București, Fond *BCIR*, dos. nr. 3/1939-1947, f. 14-15, 40, 46-47.

³⁹ *Ibidem*, dos. nr. 6/1938, f. 409.

⁴⁰ Ședința Consiliului de Administrație al Băncii Commerciale Italiana e Romena din 18 mai 1946. *Ibidem*, f. 424.

⁴¹ Thomas S. Blanton, *Ce știa președintele Truman despre România. Un raport al serviciilor secrete americane*, 1949, București, 1997, p. 52.

⁴² François Fejtő, *op. cit.*, p. 154.

În cazul Băncii Commerciale Italiana e Romena, acțiunile de politizare și control au fost foarte evidente chiar de la începutul anului 1947, când în structura băncii încep să fie angajați tot mai mulți „funcționari” comuniști.

Surprinzător este faptul că demersurile comuniștilor nu s-au limitat doar la aceste noi „angajări de personal”, ci ele au fost orientate chiar spre modificarea structurii și implicit a atribuțiilor manageriale în cadrul consiliului de administrație. De pildă, s-a procedat la crearea unui nou post de conducere, acela de „administrator de supraveghere”, formulă de tip comunist care urma să înlocuiască funcția de administrator delegat, extrem de importantă în managementul societății⁴³. Prin însăși denumirea sa, funcția creată denotă clare tendințe de înregimentare și control.

Această realitate s-a dovedit cu atât mai evidentă cu cât postul de procurist al băncii a fost dublat, în mod artificial, de acela de „procurist plin”. Obiectivul vizat a fost realizarea unui adevărat transfer de putere, de la veritabilii procuriști, însărcinați cu semnarea documentelor unei anumite reprezentanțe a băncii, la noii procuriști, adevărate „cadre” care aveau „dreptul de a semna atât pentru centru [București], cât și pentru sucursalele locale”⁴⁴. În plus, procuriștii deja existenți (2-4) s-au aflat în inferioritate netă față de procuriștii plini (8-10), ale căror nume au fost de cele mai multe ori predestinate unei activități de comandă: S. Strulovici, N. Tripcovici, A. Fazekas etc.⁴⁵.

Înserările de personal fidel noilor structuri politice s-au dovedit cu atât mai agresive în cadrul Băncii Commerciale Italiana e Romena, cu cât ele nu s-au realizat doar la nivelul funcționarilor bancari (cenzori, procuriști), ci și la cel al staff-ului managerial. A fost cazul lui Nicolae Tripcovici, personaj care a ocupat începând cu martie 1947 atât poziția de procurist plin al băncii, cât și funcția de subdirector⁴⁶. În felul acesta, „noii angajați” puteau să influențeze în mod direct, inclusiv deciziile consiliului sau pe cele ale comitetului de administrație al băncii⁴⁷.

O situație similară cu cea a Băncii Commerciale Italiana e Romena a existat în cazul societății Redevența, a cărei structură managerială a fost

⁴³ SMAN București, Fond *BCIR*, dos. nr. 6/1938, f. 429.

⁴⁴ *Ibidem*, f. 459.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 426.

⁴⁷ În ședința Consiliului de Administrație al băncii din 25 aprilie 1947, președintele I. Cămărășescu lansează propunerea constituirii unui comitet de administrație, numit de către consiliul băncii, comitet care în opinia lui urma să delibereze și să semneze „toate chestiunile supuse de direcțiune”. *Ibidem*, f. 429.

dominată în anul 1948 de către sovietici. Astfel, atât vicepreședintele (G. Golubev), cât și majoritatea consilierilor (G. Constandaky, G. Babaev, S. Smeișin etc) erau reprezentanți ai părții sovietice⁴⁸.

Toate aceste modificări de personal impuse începând cu anul 1947 în sensul exercitării controlului în cadrul firmelor cu capital străin din România, denotă o dată în plus aberațiile guvernării comuniste.

Societățile cu capital italian din România au desfășurat în perioada imediat următoare războiului, activități investiționale reduse. În fapt, datorită numărului mic de acțiuni dezvoltate și a pierderilor înregistrate, se poate aprecia că activitatea firmelor italiene, de la terminarea războiului și până la sfârșitul anului 1947, a fost una de supraviețuire.

Situația proprietății societăților cu capital italian din statele Europei Orientale, precum România, a fost reglementată prin tratatele internaționale la care Italia a fost parte după terminarea războiului. Prin Tratatul de pace de la Paris, din februarie 1947, U.R.S.S.-ul impunea Italiei cedarea, în contul despăgubirilor de război, a bunurilor italiene existente în Ungaria, Bulgaria și România. Legislația românească privind fenomenul naționalizării a întărit aceste prevederi. Ulterior, acordurile dintre Italia și statul sovietic încheiate în decembrie 1948 (acordurile La Malfa) au consfințit definitiv cedarea proprietăților italiene din Europa Orientală spre U.R.S.S.

Drept consecință a acestui fapt, cedarea societăților cu capital italian din România în favoarea statului sovietic s-a realizat efectiv începând cu ianuarie 1949⁴⁹. Societățile grupului Foresta Română, societatea Forestiera Feltrinelli, societățile de asigurări Agricola Fonciera, Adriatica și Generala, firmele Francesco Cinzano & Co și Gattorno, Întreprinderile tehnice italo-române sau Societatea de drumuri italo-română au fost astfel lichidate și apoi trecute în proprietatea statului sovietic. Excepție de la această situație a făcut Romcomit, societatea cu capital italian care va fi lichidată abia în anul 1952.

⁴⁸ „Moniteur du petrole roumain”, București, 1948, nr. I-II, p. 55.

⁴⁹ Francesca Romana Lenzi, *Italia e Romania tra sviluppo e internazionalizzazione. L'esperienza della Banca Commerciale Italiana e Romana (1920-1947)*, Carocci ed., Roma, 2013, „Studia Universitatis Petru Maior”, Seria Historia, Târgu-Mureș, nr. 2, 2014, p. 71-74.

OPINII ȘI DISCUȚII

DOUĂ DECENII DE LA ADOPTAREA MONEDEI EURO

Enache Tușa*

Abstract: *With the end of the Second World War, Europe was marked by a series of events that would shape the entire development of the second half of the 20th century. They will shape the second half of the 20th century. Thus, the world was divided into two antagonistic politico-military blocs that would face each other during the Cold War, but we must not forget the efforts made by the main players on the world political stage with the launch of the Marshall Plan in 1947. The road to the introduction of the euro was a reaction to the instability of the American currency in the European economy. This is how the Economic and Monetary Union took shape, which is one of the most important events in the economic history of the European Union.*

Keywords: the single currency, banking system, economic and monetary union, European Monetary Institute Euro Zone.

Introducere

În debutul crizei economice din 2008 în presa americană au apărut numeroase materiale în publicații de prestigiu precum „Los Angeles Times”, „The Wall Street Journal” și „The Atlantic Monthly”, care tratau problema crizei economice, dar propuneau și strategii de ieșire din situația critică. Există un interes major în gestionarea crizei economice în perspectiva fenomenului care a produs perturbări ale fluxurilor economice. Există și o depreciere serioasă a dolarului american care afectă piețele internaționale.

În Europa se pune problema gestionării crizei economice care se contura în contextul reculului crizei americane. Întrebările care dominau dezbaterile publice erau cele precum: cum evolua moneda euro și cum ar fi putut fi gestionată criza economică? cum ar fi trebuit să se contureze comunicarea asupra modului în care cetățenii europeni urmau să fie informați?

Odată cu sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, Europa a fost marcată de o serie de evenimente care își vor pune amprenta pe întreaga evoluție a jumătății de secol XX. Astfel, lumea a fost împărțită în două blocuri politico-militare antagoniste, care se vor confrunta pe tot parcursul Războiului Rece, însă nu trebuie să uităm eforturile depuse de marii actori de pe scena politică mondială, prin lansarea în 1947 a Planului Marshall, cunoscut oficial ca *European Recovery Programm*, prin crearea la 1949 a Organizației

*Lect. univ. dr., Universitatea „Ovidius” din Constanța; e-mail: enachetusa@gmail.com

Atlanticului de Nord și prin sprijinirea reconcilierii franco-germane, dar și la decolonizare și la apariția „Lumii a treia”.

Drumul către adoptarea Euro a fost un răspuns la instabilitatea monedei americane în economia europeană. Așa s-a conturat *Uniunea Economică și Monetară*, care a reprezentat unul dintre cele mai importante evenimente din istoria economică a Uniunii Europene. Dar cum s-a ajuns la acest deziderat – adoptarea monedei unice europene ?

Premisele creării monedei unice

Politica monetară nu este comparabilă cu nici o altă politică din aquis-ul comunitar al Uniunii Europene, poate doar cu politica de apărare, „banii și apărarea fiind cele două atribute ale suveranității naționale”¹. Acesta este și motivul pentru care am scris acest articol, dat fiind faptul că evoluția monedei europene a fost gestionată de Uniunea Economică și Monetară, de la acordul de la Bretton Woods și până la adoptarea monedei euro. Prin urmare, această expunere va urmări evoluția integrării economice și monetare, urmată de prezentarea bancnotelor și monedelor euro și a modalităților de informare a cetățenilor cu privire la introducerea fizică a euro. Sistemul instituțional al Uniunii Economice și Monetare a fost structurat pe *Sistemul European al Băncilor Centrale* în mijlocul căruia se află Banca Centrală Europeană care au contribuit la adoptarea monedei unice euro. Integrarea economică și monetară s-a realizat în trei faze: faza I – sistemul Bretton Woods și Tratatul de la Roma; faza a II-a – 1969 - 1979 și faza a III-a – din 1979 și până în prezent. Sistemul Bretton Woods a reprezentat un punct de referință care a stat la baza planului Werner.

În urma negocierilor de la Bretton Woods au fost puse bazele Fondului Monetar Internațional al Băncii Internaționale pentru Reconstrucție și Dezvoltare, Organizația Europeană de Cooperare Economică și Uniunea de Plăți Europeană. Acordul de la Bretton Woods a fost un proiect ambițios, ale cărui rezultate nu au întârziat să apară. În perioada de după acordul de la Bretton Woods, Europa a cunoscut o perioadă de înflorire economică și socială.

Statele europene au ales să coopereze și astfel s-a ajuns la tratatul de la Roma, care a pus bazele *Comunității Economice Europene* și tratatul EURATOM. Aceste ocazii au creat Comitetul Monetar. Faza a II-a a fost marcată de inflația dolarului american, alimentat de izbucnirea crizei

¹ Helen Wallace, William Wallace, *Procesul politic în Uniunea Europeană*, Chișinău, Edit. Arc, 2004, p. 156.

economice, generată de războiul din Vietnam și de criza petrolului de la începutul anilor '70.

Aceste evenimente au determinat statele europene să ia decizii cu privire la politica de integrare monetară, astfel încât, în urma Reuniunii de la Haga, s-a decis extinderea Comunității Europene și aprobarea sistemului financiar. Raportul Werner² propunea crearea unei uniuni monetare pe 10 ani și o serie de trei criterii similare cu proiectul Uniunii Economice și Monetare. Planul a condus la crearea „șarpelui valutar”, urmat la scurt timp de încheierea acordurilor de la Bremen și crearea Sistemului Monetar European.

Faza a II-a este marcată de Raportul Cockfield³ și de Raportul Cechini⁴, prin care se propunea înlăturarea restricțiilor din calea liberei circulații a capitalului și conturarea pieței unice.

Raportul Delors este cel care a stat la baza realizării Uniunii Economice și Monetare (UEM). Uniunea Economică și Monetară a fost realizată în trei etape. Prima etapă a făcut posibilă liberalizarea circulației capitalului internațional, în cea de-a doua etapă a fost înființat un alt organism *Institutul Monetar European*. În etapa a treia a fost creat *Mecanismul Ratei de Schimb* precum și *Pactul de Stabilitate și Creștere Economică*.

În perioada postbelică s-a încercat o reconciliere politică și economică, însă, în mod paradoxal totuși, lipsa cooperării conduce la prăbușirea sistemelor monetare internaționale printr-o serie de factori cum ar fi: refuzul de a susține o monedă, răspunsurile divergente la șocurile economice, urmărirea politicilor economice independente și incompatibile cu menținerea ratei de schimb fixe – mai ales cu o mobilitate crescândă a capitalurilor⁵.

² Un grup condus de Pierre Werner, prim-ministrul Luxemburgului, a elaborat un raport care prezenta realizarea unei uniuni economice și monetare complete în termen de zece ani, conform unui plan cu mai multe etape. Obiectivul final era liberalizarea completă a mișcărilor de capital, convertibilitatea integrală a monedelor statelor membre și fixarea definitivă a cursurilor de schimb. Raportul a fost redactat cu ocazia summitului de la Haga în 1969, disponibil pe <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/ro/sheet/79/istoria-uniunii-economice-si-monetare>

³ Raportul Cockfield era intitulat *Memorandum privind Desăvășirea Pietei Interne*. Raportul a fost redactat în 1985 și propunea măsuri pentru liberalizarea comerțului cu mărfuri produse de industria europeană. Tot cu această ocazie erau adoptate decizii pentru evoluția mai multor sectoare ale industriale care aparțineau statelor din Comunitatea Europeană.

⁴ Este un raport care a fost redactat în 1988 de către un grup de experți condus de economistul Italian Paolo Cecchini. Acest raport argumenta necesitatea creării unei piețe unice europene, dar analiza și costurile aferente acestui proces. Se argumenta în raport și necesitatea creării unei monede unice europene.

⁵ Andrew Brociner, *Europ amonetară, SME, UEM, moneda unică*, Iași, Edit. Institutul European, 1999, p. 4.

Unii autori susțin faptul că „sistemul Bretton Woods a furnizat modelul internațional iar dolarului SUA standardul monetar incontestabil”⁶, în timp ce alți autori, precum Costin Kirițescu, economist român, membru titular al Academiei Române, afirma că „soluția de la Bretton Woods este, fără îndoială, o soluție de compromis, însă un compromis care simpatizează mai mult cu sistemul etalon-aur, decât cu acela al etalonului-hârtie”⁷.

Cu ocazia Conferinței de la Bretton Woods⁸, este creat Fondul Monetar Internațional (FMI), pentru a gira și supraveghea noul sistem monetar internațional. Se înființează, de asemenea, Banca Internațională pentru Reconstrucție și Dezvoltare (BIRD, devenită Banca Mondială), Organizația Europeană de Cooperare Economică (OECE) în 1948 (devenită Organizația de Cooperare și Dezvoltare Economică – OCDE – în 1961), pentru a gira ajutorul planului Marshall și Uniunea de Plăți Europeană, pentru a facilita comerțul în Europa.

Odată cu instabilitatea tot mai crescută a sistemului internațional și a inconsecvenței dolarului SUA a crescut și interesul pentru integrare monetară.

O lungă perioadă de timp, statele din CEE au trăit cu falsa impresie a unei uniuni monetare, având însă rate de schimb identice. Situația se schimbă în urma *Reuniunii de la Haga*, din 1969 „care a permis începerea negocierilor privind extinderea Comunității și a aprobat sistemul financiar al Comunității”⁹. Toate aceste criterii sunt similare cu proiectul Uniunii Economice și Monetare (UEM) de astăzi. „Totuși raportul sugerează o autoritate bugetară centralizată și nu o bancă centrală europeană, iar moneda unică rămâne o eventualitate”¹⁰.

La 7 iulie 1978 au fost adoptate acordurile de la Bremen, prin care s-a încercat să se ajungă la o strategie economică comună, care să reducă rata șomajului în statele membre, finalizate cu crearea Sistemului Monetar European (SME). La 13 martie 1979 intră în vigoare SME, bazat pe principiul parităților fixe, dar ajustabile între monedele naționale la care participă toate statele membre ale Comunităților, cu excepția Marii Britanii¹¹. În cadrul sistemului se introduce ECU-ul („European Currency Unit”), unitate de cont și

⁶ Hellen Wallace, William Wallace, Mark A. Pollack, *Elaborarea politicilor în UE*, Oxford, Oxford University Press, 2005, p. 157.

⁷ Costin C. Kirițescu, *Un secol de frământări monetare*, București, Edit. Enciclopedică, 1996, p. 46.

⁸ *Acordurile de la Bretton Woods*, în: <http://www.financiarul.ro/2008/11/08/acordurile-de-la-bretton-woods/>, accesat în 15 septembrie 2023.

⁹ Progresele realizate până la *Actul Unic European*: http://circa.europa.eu/irc/opocefact_sheets/info/data/how/evolution/article_7332_ro.htm, accesat în 5 septembrie 2023.

¹⁰ Andrew Brociner, *op. cit.*, p. 4.

¹¹ Hellen Wallace, William Wallace, Mark A. Pollack, *op. cit.*, p. 10.

instrument de plăți și de rezervă, la care se raporta fiecare monedă participantă. ECU nu reprezenta decât un „coș monetar”¹² format din monedele tuturor statelor membre, folosit încontabilitatea internă a statelor. Mai precis, conform unei surse, Comisia Europeană calcula zilnic valoarea unui ECU ca medie aritmetică ponderată acursului de schimb al monedelor din componența coșului valutar, pe baza ratelor reprezentative ale dolarului american, comunicate de băncile centrale ale țărilor participante¹³.

Ultima etapă a fost marcată de o serie de evenimente care aveau să aprofundeze cooperarea la nivel european. Astfel, necesitatea integrării financiar-bancare europene a condus la adoptarea a două importante rapoarte: raportul Cockfield (1985) și raportul Cecchini (1988). Raportul Cockfield a evidențiat necesitatea înlăturării restricțiilor în calea liberei circulații a capitalului internațional ca punct de plecare a realizării pieței comune și a serviciilor financiare. Raportul a propus „introducerea unei delimitări între ceea ce trebuia armonizat și ceea ce trebuia lăsat printr-o mutuală recunoaștere, ca reglementare națională”. Un exemplu clar îl constituie cazul *Cassis de Dijon*¹⁴. Acest caz a devenit un punct de referință, după ce a fost dezbătut în cadrul Curții Europene de Justiție. S-a stabilit că un produs (în acest caz, lichiorul francez de coacăze negre) vândut legal într-un stat membru, nu poate fi interzis într-un alt stat membru (în acest caz Germania). Excepția a apărut pe motive de sănătate publică, respectându-se așa-numitul principiu de recunoaștere reciprocă¹⁵.

Raportul Cecchini supranumit „Cartea Albă privind desăvârșirea pieței interne unice” examina toate beneficiile și costurile creării unei piețe unice în Europa, în conformitate cu dispozițiile tratatului de la Roma¹⁶. În iunie 1985 *Consiliul European de la Hanovra* urma să solicite președintelui *Comisiei Europene* (Jacques Delors), un raport cu privire la etapele propuse în realizarea *Uniunii Economice și Monetare* (UEM). *Raportul Delors*¹⁷ conludea că

¹² Pascal Fontaine, *Europa în 12 lecții*, Oficiul pentru Publicații Oficiale ale Comunităților Europene, 2007, p. 33.

¹³ Ramona Orăștean, *Economie monetară și financiară europeană*, Sibiu, 2010, p. 20.

¹⁴ *Cassis de Dijon Case*, în: <http://www.euro-know.org/europages/dictionary/c.html>, accesat în 6 iulie 2023.

¹⁵ Ramona Orăștean, *op. cit.*, p. 20.

¹⁶ Cecchini Report, în: <http://www.encyclo.co.uk/define/Cecchini%20Report>, accesat în 10 iulie 2023.

¹⁷ Raportul a fost redactat de Comitetul Delors (care a luat numele de la Jacques Delors, președine al Comisiei Europene la acea dată). Comitetul Delors și-a îndeplinit mandatul prin publicarea, în luna aprilie 1989, a unui raport privind „Uniunea Economică și Monetară în Comunitatea Europeană”. Printre alte propuneri, raportul a sugerat trei etape pentru realizarea Uniunii Economice și Monetare și a contribuit la dezvoltarea procesului

uniunea economică și monetară urma să fie realizată în trei etape distincte:

- etapa I (1 iulie 1990-1994)
- etapa II (1 ianuarie 1994-1999)
- etapa III (de la 1 ianuarie 1994)

Prima etapă în realizarea *Uniunii Economice și Monetare* urma să debuteze la 1 iulie 1990, când au fost eliminate toate restricțiile privind circulația capitalurilor între statele membre. Comitetul guvernatorilor băncilor centrale din statele membre ale Comunității Economice Europene (înființată în mai 1964) avea ca rol principal supravegherea cooperării monetare. În urma derulării *raportului Dellors*, a primit o serie de noi atribuții, cum ar fi consultarea și promovarea coordonării politicilor monetare din statele membre cu scopul stabilizării prețurilor. De asemenea, a stabilit un program de lucru până la sfârșitul anului 1993 și a definitivat mandatele acordate subcomitetelor și grupurilor de lucru aflate în jurisdicția sa. Pentru ca celelalte două etape să se concretizeze, se cerea revizuirea *Tratatului de la Roma*.

Prin urmare, în decembrie 1991, au fost convocate două conferințe interguvernamentale: prima dintre ele s-a concentrat pe UEM, iar cea de-a doua pe uniunea politică, ambele finalizate cu semnarea Tratatului de la Maastricht (Tratatul care instituia Uniunea Europeană), intrat în vigoare la data de 1 noiembrie 1993¹⁸. Cea de-a doua etapă a UEM a debutat cu înființarea *Institutului Monetar European* (IME), la Frankfurt, și care urma să fie compus din guvernatorii băncilor centrale ale țărilor membre ale Uniunii Europene. *Institutul Monetar European* a preluat atribuțiile Fondului European de cooperare monetară, a Comitetului Monetar și a Comitetului guvernatorilor băncilor centrale¹⁹.

Institutul Monetar European nu avea dreptul să intervină pe piața valutară sau să aplice politicile monetare din interiorul Comunității, rol care revenea autorităților naționale. Rolul IME se manifesta în pregătirea celei de-a treia faze a Uniunii Economice și Monetare având ca scop:

- consolidarea cooperării între băncile centrale;
- coordonarea politicii monetare;
- desfășurarea activităților pregătitoare necesare pentru înființarea Sistemului European al Băncilor Centrale (SEBC);
- examinarea politicii monetare și de schimb a statelor membre (cărora le adresează recomandări sau avize în acest sens);

de unificare monetară și economică, disponibil pe: <https://www.ecb.europa.eu/ecb/access/todocuments/archives/delors/html/index.ro.html>

¹⁸ *Uniunea Economică și Monetară*, în: <http://www.ecb.int/ecb/history/emu/html/index.ro.html>, accesat în 7 mai 2023.

¹⁹ *Institutul Monetar European*, în: <http://www.europeana.ro/index.php/2010/11/21/institutul-monetar-european-ime/>, accesat în 10 iulie 2023.

- aplicarea politicii monetare unice și introducerea monedei unice în cea de-a treia etapă.

Necesitatea apariției monedei unice europene

În luna decembrie 1996, *Institutul Monetar European* a înaintat Consiliului European un raport pe baza căruia acesta a elaborat o rezoluție privind noul mecanism al cursului de schimb (MCS II –adoptat în luna iunie 1997) și seria de elemente grafice aferente bancnotelor *euro* care au fost introduse în circulație la data de 1 ianuarie 2002.

În 1997 a fost creat Pactul de stabilitate și creștere economică pentru „a veghea la stabilitatea finanțelor publice, o cerință importantă pentru buna funcționare a UEM”²⁹. Ulterior, la data de 2 mai 1998, Consiliul Uniunii Europene a hotărât în unanimitate că 11 state membre îndeplinesc condițiile necesare pentru participarea la cea de-a treia etapă a UEM – adoptarea monedei euro, la data de 1 ianuarie 1999 și desemnarea membrilor Comitetului Executiv al *Băncii Centrale Europene* (BCE). Cele 11 state membre erau: Austria, Belgia, Finlanda, Franța, Germania, Irlanda, Italia, Luxemburg, Portugalia, Spania și Țările de Jos.

Cea de-a treia etapă a reprezentat „nașterea monedei euro”²⁰. Ea a urmărit crearea unui Sistem European al Băncii Centrale, coordonarea politicii monetare, numele monedei unice euro și fixarea cursurilor de schimb pentru monedele celor 11 state membre participante (căror li s-a alăturat, de la 1 ianuarie 2001, în urma îndeplinirii criteriilor de convergență, și Grecia). Au existat însă state care au dorit să-și „păstreze suveranitatea monetară”, cum ar fi: Danemarca, Marea Britanie și Suedia, pentru a evita o devalorizare internă. Finalitatea a fost una mult așteptată –punerea în circulație în aceste 12 țări, la 1 ianuarie 2002, a bancnotelor și monedelor euro și retragerea din circulație, două luni mai târziu, a monedelor naționale.

În urma acestor etape urma să se țină cont de o serie de „criterii de convergență”, dezvoltate în *Tratatul de la Maastricht* și adoptate ulterior ca reguli permanente ale Uniunii Economice și Monetare, sub forma *Pactului de Stabilitate și Creștere*. „Criteriile de convergență din tratat erau o concesie necesară pentru anumite state membre, precum Germania cu a sa *Bundesbank*,

²⁰ *Pactul de Stabilitate și Creștere*, în: http://ec.europa.eu/economyfinance/economicgovernance/sgp/index_ro.htm, accesat în 1 iunie 2023.

care se temeau că UEM va fi inflaționistă dacă economiile participante nu erau pregătite din punct de vedere financiar”²¹.

Introducerea *monedei euro* a condus la numeroase dezbateri în forumurile europene, astfel încât s-a convenit că un stat care dorește să accedă în cea de-a treia etapă trebuie să respecte o serie de criterii de convergență. Cel de-al doilea set de criterii, de această dată economice, este subliniat în cadrul art. 121 al Tratatului care a instituit Comunitatea Europeană. Acest tratat pune în vederea statelor participante la *Uniunea Economică și Monetară* cinci puncte de eficientizare a politicii monetare:

- rata inflației monedelor naționale nu trebuie să depășească cu mai mult de 1,5% performanțele celor mai bune trei state membre din anul anterior;
- deficitul bugetar public anual nu trebuie să depășească 3% din PNB;
- datoria publică brută anuală trebuie să se încadreze în plafonul de maximum 60% din PNB;
- rata nominală a dobânzilor pe termen lung nu poate oscila cu mai mult de 2% în raport cu ratele dobânzilor medii ale celor trei state membre cu cea mai scăzută rată a dobânzilor;
- ratele de schimb trebuie să rămână stabile, în limitele marjei de fluctuație autorizate pentru cei doi ani anteriori²².

Conform pactului de stabilitate și creștere economică menționat anterior, un stat membru din zona euro care se expune unui deficit bugetar mai mare de 3% urma să fie supus sancționării. Articolul III-184, alineatul 1 arată că: „statele membre trebuie să evite deficitul public excesiv”, iar în cadrul alineatului 5 se precizează faptul că „în cazul în care Comisia consideră că există un risc de deficit excesiv într-un stat membru sau că un astfel de deficit se poate produce, aceasta adresează un aviz statului membru în cauză și informează Consiliul în acest sens”²³.

Pe baza acestor rapoarte, statele care nu respectă orientările convenite sunt avertizate, apoi primesc recomandări și asistență sau după caz sunt sancționate (Consiliul poate emite obligațiuni și titluri, să limiteze împrumuturile acordate de Banca Europeană de Investiții către aceste state, să solicite statului cu deficit ridicat să constituie un depozit de dobândă și nu în ultimul rând, să aplice amenzi într-un quantum corespunzător)²⁴.

²¹ Aurel Ciobanu-Dordea, *Uniunea Economică și Monetară*, București, Edit. Centrul de Resurse Juridice, 2000, p. 139.

²² Hellen Wallace, William Wallace, Mark A. Pollack, *op. cit.*, p.10.

²³ *Constituția Europei*, București, Edit. Bogdana, 2004, p. 117.

²⁴ *Ibidem*, p. 121.

Noile state membre participante la proiectul Uniunii Economice și Monetare încă de la data aderării la UE, au demonstrat mai înainte dovada respectării tuturor criteriilor de convergență convenite prin *Tratatul de la Maastricht* și au participat la *Mecanismul Ratelor de Schimb* – ERM II, prin care să-și mențină monedele în limitele unui culoar de referință reciproc de +/- 2,25 din cursurile inițiale pentru cel puțin doi ani de la aderare, după care să adopte moneda unică euro, iar banca lor centrală devine componentă a *Eurosistemului*. Din momentul în care Germania avea „cea mai redusă inflație și cea mai puternică poziție din punct de vedere al rezervelor”²⁵, țările participante își stabileau moneda în funcție de marcă.

Noile state nu pot opta pentru clauza de opting out (de a rămâne în afara zonei euro după aderare), așa cum au procedat Marea Britanie, Danemarca și Suedia, ci sunt obligate într-un anumit interval de timp să adopte acele criterii de convergență mai sus menționate. Chiar dacă nu fac parte din zona euro, aceste state se bucurau de anumite beneficii în relația lor cu statele din zona euro. În Danemarca, decizia de a nu adera la zona euro a fost luată în urma unui referendum din anul 2000, unde populația a votat împotriva adoptării euro cu un vot de 53,2%. *Tratatul de la Maastricht* a adus cu sine înființarea *Comitetului Economic și Financiar* (CEF), al cărui scop îl reprezintă coordonarea politicilor dintre statele membre, cu rol consultativ la cererea *Consiliului Uniunii Europene* sau a *Comisiei Europene*.

Activitatea fundamentală pentru Consiliu a inclus evaluarea situației economico-financiare, coordonarea politicilor economice și fiscale, contribuții privind aspectele pieței financiare, politica ratei de schimb valutar și relația cu țările terțe, dar și cu instituțiile financiare internaționale. Acest Comitet reprezenta cadrul de dialog dintre Consiliu și *Banca Centrală Europeană*.

De asemenea, el oferă cadrul de desfășurare a întâlnirilor statelor membre din zona euro, cunoscute sub numele de *Eurogrupul*. Acest grup reunește miniștrii de finanțe ai statelor membre din zona euro, cu scopul de a supraveghea politicile financiare și bugetare ale statelor membre, de a adopta politici economice viabile și de a expune moneda euro în forumurile monetare internaționale²⁶.

Uniunea Economică și Monetară este, așadar, o strategie cu risc înalt, din cauza faptului că mecanismele sale de ajustare sunt încă slabe, iar divergențele economice încă persistă. Marile puteri își doresc prin intermediul acestui proiect ambițios să creeze o Europă mai unită și mai puternică, integrată atât

²⁵ Charles R. Morris, *Criza economică și profesiile ei*, București, Edit. Litera, 2010, p. 28.

²⁶ *Economic and Financial Committee*, în: http://europa.eu/efc/index_en.htm, accesat în 3 august 2023.

economic, cât și politic. O Europă în care ceea ce primează este un sistem politic comun, plural și transparent.

Bancnotele și monedele euro

Deși pregătirile pentru lansarea monedei euro s-au finalizat încă de la începutul anilor 1990, aceasta a fost pusă în circulație abia în 2002²⁷. Nașterea monedei unice a fost apreciată ca fiind cel mai important eveniment financiar, de la crearea *Sistemului de la Bretton Woods* și până în prezent²⁸. Diverși analiști avizați în materie au anticipat lansarea euro cu „sfidarea unui monopol”; aceasta a reușit să contracareze dolarul american²⁹ și să rămână în acest stadiu indiferent de fluctuațiile pieței, chiar și în contextul crizei actuale. La reuniunea Consiliului European de la Madrid, din decembrie 1995, s-a stabilit ca numele noii monede să fie Euro și ca simbolul acesteia să fie €, fiind inspirat de litera grecească „epsilon” și de faptul că E este prima literă din cuvântul „Europa”, iar cele două linii paralele simbolizează stabilitatea valutei³⁰.

În vederea alegerii graficii pentru bancnotele și monedele euro s-a organizat un concurs, tema câștigătoare fiind „Epocele și stilurile Europei”. Opinia publică a fost atent pregătită în vederea punerii în circulație a primelor bancnote euro. Astfel, Institutul Monetar European și Banca Centrală Europeană, în colaborare cu diverși parteneri naționali, au condus o campanie de informare a publicului – Campania Euro 2002.

La 1 ianuarie 2002, un număr de șapte bancnote au fost introduse în 12 state membre ale Uniunii Europene, având același design în toate țările din *zona euro*, fiecare bancnotă deținând o dimensiune și o culoare diferită (bancnota de 5 euro este cea mai mică, iar cea de 500 cea mai mare), ele circulând sub următorii determinanți numerali: 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500. În 1995, Consiliul IME a aprobat tema care urma să se regăsească în grafica bancnotelor euro: „Epocele și stilurile Europei”, reunind șapte perioade din istoria culturii europene: *clasic, romanic, gotic, renașcentist, baroc, rococo*, arhitectura modernă și arhitectura caracterizată prin utilizarea oțelului și a sticlei. S-a

²⁷ *Uniunea economică și monetară și moneda euro*, în: <http://www.eu4journalists.eu/index.php/dossiers/romanian/C23/21/>, accesat în 3 august 2023.

²⁸ Dumitru Maziliu, *Integrare Europeană, Drept Comunitar și Instituții Europene*, București, Edit. Lumina Lex, 2006, p. 528.

²⁸ Cezar Bîrzea, *Politicile și instituțiile Uniunii Europene*, București, Edit. Corint, 2001, p. 87.

²⁹ *Cum a devenit Euro moneda noastră*, Frankfurt, Banca Centrală Europeană, 2007, p. 10.

³⁰ Cezar Bîrzea, *op. cit.*, p. 87.

încercat ca stilul adoptat pentru bancnote să nu interfereze cu un anumit specific național.

Datorită acestor considerente, pe fața bancnotelor sunt simbolizate ferestre, porți care reprezintă spiritul european deschis către cooperare, cât și arcuri, poduri, o hartă a Europei și steagul european. Cele 12 stele de pe steag reprezintă dinamismul și armonia dintre națiunile europene”. Ele au fost schițate de către artistul austriac Robert Kalina. Juriul care a ales conceptul său grafic a fost de părere că acesta „sugerează cu claritate ideea de monedă europeană. Cu toate că are la bază un singur concept grafic principal, acesta se remarcă prin selecția atentă și inspirată a caracteristicilor arhitecturale”⁴⁵. Pentru a complementa acest design pe spatele bancnotelor este simbolizat un pod, care reprezintă strânsa cooperare și comunicare dintre Europa și restul lumii. Bancnotele cuprind de asemenea: numele monedei unice, în latină (euro) și în greacă (eypo), inițialele *Băncii Centrale Europene* în cinci limbi diferite – BCE, ECB, EZB, EKT și EKP acoperind cele 11 limbi oficiale ale Uniunii Europene și simbolul © reprezentând drepturile de publicare.

Cele opt denominații ale monedelor se deosebesc prin dimensiune, culoare și grosime în funcție de valorile lor: 1, 2, 5, 10, 20 și 50 de cenți, cel care a creat designul acestora fiind Luc Luyckx. Acestea prezintă un design comun pe o față și un design specific fiecărei țări pe cealaltă față. De asemenea, fiecare stat membru al zonei euro poate să emită o monedă comemorativă de 2 Euro o dată pe an pentru a marca un eveniment important. Un exemplu în acest caz îl reprezintă Grecia și Finlanda.

Grecia a emis în 2004 o astfel de monedă, pentru a marca *Jocurile Olimpice de la Atena*, iar Finlanda a celebrat, în 2005, importanța înființării NATO și aderarea acestei țări la Uniunea Europeană³¹. Chiar dacă a înlocuit monedele naționale, în primă fază euro nu a fost decât o monedă scripturală, bancnotele și monedele naționale continuând să fie utilizate la efectuarea tranzacțiilor în numerar. Primele entități care au început să utilizeze *euro* au fost cercurile de afaceri și financiare, care au trecut printr-o lungă perioadă de acomodare și de trecere graduală la euro a tarifelor, plăților și sistemelor de contabilitate. Introducerea fizică a euro a reprezentat un proces complex care a antrenat un număr mare de resurse materiale și umane. IME și BCE au avut grijă ca fiecare cetățean să fie corect informat asupra introducerii noii monede prin intermediul campaniei Euro 2002.

Această campanie s-a axat pe aspectul monedelor și bancnotelor euro, pe elementele de siguranță (filigranul, firul de siguranță, numărul transparent,

³¹ Serge K. Gunye, *The Euro – a Currency of 300 million people*, New York, Edit. Novinka, 2004, p. 7.

perforațiile, holograma, numărul care își schimbă culoarea, banda iridiscentă) și pe trecerea la euro ca monedă fiduciară. Campania s-a bazat pe ideea de tip „megafon” de distribuire a informațiilor către diverse grupuri țintă prin intermediul partenerilor BCE. La rândul lor, statele din zona euro au început campanii proprii de informare, punând accentul îndeosebi pe rata fixă de schimb valutar dintre moneda națională și euro (apariția afisajului dublu al prețurilor în magazine³²) și pe pregătirile introducerii fizice a euro. S-a apelat la mass-media, distribuirea de calculatoare, broșuri informative, pliante de tipul cărților de credit, introducerea de linii telefonice, site-uri menite să faciliteze comunicarea. Moneda euro avea deja o aplicabilitate extinsă în fluxurile economice globale.

Avantajele utilizării monedei euro

Drumul către trecerea la moneda euro nu a fost unul lipsit de dificultăți. Introducerea monedei unice a fost văzută încă de la început ca o punte de legătură între economiile statelor membre, scopul principal fiind acela de a adânci cooperarea între partenerii mondiali. Începutul acestui proiect ambițios a fost privit cu foarte mult optimism, iar rezultatele nu s-au lăsat așteptate, moneda euro a devenit una dintre cele mai puternice monede internaționale care conduc economia mondială. În cele ce urmează vom analiza atât avantajele, cât și dezavantajele participării la zona euro, resimțite atât de persoane fizice, cât și de companii, ajungându-se la economii întregi.

În prezent zona euro include 20 de state (datele statistice din 2021): Austria, Belgia, Cipru, Estonia, Finlanda, Franța, Germania, Grecia, Irlanda, Italia, Luxemburg, Letonia, Lituania, Malta, Olanda, Portugalia, Slovenia, Slovacia, Țările de Jos³³. Totuși aderarea la zona euro rămâne un prim obiectiv, mai ales pentru statele din Europa Centrală și de Est. Nu trebuie să uităm că aceste politici monetare favorizează îndeosebi statele din Vest, care sunt puternic industrializate, iar încercarea statelor în curs de dezvoltare de a accede la euro este relativ „forțată”, mai ales că după cum afirmă analistul Admiral Market, Cristian Cochintu, „dobânda va fi mereu prea mare pentru țările mici și prea mică pentru țările puternice”³⁴. Dacă aceste state ar primi ajutorul necesar pentru a se pune la punct cu toate criteriile de convergență nominală

³² Comisia Europeană, *O Europă, o monedă – Drumul către Euro*, Luxemburg, Oficiul pentru Publicații Oficiale ale Comunităților Europene, 2009, p. 19.

³³ https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/euro/countries-using_euro_ro, accesat în 14 septembrie 2023.

³⁴ Mihai Ghenceanu, *Avantajele și dezavantajele trecerii la euro*, în: <http://www.informatia-zilei.ro/sm/economic/avantajele-si-dezavantajele-trecerii-la-euro/>, accesat în 5 mai 2023.

(adoptate la Maastricht), am reuși cel puțin să reducem decalajul economic existent între membrii Uniunii Monetare. Revenind însă la beneficiile care decurg din apartenența la zona euro, trebuie să subliniem faptul că statele din interior se pot împrumuta mai ieftin de pe piețele internaționale, în condițiile în care moneda euro își menține fluctuațiile economice la un nivel constant, care îi crește credibilitatea. De altfel, această „cultură de stabilitate” din cadrul zonei euro, consacrată prin UEM, „a asigurat linia directoare în dezbateri pe probleme majore, cum ar fi reformele pe piața forței de muncă și modificările regimurilor naționale de pensii”³⁵.

În primul rând, existența unei monede unice ne scutește de necesitatea schimburilor valutare precum și de cheltuielile aferente acestui procedeu. Schimburile monetare devin astfel stabile, fără a mai cauza un blocaj în comerțul intra-european. Eliminarea costului de convertibilitate reprezintă un alt atu al adoptării euro, în condițiile în care „conform unor calcule, anterior introducerii monedei euro aceste costuri se ridicau la circa 0,4% din Produsul Național Brut al statelor membre”³⁶.

Avantajele intrării în zona euro ajută și la eliminarea riscului valutar, dispariția atacurilor speculative care determină reducerea ratei dobânzilor a mișcărilor de capital, inclusiv omogenitatea disciplinară a ratelor de schimb pe termen scurt dată de utilizarea unei monede internaționale. Moneda unică asigură și o stabilitate a prețurilor și facilitează compararea prețurilor și intrarea pieței la care se adaugă câștigurile de credibilitate datorită construirii unui sistem monetar stabil³⁷. Pe de altă parte apartenența la zona euro ridică și costuri economice suplimentare. Procesul de europenizare (de aliniere la condiționalitățile formale și informale ale UEM) este unul asimetric, statele care doresc să adere la moneda unică, trebuie să îmbrățișeze aquis-ul comunitar existent în acest domeniu, neavând aceeași egalitate de șanse ca și primele state membre ale *Uniunii Economice și Monetare* care au putut să negocieze în faza de pre-aderare condițiile prin care să păstreze controlul asupra politicilor macroeconomice³⁸.

Politica monetară devine una pentru toți, fără a ține cont de eventualele descentralizări ale Uniunii Monetare. În aceste circumstanțe și în condițiile crizei economice actuale, neapartenența la zona euro se dovedește a fi un avantaj. Însă o politică autonomă nu conduce în mod obligatoriu la reducerea

³⁵ Simon J. Bulmer, Claudio M. Radaelli, *The Europeanization of National Policy?*, în „Queen's Paperson Europeanization”, no. 1/2004, p. 2.

³⁶ Florin Bonciu, *Europa monetară*, București, Edit. Lumina Lex, 2001, p. 143.

³⁷ *Ibidem*, p. 154.

³⁸ Vasile Pușcaș, Marcela Sălăgean, *România și Uniunea Europeană post tratatul de la Lisabona*, Cluj-Napoca, Edit. Eikon, 2010, p. 135-137.

decalajelor economice. Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că zona euro este mult mai constrângătoare decât mecanismul etalon aur din perioada interbelică, moment în care țările puteau să renunțe la o paritate în raport cu aurul, folosindu-se de propria lor politică monetară. Supraviețuirea în interiorul zonei euro se face pe principiul respectării criteriilor de convergență reale de la Maastricht, mult mai competitivă decât ne putem imagina³⁹.

Alte dezavantaje notabile constau în posibilitatea dezvoltării unor atacuri speculative care să influențeze negativ resursele valutare ale țării, posibilitatea creșterii prețurilor și tarifelor și posibilitatea ca exportatorii care se alimentează strict de pe piața internă să întâmpine dificultăți ca urmare a deprecierei monedei naționale. În urma enumerării acestor beneficii și dezavantaje, putem conchide dacă este mai avantajos să adoptăm moneda unică sau nu. Răspunsul este mult mai complicat decât credem, deși la prima vedere am putea să înclinăm către avantaje, însă moneda unică are costurile și riscurile sale. Ținând însă cont de faptul că euro nu mai constituie doar o simplă monedă scripturală, odată cu lansarea sa la data de 1 ianuarie 2002, putem aprecia faptul că atunci avantajele valorau mai mult decât dezavantajele. Pentru eurosceptici, dezavantajele integrării în zona euro sunt mai mari decât avantajele pe care o monedă unică le poate aduce. Urmează să analizăm îndeaproape acest aspect pe cazuri concrete și în ce situație ne putem da seama dacă o politică este formulată să dureze sau nu în situațiile de criză ? Toate crizele capitalismului desfășurate până în prezent nu au făcut decât să ne facă să privim aceste etape ale istoriei ca pe un *deja-vu*. O etapă în care statele se luptă pentru cooperare și consens și pentru găsirea unor măsuri urgente care să oprească pierderi irecuperabile.

Concluzii

În prima parte am arătat cum după cel de-al Doilea Război Mondial, statele și-au pus forțele în slujba cooperării mai pașnice. Conferința de la Bretton Wood a fost un exemplu în această direcție, ea a furnizat modelul internațional către însușirea unui mecanism de facilitare a cooperării economice, financiare și comerciale. Realitățile lumii s-au schimbat, odată cu apariția de actori statali care se luptă pentru hegemonie, prin urmare și economia mondială s-a diversificat. America este prima care a renunțat la cursul fix al monedelor și la etalonul-aur, optând pentru flotarea controlată a cursurilor de schimb. Pentru restul statelor, renunțarea la cursul fix a fost văzută

³⁹ Paul de Grauwe, Vladimir Lavrač, *Inclusion of Central European Countries in the European Monetary Union*, Boston, Kluwer Academic Publishers, 1998, p. 207.

ca o constrângere dureroasă. Tratatul Uniunii Europene, raportul Werner, acordurile de la Bremen, alături de rapoartele Cockfield și Cechinni, la care se adaugă raportul Delors, nu au făcut decât să ne apropie pașii către crearea UEM. Acest proiect a dat naștere la numeroase teorii privind zona monetară optimă, costurile și beneficiile UEM, reacția acesteia în fața șocurilor, existența unor mecanisme auxiliare de ajustare a politicii monetare, dar și altele.

Drumul urmat de moneda euro nu a fost ușor. Toți au așteptat cu nerăbdare finalizarea ambițiosului proiect al unei Uniuni Economice și Monetare și introducerea pe piață a monedei unice euro. Euro nu a făcut decât să adâncească sentimentul de apartenență la spațiul european și să creeze iluzia unei cooperări solide.

Credulitatea cu care am acceptat hegemonia pieței fără reguli și docilitatea cu care am trăit în perioada anterior capitalistă, sunt fețe ale aceleiași monede. Singura garanție împotriva acestui tip de societate liberală în care trăim, o societate fără reguli fixe, este aceea de a construi instituții democratice și să participăm în viața lor în mod susținut. Poate că dacă eram mai atenți la acest aspect, criza ar fi lovit mai ușor în Uniunea Europeană. În schimb membrii au subliniat importanța respectării celor cinci criterii de convergență de la Maastricht, în fața cărora am închis ochii când a venit vorba despre Grecia. Consecința a fost, desigur, îndatorarea Greciei într-atât încât a intrat în faliment. Uniunea Europeană nu a avut încotro și împreună cu FMI au decis să-i acorde împrumuturi semnificative, cu scopul salvării euro de la o posibilă depreciere majoră.

Majoritatea argumentelor pe care le-am folosit în această lucrare pentru a determina de la ce anume a pornit această criză au ținut cont de tezele capitalismului și de faptul că sistemul financiar internațional a reprezentat un factor cheie în valorificarea crizei.

Criza financiară ne-a demonstrat faptul că Banca Centrală Europeană nu a fost suficientă pentru a garanta stabilitatea financiară și a expus deficiențele din cadrul legislativ de supraveghere financiară și de reglementare. Pe parcursul acestei lucrări am analizat toate punctele tari, dar și punctele slabe ale adoptării monedei unice euro și am concluzionat prin a răspunde la întrebarea dacă moneda unică euro continuă să fie sau nu o atracție pentru statele care nu fac parte din zona euro.

Guvernele naționale și organizațiile financiare regionale și internaționale au cooperat și au adoptat soluții anti-criză și în același timp, au evitat extinderea crizei, fără a crea o economie izolată de economia altor state și fără a apela la un protecționism extrem. În Europa, statele au luat decizii anti-criză la nivelul Uniunii Europene asistate de Fondul Monetar Internațional, care a facilitat

obţinerea de pachete de ajutorare economică.

Uniunea Europeană are un deosebit impact asupra politicilor statelor membre, de aceea orice decizie adoptată la nivel de comunitate îi afectează pe toţi ceilalţi în egală măsură. Am observat pe parcursul acestei lucrări faptul că UE este direct implicată în fenomenul crizei, de altfel, ori de câte ori în istorie au existat disparităţi pe pieţele financiare americane, mai devreme sau mai târziu şi Europa a fost prinsă în acest cerc vicios.

Concluzia este că în momentul în care producţia este înlocuită cu speculaţia financiară, aceasta conduce la regres şi nu ar trebui să ne mai mire cum am ajuns în situaţia în care ne aflăm astăzi. Ruptura dintre producţie şi instrumentele economico-financiare a generat instabilitatea pieţelor, la care se adaugă multe alte fenomene economice şi sociale cu un impact negativ asupra cetăţenilor: şomaj, scăderea standardului de viaţă, dispariţia moralităţii şi a securităţii sociale şi marginalizarea culturii. Moneda unică europeană (euro) a contribuit la consolidarea economiei europene şi a colaborării între statele membre ale Uniunii Europene.

RECENZII

Leandro Prados DE LA ESCOSURA, *Human Development and the Path to Freedom: 1870 to the Present*, Cambridge, Cambridge University Press, 2022, XXI+330 p. ISBN: 9781108769655

În ultimele decenii, discuțiile despre modul de măsurare a dezvoltării economico-sociale și despre evoluțiile istorice ale acesteia au fost deosebit de aprinse. Produsul intern brut la paritatea puterii de cumpărare s-a impus ca principal indicator macro-economic, iar Angus Maddison (1926-2010) ne-a pus la dispoziție o bază de date cu valorile istorice ale acestui indicator, bază de date care este găzduită electronic de Universitatea din Groningen și updatată (2013, 2018, 2020) după moartea sa de către un grup de specialiști în istorie economică¹. În același timp, s-au înmulțit criticile la adresa acestui indicator, și au fost propuse alternative, dintre care cele mai importante sunt: Indicele Dezvoltării Umane (Human Development Index – HDI), utilizat de Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare (PNUD) și Indicele Calității Vieții (Better Life Index – BLI), promovat de OECD. Pe fondul acestor dezbateri, prin acest volum care încununează o carieră în serviciul istoriei economice, Leandro Prados de la Escosura propune un alt indicator, pe care-l numește Indicele Augmentat al Dezvoltării Umane (Augmented Human Development Index – AHDI).

Cercetări anterioare îndelungate au pregătit acest rezultat. Născut în 1951, Leandro Prados de la Escosura s-a afirmat nu doar ca unul dintre principalii specialiști în istoria economică a Spaniei, ci și ca unul dintre cei mai activi exponenți ai cercetărilor mondiale în ceea ce privește creșterea economică pe termen lung. Bucurându-se de o largă recunoaștere profesională, a fost președinte al *European Historical Economics Society* (2001-2003), membru în Comitetul Executiv al Asociației Internaționale de Istorie Economică, ca și în comitetele științifice ale unora dintre cele mai importante reviste din domeniul istoriei economice. Convins de necesitatea de a folosi în analizele istorice indicatori mai complecși decât produsul intern brut, el și-a dedicat eforturile calculării unui indice istoric al dezvoltării umane (Historical Index of Human Development – HIHD), a colectat și analizat datele existente la nivel global din 1870 până la zi, și a publicat un remarcabil studiu pe această temă – *World Human Development: 1870-2007*, „Review of Income and Wealth”, 61, 2015, no. 2, p. 220-247. Deși rezultatele acestei cercetări reprezentau deja o contribuție importantă la cunoașterea istorică, Leandro Prados de la Escosura a continuat căutările, fiind convins că indicele dezvoltării umane era și el un indicator care putea fi îmbunătățit. Rezultatul acestor căutări, care îmbină reflecția teoretică și metodologică cu analiza datelor istorice, este sintetizat în acest volum, publicat la Cambridge University Press și prezentat public la Congresul Internațional de Istorie Economică de la Paris (25-29 iulie 2022).

Primul capitol este dedicat discuțiilor teoretice și metodologice. Leandro Prados de la Escosura trece în revistă controversese generate de indicele dezvoltării umane, atât în ceea ce privește relevanța componentelor acestuia, cât și în ceea ce privește modul de calcul statistic. El evidențiază implicațiile naturii diferite a componentelor (de exemplu, creșterea speranței de viață la naștere este mai dinamică în momentele istorice, când se reduce mortalitatea infantilă, și mai limitată atunci când se extinde durata „vârstei a treia”, în timp ce componenta de venit are un potențial de creștere teoretic nelimitat), ca și discuțiile legate de includerea în indicator a altor dimensiuni (de exemplu, PNUD publică începând din 2010 și un indicator ajustat cu componenta inegalității sociale). Discutând deschis

¹ <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>, accesat în 14 aprilie 2023.

diversele variante posibile, Leandro Prados de la Escosura recunoaște imposibilitatea colectării de date omogene cu privire la inegalitate pentru perioade anterioare, și – inspirat de contribuțiile lui Amartya Sen cu privire la relevanța creșterii gradului de libertate al oamenilor ca indicator al dezvoltării – optează pentru includerea în indicele compozit a unei subcomponente dedicată capabilităților umane, marjei alegerilor pe care le pot face indivizii și posibilităților acestora de a-și modela activ propria existență (de a exercita „agency”). Dintre diverșii indicatori pentru care au fost deja colectate date istorice, Leandro Prados de la Escosura optează pentru *Liberal Democracy Index*, care „combina democrația electorală (incluzând libera competiție, participarea extensivă, libertatea de exprimare și răspunsurile guvernanților la solicitările cetățenilor) [...] cu o componentă «liberală» vizând protejarea drepturilor indivizilor și minorităților (incluzând libertățile civile, domnia legii, justiția independentă și un sistem de părgghii de control care pune limite puterii guvernanților)” (p.25). Pe baza acestei opțiuni, Leandro Prados de la Escosura descrie astfel indicatorul propus de el: „După ce am analizat problemele presupuse de construirea unui indice sintetic care să captureze dimensiunile dezvoltării umane, eu propun un indice istoric bazat pe o nouă bază de date globală cu privire la speranța de viață la naștere, anii de școală pentru populația de mai mult de 15 ani, produsul intern brut pe cap de locuitor, plus o nouă dimensiune, libertățile politice și civile, reprezentate de *Liberal Democracy Index*, care aspiră să reflecte *agency* și libertatea astfel încât indicele augmentat al dezvoltării umane astfel rezultat să poată oferi o măsură aproximativă a capabilităților umane” (p.28). În continuarea acestui capitol, autorul discută deschis unele dintre problemele întâmpinate în colectarea datelor².

Următoarele capitole prezintă rezultatele aduse de calcularea la diverse niveluri a indicelui augmentat al dezvoltării umane. Astfel, capitolul al II-lea discută trendul global al dezvoltării umane și contribuția celor 4 componente ale AHDI la această dezvoltare; pe lângă datele de la nivel global, autorul include în acest capitol și informații cu privire la ierarhia diverselor state ale lumii în câteva momente-cheie ale evoluției istorice – 1870, 1913, 1938, 1960, 1980, 2015 (tabelul 2.2, p.48-55). Capitolul al III-lea analizează problematica inegalității dezvoltării umane la nivel global, ca și contribuția celor 4 componente ale AHDI la evoluția acesteia; de remarcat observația autorului cu privire la reducerea inegalităților odată cu generalizarea la nivel global a progreselor în combaterea bolilor contagioase (tranziția epidemiologică) și cu progresele în extinderea educației primare și secundare. Următoarele 3 capitole analizează evoluția dezvoltării umane măsurată prin AHDI pornind de la datele pe macro-regiuni geografice – ordinea în tabelul 4.1 este America Latină, Europa răsăriteană, Rusia, Africa sub-sahariană, Africa nordică, Orientul Mijlociu, China, Asia răsăriteană (excluzând China și Japonia), Asia sudică, Japonia, „Western offshoots” (o categorie folosită și de Angus Maddison, care grupează Statele Unite, Canada, Australia și Noua Zeelandă) și Europa apuseană (regiune care include și țările din Europa sudică ce fac parte din Uniunea Europeană). Fără a putea discuta toate particularitățile diverselor regiuni, Leandro Prados de la Escosura se focalizează pe raportul dintre țările OECD și restul lumii (capitolul IV), ca și pe evoluțiile specifice ale Americii Latine (capitolul V) și Africii

² În spiritul transparenței metodologice, baza de date folosită, cu trimiterile convenite la surse, este pusă online la dispoziția tuturor celor interesați la: <https://frdelpino.es/investigacion/en/category/01social-sciences/02world-economy/03human-development-world-eco-nomy/>, accesat în 19 aprilie 2023.

(capitolul VI). Concluziile sale, susținute de o mare cantitate de date, expuse în 52 de tabele și 89 de grafice, sunt importante atât pentru istoria economico-socială a lumii moderne și contemporane, cât și pentru înțelegerea specificităților regionale ale acesteia.

Pentru un român, faptul că Europa răsăriteană nu se bucură de un capitol aparte în volumul publicat de istoricul spaniol este desigur dezamăgitor³. Fără a răpi cititorilor acestei recenzii plăcerea de a le descoperi și analiza în detaliu, vom menționa doar că valoarea AHDI pentru România a crescut de la 0,064 în 1870 la 0,553 în 2020; pentru comparație, media mondială a fost 0,078 în 1870 și 0,404 în 2020.

Două observații finale:

Valoarea unei baze de date precum cea alcătuită și pusă la dispoziție de Leandro Prados de la Escosura depinde de calitatea datelor primare folosite; unele dintre aceste date primare sunt cel puțin discutabile, și este probabil ca viitoare cercetări să aducă corecturi și să impună revizii ale bazei de date. De aceea, în acest caz, ca și în cazul altor baze de date globale, rezultatele la care a ajuns autorul acum reprezintă doar o etapă în cunoaștere, nu un adevăr final; vom observa însă faptul că eventualele revizii vor privi mai degrabă aspecte concrete referitoare la una sau alta dintre țări într-unul sau mai multe momente istorice, în timp ce concluziile de ansamblu la care a ajuns Leandro Prados de la Escosura, formulate echilibrat și prudent, au toate șansele să rămână valabile și după asemenea revizuirii.

A doua observație privește metodologia de calcul statistic a indicelui augmentat al dezvoltării umane, care în opinia mea subevaluează ponderea variațiilor venitului disponibil (exprimat aici prin produsul intern brut pe cap de locuitor, la paritatea puterii de cumpărare). Desigur, opțiunea metodologică a autorului este explicitată în capitolul I și ca atare legitimă, dar accentul pus pe celelalte componente ale AHDI înseamnă că în viitoarele analize de istorie economică indicele augmentat al dezvoltării umane nu va putea înlocui complet utilizarea indicatorilor sintetici ai activității economice.

Bogdan Murgescu

The Political Economy of Resource Regulation. An International and Comparative History, 1850-2015, Andreas R. D. SANDERS, Pål Thonstad SANDVIK, Espen STORLI (eds.), University of British Columbia, 2019, XIV+370 p. ISBN: 9780774860611

Reglementările în domeniul resurselor naturale ajută la protejarea și conservarea acestora pentru generațiile viitoare. Fără reglementări, există riscul ca resursele să fie exploatate în exces sau în mod inadecvat, ceea ce poate duce la epuizarea lor sau la deteriorarea habitatelor naturale. Totodată, reglementările pot ajuta la evitarea conflictelor între utilizatorii resurselor naturale și comunitățile locale care depind de acestea pentru supraviețuire. Reglementările clare și aplicabile pot ajuta la promovarea unei utilizări responsabile a resurselor naturale și la împărțirea echitabilă a beneficiilor acestora.

³ Datele pe țări, ca și altele calculate la nivel regional, sunt însă disponibile gratuit online la: <https://frdelpino.es/investigacion/en/category/01social-sciences/02world-economy/03human-development-world-economy/>.

Volumul explorează modul în care guvernele și alte instituții reglementează și gestionează resursele naturale, examinând modul în care intersecția dintre idei, grupuri de interese, instituții internaționale și sisteme politice a dat naștere unor regimuri de reglementare distincte, în diferite momente și locuri din lumea modernă. Cei 18 contribuitori ai cărții analizează diferite tipuri de resurse, cum ar fi petrolul, gazul natural, apa, pădurile sau minereurile, urmărind politicile și reglementările care au fost concepute pentru a gestiona aceste resurse.

Cartea prezintă o abordare interdisciplinară, combinând aspecte ale economiei, politologiei și istoriei, oferind o perspectivă echilibrată asupra subiectelor și evitând să fie prea polarizată sau dogmatică. De asemenea, oferă o serie de exemple și studii de caz din diferite părți ale lumii, astfel încât cititorul poate înțelege diversitatea politicilor și a contextelor locale.

Lucrarea este editată de Andreas R.D. Sanders, Pål Thonstad Sandvik și Espen Storli, istorici ai economiei care fac parte din grupul de cercetare *Faith of Nations* inițiat de profesorul Hans Otto Frøland la Universitatea Norvegiană de Științe și Tehnologie din Trondheim (NTNU) și axat pe istoria globală și economia politică a resurselor naturale. Astfel, acumulând o bogată experiență, Andreas Dugstad Sanders și-a susținut în 2018 teza de doctorat, intitulată *Frontiera nordică a resurselor Europei: Economia politică a naționalismului resurselor în Suedia și Norvegia, 1888-1936*, la European University Institute din Florența, Pål Thonstad Sandvik este membru al consiliului editorial al Revistei de Istorie Economică Scandinavă iar Espen Storli a fost *Fellow* la Harvard Business School.

Grupul de la Trondheim cooperează la nivel internațional cu cercetători din Marea Britanie, Australia, Canada, precum și din alte părți ale lumii. În ultimii 5 ani, cercetătorii *Fate of Nations* au publicat un număr semnificativ de cărți și articole despre diverse resurse naturale, inclusiv bauxită, aluminiu, staniu și petrol (<https://www.fateofnations.no/>, accesat la 30 aprilie 2023).

Prima parte a cărții analizează evoluția reglementării resurselor naturale în țările nordice și în Australia, Canada, Venezuela, Columbia, Rusia și Brazilia. Autorii evidențiază faptul că reglementarea resurselor naturale este un subiect extrem de important și complex, cu multe variabile care pot influența direcția și eficacitatea politicilor de reglementare. Contributorii acestei prime părți din lucrare explorează modul în care naționalismul economic a influențat dezvoltarea politicilor de reglementare a resurselor naturale. Ei observă că, deși politica naționalistă poate fi eficientă în protejarea intereselor naționale și în asigurarea unui nivel ridicat de beneficii economice din resursele naturale, ea poate fi, de asemenea, susceptibilă la corupție și clientelism, ceea ce poate duce la o utilizare ineficientă a resurselor și la excluderea intereselor minorităților sau grupurilor marginalizate. De asemenea, o astfel de politică poate fi problematică în ceea ce privește cooperarea internațională și poate duce la conflicte în legătură cu resursele transfrontaliere.

Autorii discută și despre „blestemul resurselor” sau „paradoxul resurselor”, care se referă la ideea că țările bogate în resurse naturale au tendința de a avea performanțe economice mai slabe decât cele care nu au aceste resurse (idee propusă de economistul Richard Auty, în 1993).

În cea de-a doua parte a lucrării, este analizat impactul imperialismului asupra politicilor de reglementare a resurselor în diverse țări (Nigeria, Iran, India, Noua Caledonie). Aceste țări și-au văzut resursele naturale exploatare în mod excesiv sau au fost forțate să accepte acorduri comerciale inechitabile, ceea ce a avut un impact negativ asupra dezvoltării

lor economice și sociale. Imperialismul a jucat, de asemenea, un rol important în modelarea politicilor de reglementare a resurselor în țările dezvoltate, în special în Statele Unite ale Americii, unde politica de expansiune în Vest și politica de dominare a Americii Latine au influențat gestionarea resurselor. Politicile de reglementare a resurselor din fostele colonii au fost adesea bazate pe interesele corporațiilor sau ale statelor colonizatoare, ignorând drepturile și interesele populațiilor indigene și ale altor comunități vulnerabile.

În ultima parte, contributorii analizează cum globalizarea și interconectarea economiilor au dus la o creștere a internaționalizării politicilor de reglementare a resurselor. Organizațiile internaționale precum Organizația Națiunilor Unite și Banca Mondială au jucat un rol important în promovarea standardelor internaționale de reglementare a resurselor. În acest segment al lucrării, este abordat conceptul de „raw materials diplomacy”, mai exact utilizarea resurselor naturale pentru a obține influență politică și putere în relațiile internaționale. Autorii subliniază că țările care dețin resurse naturale valoroase, cum ar fi petrolul sau metalele rare, pot folosi aceste resurse ca pe o modalitate de a-și consolida puterea și de a influența politica mondială. În acest sens, resursele naturale sunt văzute ca o „monedă de schimb” în negocierile internaționale. Pe de altă parte, este evidențiat și faptul că utilizarea resurselor naturale în astfel de strategii poate duce la dependența excesivă a țărilor de aceste resurse și poate avea consecințe negative pentru dezvoltarea economică a acestora. De asemenea, exploatarea excesivă a resurselor naturale poate avea un impact negativ asupra mediului și poate contribui la schimbările climatice.

În ceea ce privește aspectele teoretice, în lucrare au fost utilizate atât elemente de economie politică, concepte din marketing precum este cel al „4C-urilor” și teoria selectoratului în analiza istorică. Bueno de Mesquita și Alastair Smith sunt cei care au dezvoltat și au denumit „Teoria Selectoratului” (Selectorate Theory), o teorie care analizează modul în care deciziile politice și economice sunt luate în cadrul unui sistem politic. Potrivit acestei teorii, puterea politică este deținută de un *selectorate* – un grup restrâns de persoane care decid cine va deține puterea și cum va fi exercitată aceasta. De asemenea, teoria susține că relația dintre selectorat și restul societății poate determina nivelul de corupție și de respectare a drepturilor individuale într-un sistem politic. În contextul analizei istorice a politicilor de reglementare a resurselor naturale, teoria selectoratului poate fi utilă pentru a identifica factorii care au determinat dezvoltarea și evoluția diferitelor modele de reglementare în timp și spațiu.

Volumul *The Political Economy of Resource Regulation* oferă o perspectivă unică și valoroasă asupra modului în care politica, economia și știința sunt interconectate în ceea ce privește reglementarea resurselor naturale. Fiecare capitol al acestei cărți are potențialul de a fi dezvoltat într-o carte de sine stătătoare, prin explorarea mai profundă a subiectului abordat. Pe de altă parte, grupate într-un volum coerent, aceste contribuții se constituie într-o excelentă panoramă și un stimul intelectual pentru toți cei interesați de politicile și reglementările referitoare la resursele naturale, un sprijin substanțial la înțelegerea acestui subiect de importanță capitală.

Cătălina Găinescu

Dorin STĂNESCU, *Șampania regilor. O istorie a primei fabrici de șampanie din România. Pivnițele Rhein&Cie (1892-2022)*, Iași, Editura Polirom, 2022, 289 p, ISBN: 978-973-46-9053-4

La momentul apariției, cartea s-a bucurat de o bine meritată atenție din partea publicului, cel mai bun exemplu în acest sens fiind recenzia publicată în „Revista 22” care i-a asigurat și pe această cale o bine-meritată vizibilitate, reușind astfel să treacă de paginile „înguste” ale revistelor științifice cu tematică istorică care publică îndeobște astfel de recenzii. Totuși, am considerat necesar ca o scurtă analiză a lucrării trebuie să-și găsească locul inclusiv într-o astfel de revistă, mai ales că cercetarea realizată de Dorin Stănescu se poate constitui într-un model pentru demersuri similare viitoare.

Așadar, cartea de față se situează din punct de vedere metodologic undeva între istoria economică regională ce încorporează multe elemente de istorie culturală, istoria antreprenoriatului și a culturii organizaționale (Business History). Ea poate fi privită și ca istoria unui produs, a unui brand – „Șampania Rhein&Cie”, reconstituit în mod exemplar și bine documentat.

Cartea îmbină în mod reușit cerințele unei cercetări științifice riguroase, cu o narațiune redată într-un limbaj agreabil, accesibil și fluent, adresabilitatea nerezumându-se doar la cititorul specialist, ci îndreptându-se și către un public mai larg care dorește să afle mai multe despre modul cum la finele secolului al XIX-lea și începutul celui următor Valea superioară a Prahovei a devenit un adevărat „Manchester al României”. Autorul ne propune o cercetare sistematică și temeninică, fapt relevat deopotrivă de densitatea informației, pe care o relevă fiecare pagină, precum și de bibliografia care este una cu adevărat impresionantă: nu mai puțin de 42 de fonduri de arhivă, aproximativ 65 de titluri de periodice de epocă la care se adaugă zeci de titluri de cărți, studii și articole de specialitate, surse memorialistice, imagini, etc.

Primul capitol ne propune o scurtă istorie a localității Azuga, punctul central al cercetării din perspectivă teritorială, în devenirea sa, de la așezarea aici a primilor locuitori stabili la 1800, până în prezent. Istoria așezării a fost legată nemijlocit de edificarea căilor de transport, în primul rând, a drumului comercial de la Brașov la București și apoi a căii ferate, această din urmă realizare deschizând reale oportunități pentru ca zona să devină atractivă pentru afaceri înfloritoare în epoca industrializării. Pentru a ne face o imagine asupra a ceea ce însemna localitatea Azuga în preajma Primului Război Mondial, amintim că aici existau 10 întreprinderi cu un capital de peste 13,5 milioane de lei, ceea ce o plasa printre cele mai dinamice zone industriale din Vechiul Regat. Autorul prezintă istoria de două secole a Azugăi într-un remarcabil efort de sintetizare, cu principalele repere economice și demografice, în toate etapele sale, cu tumulturile celor două războaie mondiale, cu crizele economice, cu momentele de prosperitate și uneori de decădere. Ceea ce se relevă cu adevărat spectaculos, este modul cum o așezare care s-a constituit de la zero devine una pe care presa vremii o va compara fie cu un orașel elvețian, fie cu emblemele revoluției industriale engleze – Manchester sau Liverpool.

În cel de-al doilea capitol ne este înfățișat modul în care Casa Regală a României a influențat dezvoltarea văii Prahovei și, mai ales, rolul pe care l-a avut regele Carol I, strategia și viziunea sa asupra dezvoltării zonei, la acestea s-au adăugat măsurile și demersurile concrete pe care le-a întreprins Carol I și funcționarii Casei Regale care au creat cadrul necesar, au promovat și susținut investițiile în zonă. Toate aceste aspecte sunt reconstituite minuțios în lucrare, autorul având grijă să ne ofere o perspectivă care îmbină preocuparea

pentru reconstituirea factuală a evoluțiilor locale cu integrarea lor firească în contextul macroeconomic, politic și social al diverselor perioade pe care le-a traversat România, fapt ce conferă o certă valoare demersului științific.

Capitolul trei ne propune un demers de reconstituire a evoluției firmelor Rhein, a strategiilor antreprenoriale și a culturii organizaționale a acestora. Autorul îmbină cu succes aspecte din biografia protagoniștilor (Wilhelm August Rhein, Heinrich Rhein, Ludwig Rhein) cu „micromonografiile” afacerilor pe care aceștia le-au dezvoltat, strategiile și practicile de management. Autorul surprinde și factorii specifici rolurilor de familie, strategiile și alianțele matrimoniale care au avut o contribuție esențială în dezvoltarea și continuitatea afacerilor. Se adaugă punerea în evidență a competențelor, cunoștințelor și calităților personale ale antreprenorilor din familia Rhein care au reușit să valorifice cu succes oportunitățile locale. Sunt puse în lumină modul cum protagoniștii afacerilor au știut să se folosească de oportunitățile de piață, să utilizeze capitalul uman pe care l-au avut la îndemână, să obțină și să valorifice resursele bănești necesare susținerii afacerilor.

Capitolul patru analizează modul cum s-a construit un brand: *Șampania Rhein&Cie*, de la momentul în care la Azuga s-a construit un modest depozit de vinuri, până la cel în care a devenit cel mai mare producător de șampanie din România, în prima jumătate a secolului XX. Avem analizat modul și căile prin care o simplă afacere de familie în care proprietarii erau și administratori face tranșația spre tipul de societate pe acțiuni cu management profesionist, utilaje moderne, specialiști de renume mondial în producerea șampaniei și angajați cu înaltă calificare. Sunt apoi relevate aspecte ce surprind strategiile organizaționale ale firmei; administratori, acționariat, salariați și statutul acestora, elemente de asumare a responsabilității sociale și grija pentru dezvoltarea comunitară în mijlocul căreia se dezvoltă Firma Rhein. Nu lipsesc detalii privind evoluția cifrei de afaceri, evoluția ascendentă și perioadele de dificultăți prin care a trecut firma, toate documentate prin apelul la datele financiar-contabile care sunt analizate de autor cu măiestrie și contextualizate, încât oferă o imagine ușor de perceput și pentru cititorul nefamiliarizat cu proceduri și calcule financiar-contabile sau cu cifre seci.

Analiza în durată lungă și aspră multiplelor etape prin care a trecut Firma Rhein ne relevă în subsidiar și o oglindă a evoluției economiei românești de la începutul veacului XX până la finalul perioadei socialiste; sunt schimbări uluitoare, unele pline de dramatism, cum au fost cele din timpul războaielor mondiale sau cele prilejuite de naționalizarea din 1848.

Capitolul al cincilea pune în lumină modul cum s-au articulat strategiile de branding, de promovare și publicitate ale Firmei Rhein. În contextul epocii, una dintre cele mai importante și eficiente modalități de promovare a fost participarea la Expozițiile Universale, la cele naționale și la târgurile de mostre. Expozițiile universale erau veritabile examene la nivel internațional și numai simplul fapt să ajungi pe lista participanților reprezenta o performanță în sine, criteriile fiind foarte riguroase. Participarea însemna validarea la nivel internațional a valorii, calității și atractivității produselor. În carte sunt reconstituite și relatate participările Firmei Rhein la nu mai puțin de cinci Expoziții Universale între anii 1900-1937. La fel, expozițiile naționale reprezentau un prilej de promovare și consolidare a prezenței pe piață a *Șampaniei Rhein&Cie*, începând cu celebra Expoziție Națională Generală de la București din 1906, până la cele din perioada interbelică (1921, 1934). Este de remarcat faptul că autorul analizează și contextul, simbolistica și menirea acestor expoziții: dincolo de componenta de publicitate și marketing, expozițiile generale, fie că vorbim de cele naționale sau internaționale, erau un prilej de etalare a mândriei naționale, de reflectare a ambițiilor și a „modului în care fiecare națiune dorea să fie percepută de către celelalte”. Sunt analizate și

strategiile de publicitate ale firmei. Firește, la vremea respectivă presa scrisă reprezenta principalul vector de preluare și transmitere a mesajului publicitar.

Prin cartea sa, Dorin Stănescu scoate la lumină un capitol de istorie economică, socială și culturală, toate asamblate într-un discurs fascinant despre o poveste de succes, în spatele căreia a stat la un moment dat însuși regele Carol I care a avut curajul și voința de a ridica de la zero o mini-civilizație industrială pe Valea superioară a Prahovei, a cărei perlă a fost, fără doar și poate, Firma Rhein. Din paginile cărții se degajă admirația nedisimulată, dar perfect îndreptățită a autorului față de regele Carol I, monarh care a avut un rol decisiv în modernizarea economică a României și care a reușit să facă din zona atât de dragă lui –Valea Prahovei și mai ales, Azuga, Bușteni și Sinaia –, un model pentru întregul regat al României.

Cartea este și o poveste despre antreprenoriat însoțit de curaj, viziune și un cult al muncii fără egal pe care l-au etalat cele două generații ale familiei Rhein. *Șampania Rhein&Cie* s-a impus nu doar prin calitate, ci și prin faptul că acest produs a reușit să construiască punți durabile în societate. *Șampania Rhein&Cie* era deopotrivă apreciată de suveranii României și de publicul larg. Nu întâmplător, marca și produsul au renăscut în mod miraculos după ce a fost redescoperit și pus în valoare, începând cu anul 2006, de un nou grup de antreprenori reuniți sub marca *Cramele Halewood*: la acest lucru prin cartea de față, istoricul Dorin Stănescu și-a adus iată, o remarcabilă și incontestabilă contribuție.

Totodată, cartea poate servi drept model exemplar de analiză, dacă ne gândim la câte „branduri pierdute” sau uitate are România. Există încă surse de arhivă pentru multe alte întreprinderi și mărci odinioară de succes, rămâne doar ca istoricii să le pună în valoare.

Iosif Marin Balog

Septimiu MOGA, *Sistemul bancar românesc din Cluj. De la Marea Unire la Marea Criză Economică*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2022, 721 p. ISBN: 978-606-17-1962-4

Cartea de față, rezultat al unei teze de doctorat susținută la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj, poate fi considerată drept una de anvergură, atât prin dimensiuni (721 p.), cât și prin diversitatea și complexitatea problematicilor abordate. Formația și pregătirea lui Septimiu Moga în domeniul științelor economice, precum și familiarizarea sa cu metodologiile din cercetarea istorică pe parcursul cercetărilor pentru teza sa de doctorat i-au asigurat prilejul și posibilitatea unei abordări care să pună în lumină succesiunea evenimentelor și împrejurărilor socio-politice, însoțită de analiza din perspectiva științelor economice, fapt ce a lămurit și pus în lumină aspectele de detaliu ale temei, corelate cu toate influențele și determinările de tip macro-economic sau financiar care au marcat profund acest proces.

Cercetarea acoperă o perioadă relativ scurtă de doar un deceniu și jumătate, cuprinsă cronologic între Marea Unire și anul 1933, remarcată însă drept ca o perioadă de transformări profunde în societatea românească.

Lucrarea este împărțită în zece capitole principale subdivizate la rândul lor în subcapitole, în funcție de problematicile analizate. Un prim capitol propune o scurtă incursiune în istoria economică și monetară a Transilvaniei într-o privire diacronică cu rol introductiv asupra problematicii ce urmează să fie tratată. Capitolul al doilea prezintă

principalele repere ale constituirii sistemului bancar la nivelul Monarhiei Habsburgice, respective, cel din Transilvania, cu sublinierea specificităților sale, atât din perspectiva contextului în care au apărut și funcționat băncile românești, cât și a principalelor tipuri de operațiuni, a adresabilității și modului de funcționare, autorul realizând pe baza bibliografiei de specialitate o remarcabilă sinteză ce îmbină date financiar-bancare relevante cu detaliile istorice specifice.

În aceeași paradigmă, în capitolul următor este analizat sistemul bancar antebelic din Vechiul Regat, autorul punând în evidență specificul acestuia în raport cu băncile din Transilvania – un aspect foarte bine argumentat fiind acela că băncile de la sud de Carpați erau bănci de afaceri menite a asigura finanțarea marilor producători agricoli sau a operațiunilor de afaceri cu petrol, în vreme ce portofoliile de afaceri ale băncilor românești din Transilvania erau orientate cu precădere spre trebuințele lumii rurale, a micilor proprietari funciari și nevoia lor de subzistență.

Capitolul al patrulea analizează impactul izbucnirii războiului asupra sistemului bancar din Transilvania, precum și strategiile de adaptare căutate de către băncile românești, proces din care reiese clar faptul că prudența a fost cuvântul de ordine, alături de efortul de adaptare din mers la noul context financiar și monetar.

În cel de-al cincilea capitol sunt abordate contextul social, politic și economic de la finele Primului Război Mondial din Vechiul Regat, Transilvania și Cluj. Haosul monetar a fost una dintre cele mai acute probleme cu un impact la fel de devastator precum al războiului în sine, pentru că a afectat întreaga populație. S-au adăugat efectele dezintegrării structurilor politice ale Imperiului, acutizarea tensiunilor naționale și sociale, toate aceste aspecte fiind analizate în detaliu pe baza unei multitudini de surse. Sunt de asemenea urmărite mijloacele și strategiile de reșezare a sistemului bancar în contextul economic imediat postbelic marcat de profunde restructurări. Autorul relevă faptul că a existat un demers sistematic din partea băncilor românești din Vechiul Regat de a-și extinde și diversifica afacerile în provinciile alipite. În acest sens, în mod firesc era nevoie de resurse, dar mai ales de un efort de adaptare la noul context. În acest proces de reșezare au fost atrase și băncile românești din Transilvania. Una dintre cele mai mari provocări a fost cea reprezentată de reforma agrară, care a fost în primul rând o măsură de politică socială ce urmărea în mod concret și direct înzestrarea cu mijlocul de producție de bază – pământul, a majorității țăranimii și de a diminua starea de pauperism și sărăcie acumulată în lumea rurală după reformele anterioare și, mai ales, legea rurală din 1864 și a măsurilor adiacente luate de către diversele guverne care s-au succedat până la Primul Război Mondial. În mod evident, acțiunile concrete în sensul punerii în operă a legii agrare, au fost demersuri absolut necesare și imposibil de evitat, tergiversat sau abandonat, în primul rând din considerente sociale: orice refuz de a respecta promisiunea de a distribui o parte dintre pământuri către țărani ar fi declanșat conflicte sociale devastatoare pentru România, mai ales în contextul convulsiilor generate de Revoluția bolșevică din Rusia și de mișcările similare din celelalte țări învecinate, fapt recunoscut de toate partidele politice, indiferent de orientarea lor doctrinară. În acest demers, un rol important a revenit și unora dintre marile bănci care activau deja pe piață, iar *Banca Agrară* din Cluj a fost constituită cu misiunea de a gestiona toate aspectele financiare legate de punerea în posesie, răscumpărări și despăgubiri, atribuții pe care a încercat să le obțină prin privilegii speciale garantate de către stat. Banca a căutat să-și consituie strategiile de activitate în calitate de intermediar al acestor operațiuni, dar strategiile nu s-au dovedit o reușită pe măsura așteptărilor.

Capitolul VI este dedicat problemei unificării monetare. Este un capitol de cercetare provocator prin problematica pe care o incumba pentru statul român la vremea respectivă, unul de importanță curcială pentru evoluția sistemului financiar-bancar și monetar din întreaga perioadă interbelică. Autorul reconstituie cu lux de amănunte toate etapele și mecanismele prin care s-a realizat acest proces, fiind după știința noastră cea mai complexă analiză a subiectului realizată până acum în istoriografia de la noi. Se relevă faptul că Septimiu Moga a studiat în detaliu numeroase surse inedite, cu precădere cele provenind din arhiva istorică a BNR. Totuși se impune a se observa faptul că în pofida unei cantități impresionante de date și informații pe care le are la îndemână, autorul se ferește să formuleze concluzii mai explicite și mai tranșante. Ne-am fi așteptat în acest context la un răspuns la întrebarea: în ce măsură modul cum unificarea monetară realizată prin deciziile guvernului și ale BNR a prejudiciat (sau nu) economia, băncile și populația din teritoriile unificate la 1918 cu Vechiul Regat? De asemenea, prin unificarea monetară de ce nu s-a reușit într-o mai mare măsură edificarea unui sistem monetar mai stabil și solid în pofida costurilor uriașe ale acestui proces?

Expresia polemicilor economice și politice dintre provincie (Transilvania) și centru (București) este ilustrată de către autor în capitolul al șaptelea dedicat înființării și activității *Băncii Agrare* de la Cluj. Este un capitol de asemenea elaborat în mare parte pe baza surselor inedite, un subiect despre care s-a scris foarte puțin și sumar în istoriografie, drept pentru care reprezintă o piesă de certă originalitate – o adevărată mini-monografie a băncii.

Capitolul VIII este dedicat reconstituirii activității *Băncii Centrale de Industrie și Comerț din Cluj*, creație a elitei financiare, politice, ecleziastice și intelectuale ardelenene, aflată în anii imediat postbelici într-o efervescentă dominată de optimism și determinată de numeroase ambiții antreprenoriale în domeniul industrial și comercial. Sunt analizate constituirea, demersurile de extindere mai ales prin strategiile de fuziuni cu bănci ardelenene deja existente; este reconstituit pe baza surselor specifice portofoliul de afaceri al băncii, rata profitului, strategiile adoptate de către bancă, relevându-se faptul că majoritatea surselor de capital operațional proveneau din reescontul la BNR iar banca avea numeroase capitaluri investite în afaceri în care era atât acționar, cât și creditor principal, o politică ce era criticată de analiștii vremii și considerată riscantă.

Următorul capitol este dedicat evoluției a două dintre vechile bănci românești ale Clujului – *Economul* și *Vatra*, autorul propunând aproximativ aceeași structură de analiză. Dacă pentru *Economul* abundența surselor îi îngăduie să reconstituie în detaliu activitatea băncii, în cazul băncii *Vatra*, lipsa surselor arhivistice a impus adaptarea într-o oarecare măsură a direcției de analiză, dar concluziile științifice sunt fără îndoială la fel de veridice și pertinente.

Ultimul capitol al cărții pune în lumină efectele crizei economice din 1928-1933 asupra sistemului bancar românesc în general și a celui clujean în particular. Ideea de la care pleacă autorul este că, din cauza unui complex de factori, primele semnale ale unei crize bancare au apărut în România încă de la finele anului 1927. În fața acestei aserțiuni, domnul Moga aduce un set întreg de argumente plauzibile de ordin macro-economic sau cele care țineau de strategiile particulare ale băncilor românești din Transilvania și dintre care cea mai vulnerabilă pare să fi fost politica de investiții în portofoliu de firme care devenea între timp una riscantă, întrucât menținea băncile captive și dependente atât de propriul portofoliu de credite, cât mai ales de succesul sau insuccesul de piață al acestor companii.

Important este de subliniat totodată faptul că autorul atrage atenția că trebuie făcută o distincție între criza de supraproducție din anii '30 și criza financiară, iar argumentele

furnizate prin invocarea opiniilor analiștilor și teoreticienilor vremii sunt lămuritoare în acest sens și sugerează că în această cheie trebuie apreciate formele de manifestare și efectele crizei. Relevante sunt în acest scop și datele cantitative oferite, raportate pentru o adecvată înțelegere, la referințe multiple și standardizate (deflatori). Trebuie de asemenea să remarcăm faptul că în analiza crizelor financiar-bancare din perioada interbelică, domul Moga introduce în ecuație un alt aspect important, puțin analizat din această perspectivă până acum, anume recrudescența antisemitismului din deceniile interbelice și impactul acestuia asupra afacerilor în general.

Remarcabilă este utilizarea unei multitudini de surse, foarte multe inedite, dar și surse secundare, precum cele memorialistice, discursuri ale principalilor actori politici și bancari implicați, care-l ajută pe autor să sublinieze și să reconstituie detalii pe care sursele „convenționale” adesea nu le pot revela.

Iosif-Marin Balog

Cristina Maria OTOVESCU, ***Politica României de gestionare a pandemiei de Covid 19***, București, Editura Academiei Române, 2022. ISBN: 978-973-27-3707-1.

Volumul scris de Mihaela Otovescu vine să ne definească o perspectivă nouă a abordării politicilor publice cu privire la gestionarea pandemiei de COVID 19. Cartea prezintă politicile aplicate de guvernele României în scopul gestionării pandemiei de Covid 19. Textul cărții descrie informațiile jurnalistice care susțineau măsurile guvernamentale împotriva pandemiei de Covid 19. În tot acest timp au fost analizate deciziile epidemiologilor și ale reprezentanților Ministerului Sănătății. Pandemia a demonstrat vulnerabilitățile sistemului medical din România, dar și criza de încredere a populației în instituțiile medicale. În prefața cărții cercetătorul Sorin Cace susținea că: „Obiectivul central, urmărit de autoare în această carte, este acela de a releva cum o problemă generală, precum criza sanitară declanșată de noul coronavirus sau pandemia de COVID-19, și-a găsit răspunsurile ori încercarea de rezolvare în cadrul național al României, după ce a făcut ravagii în mai multe state de pe continentul european, de pe cel nord-american și de pe cel Asiatic”. (p.10).

Cristina Otovescu realizează o radiografie permanentă a fenomenului îmbolnăvirilor de coronavirus în România pe durata a 20 de luni. Modul în care s-au produs efectele îmbolnăvirilor a creat o îngrijorare cu privire la desfășurarea vieții sociale și a mișcării naturale a populației. S-a conturat o stare de teamă cu privire la mobilitate, care a fost afectată de măsurile restrictive aplicate de autoritățile politice și militare. Autoarea descrie cum de la primele cazuri confirmate de coronavirus în România din martie 2020, pandemia a dus la îmbolnăvirea a 1.778.045 de persoane. Din totalul îmbolnăvirilor, 1.683.204 pacienți s-au vindecat, reprezentând o pondere covârșitoare – 94,66%, dar 56.382 persoane au decedat, adică 3,17% din totalul celor infectați, trendul fiind descrescător la sfârșitul celui de-al doilea an epidemic – 2021 (p.13). Textul cărții este revelator din mai multe perspective și clarifică aspecte importante.

Cartea introduce în circuitul științific cifre și date importante și informații pertinente cu privire la declanșarea și evoluția pandemiei în România. Consultând statistici oficiale și concluziile unor studii științifice, autoarea descrie într-un mod pertinent evoluțiile sociale,

precum și măsurile luate de autorități. În alt plan, cartea explică în mod profesionist mai multe tipuri de criză prin care a trecut societatea românească, insistând asupra crizei din sistemul medical, dar și anumite erori care s-au produs în anumite etape ale pandemiei. Efectele pandemiei sunt prezentate împreună cu analizele aferente, îndeosebi asupra celor care privesc viața și comportamentul oamenilor.

Cartea pune în prim plan responsabilitățile și deficiențele principalilor responsabili de limitarea pandemiei și a asigurării sănătății publice. În esență, demersul autoarei se sprijină pe examinarea critică a rolului guvernului și cel al unor instituții ale sistemului politic pentru limitarea transmiterii virusului în societatea românească. În ce măsură a contat rolul specialiștilor în managementul de criză și rolul societății în procesul de reducere a ratei infectărilor cu noul coronavirus este analizat de autoare în mod pertinent. Cartea oferă în mod substanțial o multitudine de informații despre dinamica epidemiei virale din România, relevante ca bază științifică pentru cunoașterea reală a unei perioade complexe din istoria recentă românească provocată de pandemia SARS-CoV-2. Cristina Otovescu dezvoltă o analiză asupra modului în care a reacționat societatea românească în ansamblul ei, la un virus deosebit de agresiv și letal care a îmbolnăvit în decurs de aproape doi ani peste 262 milioane de oameni. La nivel global, de la debutul bolii și până în 30 noiembrie 2021, au murit cinci milioane și jumătate de persoane la nivel planetar.

Textul se încheie cu o evaluare a stării emoționale a populației și efectele pe care pandemia le-a avut asupra socializării oamenilor, teama de moarte și oferă reflecții pentru o teorie psihosociologică a fricii de moarte. Aprecierea situației din țară de către populație, nivelul de încredere în autoritățile statului și nemulțumirile colective încheie cartea. Ultimul capitol prezintă concluziile și convingerile la care au ajuns românii după ce au trecut prin pandemie. Considerăm că volumul publicat de Cristina Maria Otovescu este de un interes major pentru studenți, profesori, cercetători, dar și pentru publicul larg interesat de fenomenul pandemiei.

Enache Tușa